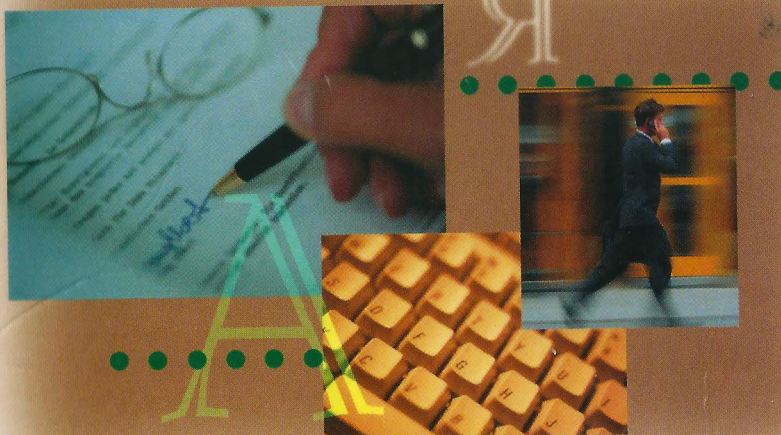

Шуменски университет "Епископ Константин Преславски"

ЦЕНТЪР ЗА ДИСТАНЦИОННО ОБУЧЕНИЕ

У 808.67
440
67226

Надка Николова

ЕЗИКОВА КУЛТУРА

Университетско издателство "Епископ Константин Преславски", Шумен

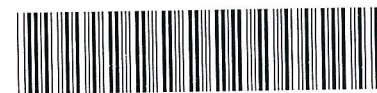
Шуменски Университет „Епископ Константин Преславски“
ЦЕНТЪР ЗА ДИСТАНЦИОННО ОБУЧЕНИЕ

Надка Николова

Езикова култура

УЧЕБНИК ЗА СТУДЕНТИ

120000033142

Университетско издателство
“Епископ Константин Преславски”
Шумен, 2003

64226

808.64(075.8)

© Надка Николова, 2003

ISBN 954-577-177-1

Увод

Обективно изискване на съвременния начин на живот, в който основно и най-важно средство за общуване е речта, е овладяване *нормите* на българския книжовен език, изграждан и развивал се в продължение на столетия. Окончателното формиране на съвременния книжовноезиков нормативен комплекс, разбран най-общо като *реализирани потенции на езиковата система, одобрени и приети от обществото*, се извършва през периода на съвременно развитие на българския книжовен език (от началото на XX век насам), който се характеризира с демократизация и интелектуализация на езиковото общуване, с повишено внимание към въпросите на езиковата култура. Нормативната система е пряко съотнесима с езиковата култура: тя служи като индикатор при определяне на функционалната стойност на речевата изява, която може да бъде както устна, така и писмена. Владееенето на нормите, осъзнавани най-често като правоговорни и правописни, следователно е израз на езикова компетентност на всички равнища – фонетично, морфологично, лексикално, синтактично. Под формата на правила или препоръчани употреби нормите са кодифицирани в граматики и речници. И тъй като компетентното и целесъобразно усвояване на нормативната система на книжовния език се свързва с речевата изява, с речевата практика, по-уместно в терминологичен аспект би било да се говори не за езикова, а за *речева култура*. Въпреки това обаче терминът *езикова култура*¹ е всепризнат и утвърден в практическото езикознание благодарение на традицията в неговата употреба, което е и причината да бъде предпочетен тук.

Така под *езикова култура* се разбира овладяното умение за мотивирана употреба на езиковия материал, използван в дадена речева ситуация с оптималните за нея езикови средства. Нейното

¹ Ел. Георгиева. Езикова култура и езиково обучение. София, 1979, с. 7.

овладяване означава използване на средствата и възможностите на езика, адекватни както на съдържанието и целите на речта, така и на сферата, в която тя се осъществява. Високата речева култура предполага да се отговаря на редица изисквания, между които:

- добро владение на правоговорните норми, яснота и логика в постройката на устния текст;
- правописна и пунктуационна грамотност, яснота и логика в постройката на писмения текст;
- информираност за строежа на езика, която осигурява граматическа правилност на речта;
- познаване и умело използване на лексиката на езика, на синонимията и възможностите ѝ; компетентно отношение към въпросите на речниковата чистота и към стратификацията на лексикалните единици с оглед на стилистичната им маркираност;
- уместна употреба на езиковите средства в зависимост от целите и предназначението на речевата проява.

В съгласие с така изложените изисквания за една добре овладяна устна и писмена езикова култура в настоящия учебник се предлагат отделно оформени и в голяма степен следващи логиката на посочената последователност раздели с тълкуване на материала на възможно най-достъпен език, съобразен с учебното съдържание и понятийния апарат в средното училище. В края на учебника се прилага списък на слабо познати думи – термини и понятия, употребени в изложението, който ще даде възможност учебникът да се ползва и от нефилолози. Всеки раздел съдържа в стегнат вид теоретичната постановката на определена тема и кодификацията на нормите, свързани с нея; той завършва с упражнения, чрез които ще попълните празнотите в знанията и усъвършенствате навиците в устната и писмената си речева проява. Тестовите, приложени в края, както и отговорите към тях, ще Ви позволят да си направите самооценка и проверка на степента на Вашата готовност за изпит по дисциплината.

Приятна работа!

Правоговор. Правопис

След като усвоите материала в този раздел, Вие

– ще получите представа за отношението между двете системи: графичната и фонетичната;

– ще заострите вниманието си към най-честите отклонения от правоговора и правописа, което ще направи възможен контрола върху собственото Ви произношение и правописната Ви култура;

– ще усъвършенствате своя правопис;

– ще можете да коригирате свои или чужди текстове чрез предложените правила или чрез справочната литература (вж. литературата в края).

1. Новобългарската азбука. Звукова стойност на буквите. Несъответствие между елементи на фонетичната и на графичната система

Азбуката е система от графични знаци, които имат звуково съответствие. Старобългарската азбука, или т. нар. кирилица, създадена през IX в., е пренесена с богослужебни текстове в Русия, където по заповед на цар Петър Първи е модифицирана и въведена през 1708-1710 г. за целите на книгопечатането. Първата българска книга, напечатана на тази гражданска азбука, или още на т. нар. просветителско писмо, е “Аритметика или наука числителна” от Христати Павлович, излязла през 1833 г. С тази модификация на кирилицата и с ръкописния ѝ вариант си служим и днес.

Съвременната българска азбука се състои от 30 букви и предава 45 фонемите – 6 гласни и 39 съгласни. Значително по-големият брой на фонемите предполага някои от буквите да служат за отбелязване на повече от една фонема.

Всяка **гласна** има свое графично изображение: [а] – а, [о] – о, [е] – е, [и] – и, [у] – у, [ъ] – ъ или а. Означаването на [ъ] с буква а става в две строго определени позиции:

- В окончанията за 1. л. ед. ч. и 3. л. мн. ч. на глаголите от първо и някои от второ спрежение в сегашно време, например: [плетъ], [плетът] – *плетя, плетат*; [лежъ], [лежът] – *лежа, лежат*.
- В кратките членни форми на съществителните имена от мъжки род, например: [градъ] – *града*, [миръ] – *мира*.

Употребата на *а* в указаните позиции се диктува от исторически причини. Наличието на краесловно ъ, или на т. нар. голям ер, без фонетична стойност в правописа ни до реформата от 1945 г.² предполага записването на горните форми с буква, различна от ъ – краесловният ер не би предал извънконтекстова информация за граматическото значение на думата, напр. *плетъ* би могло да се прочете както [плетъ], така и [плёт], *градъ* – [градъ] и [гра́т]. Така се стига до записването на кратката членна форма с буква *а*, която обаче се чете и изговаря като [ъ].

Голяма част от буквите за **съгласни**, поради особеностите на нашия правопис, са полифонични. Една и съща буква може да означава както звучна, така и беззвучна съгласна, напр. *б* – [б] и [п] в *боб* – [бòп]; *д* – [д] и [т] в *дрозд* – [дрòст]; *з* – [з] и [с] в *залез* – [зàлес] и т. н.

Буква *щ* означава постоянната звукова комбинация [шт], а съчетанията от две букви *дж* и *дз* предават африкатите [џ] и [з], напр. в *джоб* и *дзънкам* – [џòп] и [зъ́нкам]. Само една от буквите за съгласни, за глайда [й], съдържа надреден знак.

В азбуката ни липсват специални букви за меките съгласни. Те се предават чрез т. нар. сричков принцип – съчетаването на буквата за съответната твърда съгласна и буквите *я*, *ю* или *ь* – единствената буква в азбуката ни без фонетична стойност. Така меките съгласни (тук условно те се означават със *С*) се предават пред [о] чрез съчетанието *Сьо*, напр. в *партньор* – [партнѝ'òр]; пред [у] чрез *Сю*,

² Пример за правописа ни до 1945 г.: Единъ день царътъ казалъ на сина си: "Ти си мой любимъ синъ".

напр. в *тютюн* – [т'ут'у́н]; пред [а] чрез *Ся*, напр. в *лято* – [л'àто]; пред [ъ] отново чрез *Ся*, като това се налага в следните позиции:

- В окончанията за 1. л. ед. ч. и 3. л. мн. ч. на глаголите от II спрежение в сегашно време, напр. *благодаря* – [благодар'ъ] и *благодарят* – [благодар'ът].
- В членните форми на съществителните имена от мъжки род, завършващи на исторически мек съгласен, напр. *краля* – [крàл'ъ], *деня* – [ден'ъ], *учителя* – [учѝтел'ъ], *лекаря* – [лѝкар'ъ].

Пред *е* и *и* меките съгласни не участват в корелацията мекост~твърдост.

Буквите *ю* и *я* имат и други стойности. В началото на думите и след гласна те предават съчетанията [йу], [йа] и [йъ], напр. в *юг* – [йу́к], *уют* – [уйу́т]; *ям* – [йàм], *мая* – [майà]; *нея* – [пѝйъ], *звездея* – [гвòздейъ] и *белия* – [бѝлийъ]. Както се вижда от последните три примера, съчетанието [йъ] се предава с буква *я* отново в коментираниите две позиции: в глаголни окончания и при членувани форми на съществителни имена от мъжки род, завършващи на *й*, или на прилагателни имена в мъжки род, единствено число. Причините могат пак да се търсят в историята на правописа ни и в несвършенството на азбуката.

Особено внимание следва да се обърне на съгласните [ж], [ч], [ш] и [џ], които не участват в корелацията мекост~твърдост. В правописа това се отразява върху невъзможността буквите *ж*, *ч*, *ш*, *дж* да се комбинират с *ю*, *я* и *ьо*.

♣ **Внимание!** Правоговорът на дадена дума или форма може да бъде проверен в речниците: **Пашов, П., Хр. Първев.** Правоговорен речник на българския език. II изд. София, 1979; **Пашов, П., Хр. Първев.** Правоговорен и правописен речник на българския език. Трето прер. изд. София, 2002.

• Упражнения •

Упражнение I. Каква е звуковата стойност на буквите в следните думи: *тияна, Куюмджиев, люляк, дия, Кольо, крака, ходят, люспа, щаб, джунгла, дзънкам, двояк, дима, наджавкам, надженвам, цурав, сватба, крояч, надзърна, ютия, бордея, плюя, любимия, майстория, бода, съюз, амброзия, вотиющ, япанджак, сияя?* Предайте я с транскрипция.

Упражнение II. Възможни ли са в българския правопис писмени облици като: *Жяк Шьолцер, Юми Ючяйя, Фарайя, Севинье, Майами бийч, Иван Вулъне, Заьо Баьо, Пею, Юрайя Хийт, Жюл Верн, ухажьор, брошюра, Киевская Русь, Кючюк Кайнарджа, Жюлиен Сорел, Гойя, Арам Чакълджян, Дайана Рос, Майя, Киркор Магърдичян, Алфред дьо Виньи, Жюлиет Греко, Жюжюб?* Обяснете защо. Напишете правилно думите.

Упражнение III. С какви букви могат да се предадат при писане звуковете [т'], [д'], [т], [д], [р], [й], [у], [ъ]? Илюстрирайте с примери.

Упражнение IV. Посочете думи, в които след букви за гласни или съгласни буквата *я* да има звукова стойност [йъ] или [ъ].

Упражнение V. Какво е времето на транскрибираните глаголни форми: [ковà], [ковъ], [лет'ъ], [лет'à], [гор'à], [гор'ъ], [мълчà], [мълчъ], [лежъ], [лежà], [орà], [оръ]?

2. Отношение между правоговор и правопис. Основи на българския правопис

◆* *Може би сте чували, че както говорим, така и пишем. А дали е така?*

Един съвременен език е книжовен, когато е нормативно уреден, т. е. когато притежава система от норми, осигуряващи единство на

всички езикови равнища – фонетично, морфологично, лексикално, синтактично. Основно понятие следователно за книжовния език е **нормата** – социално одобрено правило, обективизирано от реалната речева практика и отразяващо закономерностите на езиковата система. Нормата осигурява езикова приемственост между поколенията и затова едно от основните изисквания към нея е стабилността. От друга страна, езиковата система е динамична, развиваща се непрекъснато и независимо от волята на носителите на езика. Ето защо второто основно изискване към нормата се свързва с качество, което външно противоречи на първото – гъвкавост. За т. нар. гъвкава стабилност на нормата за първи път се заговаря в края на двайсетте години на XX век от основателите на Пражката лингвистична школа, която наред с многото си приноси моменти в езикознанието полага основите на теорията и историята на книжовните езици. Тази сравнително млада научна област бележи развитието си в теоретичните разработки на А. Йедличка, В. Матезиус, Б. Хавранек, К. Хоралек, К. Хаузенблас, В. Барнет, усъвършенствана и доразработвана от мнозина други учени. Независимо от някои теоретични различия, основните признаци на нормата са едни и същи: редовна употреба на даден начин на изказване, който да съответства на възможностите на езиковата система и да е получил обществено одобрение.

Исторически идеята за нормативност се свързва с представата за правилно и неправилно (две вече не съвсем съвременни определения). “За пример е достатъчно да се припомни формулата на Евтимиевата школа **исправление кънигъ** или да се посочи, че и съвременните кодификационни документи започват с компонента **право-** (правописен речник, правоговорен речник)”³. Самите термини правоговор и правопис, калки съответно на *ортоетия* (от гр. *прав* и *дума, реч*) и *ортография* (от гр. *прав* и *пиша*), също са мотивирани от подобна представа.

Целта на тези разсъждения за книжовния език и нормата имат за цел да внушат, че правоговорът е система от норми, засягащи

³ К. Босилков. Кратка история на българския език. Сегед, 1986, с. 19.

устната реч на фонетично и морфологично равнище. Така право-
говорът става, от своя страна, обект на отражение от правописа, който
е "сума от съответствия между единичните съставни части на двете
норми – устна и писмена, кодифицирани чрез т. нар. правила"⁴.
Казано по друг начин, правописът проектира речта от слуховата
и зрителната плоскост на възприемане. От това логически следва,
че правописът трябва да отразява правоговора.

На практика тясната връзка между правоговора и правописа се е
осъзнавала по различен начин от обществото. През последните два
века от развитието на българския книжовен език правоговорът като
съзнателно спазвана нормативност не се възприема лесно. Оказва
се, че самата наука за езика е трябвало да измине дълъг път, докато
бъдат осъзнати в своята цялост проблемите на устната книжовна
реч, на правоговора, макар че от принципи позиционна връзката меж-
ду писмената и устната реч е била схващана и дългите правописни
спорове през Възраждането имат за основа именно тая връзка.
Първият обобщаващ труд върху по-основни въпроси на българската
устна книжовна реч е защитената в Прага докторска дисертация на
проф. д-р Стойко Стойков, излязла през 1942 г. у нас под заглавието
"Български книжовен изговор. Опитно изследване". Постепенно в
различни проучвания, речници и граматики проблемите на право-
говора придобиват все по-важен и по-актуален характер. В тях фактът,
че между правопис и правоговор съществува определена връзка и
зависимост, намира все по-отчетлив израз. Дълго обаче те се разг-
леждат поотделно, като на правописа се е отдавало предимство. И
днес дори в някои среди писменото отражение на речта се смята за
по-престижно. Причината за това се корени в социалната функция
на правописа – предназначен за универсално масово използване,
той има чисто практически цели и устойчивостта му, яснотата и
точната фиксация на нормите му са достатъчно респектиращи.
Безпрепятствената речева комуникация, която осигурява, го прави
средство, чието значение не подлежи на коментар.

⁴ В. Мурдаров. За нормите на книжовния български език и тяхната
кодификация. – Български език, 1985, с. 529.

Следвайки твърдението, че правописът е писмена фиксация на
правоговора, стигаме до важния извод, че основните положения на
правописа зависят от правоговора, че преди да се говори за право-
пис, трябва да се говори за правоговор. Обектът на отражение обаче
– звуковата система – е много по-сложен, отколкото графичната
система, която отчасти ѝ съответства, и пълно тъждество между тях
никога няма. Тази особеност определя и разнообразието на отно-
шенията между тях, проявяващи се в правописа. Езикът се изменя
по-бързо от правописа, той е динамичен. Затова от време на време
правописът, следвайки правоговора, също се нуждае от промени,
за да се доближи до границите на възможното до правоговора.

За да се говори за противоречия между нашия правопис и
правоговора ни, преди всичко трябва да се тръгне от установяване
на принципите, върху които лежи правописът ни, и да се просле-
дят нарушенията в тях. Правописът ни, както всеки друг, може да
се разгледа в исторически и в съвременен аспект. Историческата
му страна осветлява обстоятелствата, при които се оформя, което
води неминуемо до осветляване на основните положения и етапи
при изграждането на самия книжовен език. Съвременният аспект
засяга промените в правописната система, отразяващи динами-
ката на съвременния книжовен език. Затова и при решаване на
правописните проблеми, произтичащи от противоречията между
правопис и правоговор, е наложително да се имат предвид съв-
ременната езикова ситуация, тенденциите и закономерностите на
съвременния ни език, схващан като единна система с наддиалек-
тен характер, макар и генетично свързана с диалектите.

Създаването на всяка азбука и правописна система почива
върху **фонетичния принцип**. Основно изискване за него е на
всяка фонема да съответства една буква. На този принцип е по-
чивала и старобългарската писменост. Сега обаче прилагането му
е невъзможно. Казано по друг начин, не може да се пише, както
се говори, макар че в много случаи, особено след последната пра-
вописна реформа през 1945 г., се кодифицираха опростявания в
правописа на някои думи с цел да не се отбелязват фонемни, ко-

ито не се изговарят – напр. *сърце* (срв. със *сърдце, сърдеченъ*), *празник* (срв. с *праздникъ*), *лешиник* (срв. с *лещникъ, лещакъ*) и др. Възприемането на този принцип, който предполага всякаква липса на противоречия между правоговор и правопис, изисква всеобщо спазване на изговорните норми – нещо трудно постижимо. Освен това при динамиката на езиковата система този принцип предполага непрекъснати правописни реформи, а оттам и съмнения в задължителността на писмените норми, в нормите изобщо. Ето защо той се приема в ограничени случаи.

Морфологичният принцип (наричан още **морфематичен**) е основен принцип в българската правописна система. Той изисква познаване на морфемната структура на думата и предписва еднообразен графичен израз на морфемите, независимо от промените в изговора им, свързани със звуковите закони. Неотбелязването на фонетичните варианти улеснява смисловото възприемане на написаните думи, установява връзките със сродните им думи, срв. правописа напр. на морфемата *вед-* в *изповед* и *неведение*, на представката *раз-* в *разнасям* и *разтоварвам*. На морфологичния принцип почива и писането на двойните съгласни, на труднопроизносимите групи съгласни, писането на *и* след гласна, като по този начин се предизвикват разсъждения за семантичната и граматичната натовареност на морфемата. Този принцип предизвиква много често противоречия между правоговор и правопис в случаите на краесловно обеззвучаване – вж. *род* и [рот], на уподобяване – вж. *градче* и [гратчѐ], на изпадане на съгласни в краесловие – вж. *мост* и [мос], и в групи съгласни – вж. *костница* и [кòсница] и др. С право някои езиковеди, напр. Ел. Георгиева⁵, го наричат етимологичен. Покрай всичко изброено се има предвид и записването на предлога *в* с буква *в*, въпреки че след изгубване на фонетичната стойност на краесловния *ѣ* в старобългарски предлогът *вѣ* получава звукова стойност [ф], срв. [ф ёзерото], [ф реката], [в долината].

⁵ В **Граматика** на съвременния български книжовен език. Т. I. Фонетика. София, 1982, с. 292.

Ярък случай на противоречие се отстрани с Правописния речник от 1983 г., който регламентира наред с писмените облици от типа на *действувам, участвувам* и облиците *действам, участвам* (с със съкращаване на произносимата наставка *-ув-*, писана по етимологични причини). Етимологичен е и правописът на името *Георги*, което се произнася [г'òрги]. При неотбелязване на краесловното обеззвучаване и изпадането на съгласни в групи не се нарушава основното изискване всяка фонема да се предава по един и същ начин, независимо от позицията си – силна или слаба. В този смисъл морфологичният правопис може да се нарече по-точно **фонематичен**⁶. Във втория случай противоречието засяга несъответствия между буква и фонема – буквите отразяват или несъществуващи фонemi, или фонemi с други диференциални признаци.

Към изброените противоречия се причисляват и следните две. Първото се отнася до писменото означаване на окончанията за 1. л. ед. ч. и 3. л. мн. ч. на глаголите от I и някои от II спрежение в сегашно време. Старобългарските им окончания *-ѡ, -ѡтъ* недвусмислено сочат, че ако се следва съвременният им книжовен рефлекс, сега трябва да се произнасят съответно *-[ъ], -[’ъ], -[йъ]* и *-[ът], -[’ът], -[йът]*. Последиците от това несъответствие са или грешки в правоговора – напр. [плетà], [плетàт], или в правописа *-плетът*. Второто противоречие също се отнася до отбелязването на фонема [ъ] с буква *а* и по-точно в твърдия вариант на членните форми за съществителните имена от мъжки род в единствено число. Исторически членните форми произхождат от старобългарското окончание за тези имена в единствено число *-ѣ* и (при пълна форма *-ѣт*) от консонантния завършек на показателното местоимение *тѣ*, вж. схемата *дѣлѣ тѣ* (инверсия на *тѣ дѣлѣ*) > [делѣ], [делѣт]. Причините да се записват кратките членни форми с букви *а* и *я* са известни, което не оневинява последвалите отклонения от книжовния изговор или от правописа им.

⁶ **П. Пашов**. Правопис и правоговор. – В: Помагало по български правопис и пунктуация. София, 1980, с. 134.

Друг характер има противоречието между правопис и право-говор в писменото правило за кратката и пълната членна форма, което не намира подкрепа като норма нито в устната книжовна реч, нито в някакъв диалект. Морфо-синтактичната му специфика се корени назад във вековете и спазването му днес има и извъне-зикови причини. Днес това правило се предписва в интерес на известен традиционализъм.

За двоякия изговор на **ѣ** (ят или е-двойно) за първи път се го-вори в "Първичка българска граматика" от Иван Богоров, издадена през 1844 г. И въпреки че с правописното упътване от 1899 г. се ко-дифицира книжовният изговор на буквата **ѣ** като [’а] и [е] според съвременната норма, минават много години, докато въпросът за якането стане не само правописен, но и правоговорен. С премах-ването на **ѣ** от азбуката ни през 1945 г. на практика се кодифицира правоговорът на фонемите, отбелязвани с тази полифонична буква, и се сложи началото на спорове относно реализма на нормата, ко-ито още не са стихнали. Ятовият въпрос е пример за противоречие между правоговор и правопис, който изисква сериозно и задълбо-чено проучване на езиковата ситуация във всички части на страна-та. Решението му следва да бъде в духа на улесняващия речевото общуване принцип за минимум несъответствия между правоговор и правопис, между реална норма и предписвана норма.

Не всички коментирани дотук противоречия представят проб-леми, очакващи решенето си. На страниците на периодичния пе-чат, в специални статии и сборници се разискват като живи проб-леми правилният изговор и писменото означаване на кратките членни форми при съществителните имена от мъжки род в един-ствено число и на окончанията при глаголите от I и II спрежение в сегашно време, спазването на писменото правило за членуване на имената от мъжки род, нормата за изговор и писане на дума с наследник на ятовата гласна.

♣ **Внимание!** Правописът на дадена дума или форма може да бъде проверен в речниците: **Правописен речник** на съвременния български книжовен език. София, БАН, 1983; **Нов правописен речник** на българския език. София, БАН, 2002.

3. По-характерни отклонения от правоговора и правописа

📖 *Може би описанието на следните отклонения ще Ви по-могне да ги избегнете в устната и писмената си реч.*

Съвременната българска произносителна норма е историчес-ко подбиране и обобщение на произносителни варианти както от източни, така и от западни диалекти. В много отношения освен това българските норми почиват на многовековната книжовное-зикова традиция. Във връзка със степента на владеење и спазване на нормите на българския правоговор се говори за два стила на книжовното произношение – пълн и непълн⁷, които са израз на речево приспособяване в зависимост от целта на изказването и условията, в които протича то. Имайки предвид, че правописът е условна, динамична писмена проекция на правоговора, следва да смятаме, че добре усвоените правоговорни норми водят до овла-дян правопис. Или, погледнато от друга страна, отклоненията от правоговора почти винаги водят до т. нар. правописни грешки.

Отклоненията от правоговора могат да станат по различни причини – силни, непреодолени диалектни изговорни навици; погрешно усвояване на изговора на някаква дума или форма; ана-логия; небрежно отношение въобще към изговорната норматив-ност, произтичащо от заблудата за задължителност и престиж-ност само на писмената книжовна норма.

3.1. Изговор и правопис на гласните. Книжовна и некнижовна редукция

Според диференциалния признак отвореност-затвореност гласните в ударена позиция се обединяват в три корелативни двойки – [а:ъ], [о:у], [е:и], – чиито първи членове се оценяват като широки, а вторите – като тесни. В неударена позиция обаче това

⁷ **Граматика** на съвременния български книжовен език. Т. I. Фонетика. София, 1982, с. 24.

противопоставяне се неутрализира, което на практика се появява с реализиране на звукови варианти в рамките на трите вокални двойки. Тези варианти се наричат **редуцирани звукове**, а фонетичното явление, в резултат на което възникват, **редукция**.

Редукцията е общобългарско явление. Но докато в повечето диалекти – главно централни и източнобългарски – се проявява в по-силна степен, в книжовната реч тя е по-слаба и освен това не засяга двойката [е:и].

Редукцията се обуславя от силовия характер на българското ударение, което създава голям контраст между ударени и неударени срички. Степента на редуциране на [а] и [о] зависи най-вече от позицията на гласната спрямо ударената сричка. Колкото гласната е по-далеч от нея, толкова по-силна е редукцията. Ако отбележим в транскрипция първа неударена позиция на гласната с една точка под/над съответната буква, а във втора (трета и т. н.) предударена и коя и да е следударена с две точки, то книжовното произношение на *катарама* или *водоскок* би било [ка́тарамă] и [вѐдѹскѹк]. В съгласие с казаното по-горе произношението [дитѐ] или [зилининă] не се приема за нормативно и се оценява като силно диалектно.

При писменото означаване на редуцираните гласни възникват сериозни трудности. Много често буквите *а*, *о*, *е* се заменят с *ъ*, *у*, *и*. В други случаи пък поради престараване (или свръхкоректност) [ъ], [у], [и] се отбелязват с буквите *а*, *о*, *е*. Такива правописни грешки възникват най-вече при чужди думи и при домашни думи с неясни етимология или словообразуване. Правописът им може да се провери, ако е възможно да се намери тяхна форма или сродна дума, в която гласната, предизвикваща затруднения, е под ударение. Често обаче това е невъзможно и правописът им просто трябва да се запамети.

3.2. Генерализирана винителна форма при съществителните имена от женски род

В съвременния български книжовен език за основна, представителна форма на съществителните имена се приема старата им

именителна форма за единствено число. В историческия процес на преминаване от синтетизъм към аналитизъм в някои диалекти обаче – централните балкански и мизийските – като основна форма на съществителните имена от женски род се обобщава (генерализира) старата им винителна форма с окончанието *-ж*, чийто съвременен наследник е гласната [ъ]. И днес голяма част от носителите на българския език произнасят съществителните имена от женски род с окончание *-[ъ]* – [главъ], [женъ], [сестръ]. Особено ярко изпъква този диалектен изговорен навик, когато ударението се носи от последната сричка на членувани имена с консонантен завършек, напр. [солтъ], [костъ], [песентъ], [радостъ], [ноштъ], [л'убофтъ].

3.3. Променливо я

За един от най-трудните и безспорно най-сложни проблеми на българския правоговор и правопис се смята прегласът на [’а] с [е] там, където те са етимологични наследници на старобългарската гласна *ѣ* (ят). С правописната реформа от 1945 г., която премахва буквата *ѣ* или е-двойно (наречено така поради двоякия си изговор), се поставя на дневен ред утвърждаването на една правоговорно-правописна норма, за която се заговаря сто години преди това и която дълго след това продължава да бъде обект на коментари и спорове⁸.

Съвременната книжовна ятова норма, която е вече с почти половинвековен “стаж”, не се покрива с ятовата норма на нито един български диалект. Голяма е близостта ѝ с нормата на североизточните диалекти, в които обаче се преглася всяко *я* – както наследникът на *ѣ*, така и на *Ѫ*, срв. диалектните форми *Стоян~Стоенчо*, *пиян~пиени*, *жар~жерава*.

В някои случаи книжовното прегласяване на [’а] с [е] става по строго определени фонетични правила, които му придават автоматичен характер. В други случаи, квалифицирани обикновено

⁸ Вж. например темите на докладите от двете правописни конференции през 1951 и 1969 г. в сп. “Български език”.

като “изключения”, редуването или липсата на редуване на двете гласни се мотивира от причини, надредни спрямо тези правила. То също е нормативно.

Ако се приеме, че формите с *я* са основни, то прегласянето в книжовния език има характера *хляб~хлебен, грях~греха, дядо~деди*. Или едновременно действащите условия да се произнася [’а] са:

- ударението да се носи от сричката, съдържаща наследника на **ѣ**;
- следващата сричка да не бъде мека.

Под понятието “мека” се разбира такава сричка⁹, която съдържа предна гласна [е, и], мека съгласна (предадена графично с *я, ю, ъо*) или небна съгласна [ж, ч, ш, ц]. Така се редуват *сняг ~ снега* (ударението се премества) ~ *снежен* (следва небна съгласна и предна гласна) ~ *Снежка* (следва небна съгласна); *грял ~ грели* (следва предна гласна) ~ *грейка* (следва небна съгласна); *грях ~ грехота* (ударението се премества) ~ *грешка* (следва небна съгласна) ~ *греша* (комбиниране на предните две условия).

В много случаи, превишаващи неколккратно автоматичното прегласяне според фонетичните условия, “променливото *я*” се преглася или не се преглася необосновано. Обикновено се обобщават следните “изключения”:

3.3.1. Фонетично немотивиран преглас

3.3.1.1. В думи от книжен (обикновено черковнославянски) или руски произход. Това са най-често думи, заети или създадени през Възраждането по модел на черковнославянски или руски, които са с ясна мотивация за българина и допълват и обогатяват словообразователния ред на съществуваща и активно употребявана дума в общонародния език, а така също и думи, новообразувани в съвременния етап на българския книжовен език, напр. *вяра~вери*, но: *проверка, верующ; мярка~мерки*, но: *водомер, силомер, лицемер, измервам, размервам*.

⁹ Със сричка най-условно се назовава фонетичното съчетание след гласната, наследник на **ѣ**. Понятието “мека” също е условно.

3.3.1.2. В съществителни и прилагателни имена, образувани с наставки *-ен, -ски, -ство* в периода от езиковия ни развой, в който наставките са имали фонеман състав **-ѣ-, -ѣск-** и **-ѣств-** (**ѣ** е била предна гласна), напр. *средна, отделна; верска, зверска; наследство, средство*.

3.3.1.3. В известно количество думи, кодифицирани според западнобългарския си изговор – *лекар, плен, човек, век, блед, Камен дел* и др.

3.3.2. Фонетично немотивирана липса на преглас

Тя се среща в глаголни форми за 1. и 2. л., мн. ч. в минало свършено и минало несвършено време – от типа *растяхме, растяте* вм. *растехме, растеха*. Изговорът и правописът им е генерализиран за всички глаголи по аналогия на формите за 1. л., ед. ч. и 3. ч., мн. ч. – *растях, растяха*.

Изброените случаи далеч не изчерпват цялата сложност на редуването [’а]~[е], осъществено и в наличието на известно количество дублети (вж. тема б).

Много често влиянието на родния диалект или липсата на достатъчно осъзнаване на фонетичните условия водят до отклонения в две посоки: придържане към диалектната норма или свръхкоректност, като и двете са еднакви по резултатите си – противоречие с книжовната норма. Т. нар. “ятон преглас” е норма, която – от една страна – е силно повлияна от традицията и историята на езика, а – от друга – в новообразуваните думи е непоследователно прокарана. Като опит за частично разрешаване на несъответствията между правило и изключения, между препоръчвана норма и реална речева практика, правописният речник кодифицира: “В устната форма на книжовния език в случаите на променливо *я* да се допуска и изговор *е*”¹⁰. Това условие предизвиква реакцията на някои езиковеди, които смятат, че “Не трябва да се дава изкуствено предпочитание само на екавските форми като допустими

¹⁰ **Правописен речник на съвременния български книжовен език**. София, 1983, с. 20.

варианти, защото на българския език са еднакво присъщи както екането, така и якането – трябва да има равновесие в известна степен”¹¹. Така или иначе, преценката на проф. Марин Дринов – “Ние нямаме, та че и няма скоро да имаме едно общо книжовно произношение”¹², – дадена преди повече от сто години, продължава да бъде актуална.

3.4. Изговор и правопис на гласни след ж, ч, ш, й

В старобългарския период от развитието на езика ни съгласните [ж], [ч], [ш] са били меки. В общия процес на затвърдяване те са променили гласежа си и в съвременния български език са твърди. Старият им мек характер обаче все още се проявява в някои диалекти, което води до колебание в изговора и правописа на гласните след тях. Като причина за това се намесва и вторичният преглас – подвеждане поведението на етимологично я към нормата за ятовия преглас, т. е. по аналогия на промяната бял~бели се преглася и чар~*очерование. Това положение в правописната практика се изразява с колебание при избора на буквите за гласни – а, я или е – след ж, ч, ш, й дори и в думи от чужд произход. Посоките на отклонения също са две:

3.4.1. При наличие на задна гласна след ж, ч, ш, и се произнася или пише е – *случей вм. случай, *изели вм. изяли.

3.4.2. При наличие на етимологично [е] след небните съгласни, вследствие на свръхкоректност, се произнася или пише а, я – *пушак, *заяк вм. пушек, заек.

3.5. Изговор и правопис на гласни в контактна позиция. Йотация. Правопис на й

3.5.1. Смята се, че в българската фонемна система няма дифтонги. Съчетанията от две, а понякога и три гласни обаче не

¹¹ П. Пашов. Основни фонетични и граматични варианти и развойни тенденции в съвременния български книжовен език (“якане” и “екане”, “акане” и “ъкане”). – Език и литература, 1988, 4, с. 12.

¹² Цит. по П. Пашов. Пак там, с. 10.

са рядкост – напр. в *доизчистя*, *заобикалям*, *воаяж*, *бонбонiera*. В техния изговор и правопис се наблюдават промени, които, макар че са проява на общата тенденция към редуване на съгласни с гласни, остават извън нормата.

Най-често отклонения се забелязват при съчетанията, в които една от гласните е предна и е извън ударение. В такава позиция тя се стеснява дотолкова, че се трансформира в [й]. Ако съчетанието е от типа иГ (където с Г се означава гласен звук) или еГ, предходната на [и] или [е] съгласна се палатализира, а думата се съкращава с една сричка. Често могат да се чуят, а и видят написани *матерял, *одяло (*одела), *мелъорация, *телевизьонен, *хамелъон, *бутонера, *сапунерка, *гарсонера. В резултат от престараване пък понякога след мек съгласен съвсем необосновано се поставя и, напр. *баталион, *релиеф.

При съчетание от типа Ги или Ге, когато предходната гласна е в следударена позиция, отново е налице трансформацията й. Така се получават облици от типа на *чиний, *функций, *мойте. За сериозна грешка се смята записването на формите за множествено число на съществителните от мъжки род с й – *много завой, *славеите пейт и др. В тези случаи поставянето на диакритичния знак над и, превръщащ буквата от знак за гласен в знак за съгласен, издава не само правописна, но и граматическа неграмотност, неразличаване на формите за единствено число от формите за множествено число. Отново като последица от своеобразно презастраховане и в този тип съчетания се получава обратното – необоснована замяна на й с и: *достойнство, *басейн вм. достойнство, басейн. Дублетност, породена от исторически причини, се допуска само при няколко думи, напр. *воевода* и *войвода*, *воин* и *войн*, *тайнствен* и *тайнствен* и техните производни.

От практиката са познати и една голяма група глаголи от I спрежение, чиито основи имат вокален завършек. Следващата го тематична гласна -е- в небрежна реч се редуцира силно, консонантизира се и се получават фонетични облици от типа *играй (-и, -ми, -ти). Те се оценяват като диалектни.

3.5.2. Стремеж към избягване струпването на съгласни, към запълване на т. нар. хиатус (празнина) е появата на [й] между две съгласни – явление, познато като **йотация**. При адаптацията на чуждите думи такава йотация се приема за нормативна само в окончателните на думи, образувани с наставки *-ия, -ерия, -ция*¹³, напр. *комедия, Италия, идея*, срв. с *комедиант, италианец, италиански, идеален*. Или в средата на чужди по произход думи не се допуска изговор и писане на съчетания *ия, ея*, срв. *пиано с пиян, тияна, тияно, тияни; реакция с пейт*. За нормативни са приети само отдавна заетите *софиянец* и *християнин* (и техните производни)¹⁴, както и *плеяда*. Сложно стои въпросът със собствените лични имена от типа на *Юлиан(а), Юлиан(а)*, където се намесват и извънезикови фактори. Все пак, ако е възможно да се избира, биха се посочили формите от типа *Юлиан(а)*, адекватни на принципа за фонетична адаптация на чуждите думи. Освен в посочените случаи, изговаряне и писане **рейотан, *мелийорация, *медиум, *реакция, *секретарият* и др. под са ненормативни.

В резултат от избягване на йотация, като своеобразна форма на свръхкоректност, понякога е възможно да се получи необосновано изпадане на *й* в думи като **рае, *Българю, *леарна* вм. *райе, Българийо, леарна*. Вариант на тези типични случаи е и изпадането на начално *й* (там то поначало е тенденция¹⁵) или крайно *й* – **ероглиф, *ерархия* вм. *йероглиф и йерархия; Методи* и *Юри* вм. *Методий* и *Юрий*, когато се назовават исторически личности или лица от друга народност, срв. *Кирил* и *Методий, Юрий Гагарин* с *Методи Попов, Юри Петров*.

¹³ Ю. С. Маслов. Граматика на българския език. София, 1982, с. 90.

¹⁴ Д. Тилков, Т. Бояджиев. Българска фонетика. II стереот. изд. София, 1981, с. 215.

¹⁵ Т. Бояджиев. По някои правописни въпроси. – В: Помагало по български правопис и пунктуация. София, 1980, с. 215.

3.6. Правопис на съгласните. Отклонения от книжовния изговор на меките съгласни

Еднообразното записване на морфемите независимо от промените, настъпили в резултат от фонетичното обкръжение, осигурява приемственост и стабилност в правописа ни, възможност за автоматизиране на писмените навици. Този принцип обаче в много случаи противоречи на книжовния изговор на съгласните, когато те се намират в края на думата или в контакт с други съгласни.

3.6.1. **Краесловното обезвучаване** не представлява сериозна трудност, тъй като характерът на съгласния звук лесно може да се провери чрез намиране на форма или производна на думата, в която се оказва в силна позиция – да бъде следван от гласен. Колебания може да се получат в твърде малко на брой думи като *дреб/п, симид/т, ачигъоз/с, бутерброд/т, зиг/к-заг/к* и други рядко употребявани думи.

3.6.2. Истинската трудност идва от **консонантните съчетания**, в които фонемите може да покажат разнообразно поведение. В съчетанията от две съгласни, различаващи се по признака звучност~беззвучност, настъпва регресивна асимилация – следходният съгласен уподобява по този признак на себе си предходния съгласен. При неотчитането на този закон изговорът, макар и нормативен, води до вече ненормативни отклонения от правописа, напр. **расхотка, *вранче, *косидба, *одговарям* и др. под. Ето защо правописът на съгласните в този случай почива на добра информираност за морфемната и словообразователната структура на думата. В немалко думи обаче не може да се разчита на нея – причините са най-разнообразни. На първо място, бариера срещу опита ни за словообразователен анализ поставят чуждите думи. Без претенции за категоричност, като предизвикващи най-сериозни затруднения могат да се посочат думи от ориенталски произход като *симид/тция, узаб/птявам, дюз/стабан*, които отдавна са изгласкани в периферията на речника на българския език. Ползването на западни езици донякъде облекчава неудобствата при

записване на думи от международната културна лексика – знае се например, че всяко *ev-* и *av-* от старогръцки се адаптира като *ев-* и *ав-* в думи като *евфемизъм*, *евкалипт*, *евтин*, *автентичен*, *автобус*.

Тук следва да се отбележи и едно явление, което води до редуване на беззвучни съгласни със звучни в нетипична за асимилацията позиция – пред сонорни съгласни. То се проявява предимно в устната реч и е диалектно по произход, напр. [одлѣтам], [однѣмам]. Редно е да се обръща внимание и върху книжовното произнасяне на предлога *в* пред гласни и сонори, напр. [в етиѡпѣя], [в рѣзговор] *вм.* книжовното [ф етиѡпѣя], [ф рѣзговор].

Не по-малка трудност в изговора и правописа предизвикват някои консонантни съчетания – [стн], [стк], [штк], [зѡн], [жѡн], [штн], [стл], [тск], [нтск], [штт], [стт]. Липсата на съобразяване с морфемната и словообразователната структура издават писмени облици като **замесник*, **методиска*, **букурешки*, **звезно*, **ненадежно*, **ношна*, **завислив*, **студенски*, **съвецки*, **ноща*, **наглост* и др. под. Изпадане на [д] и [т], освен в подобни съчетания в средата на думата, се получава и в краесловните [ст], [шт] в неизискана реч – [дѣш], [лѣс] *вм.* [дѣшт], [лѣст].

3.6.3. Проблеми от друг характер предизвикват **палаталните съгласни**. Позиционното им ограничаване е една от проявите на тенденцията към затвърдяване, която тенденция обаче става все по-агресивна и се налага и в позиции, които благоприятстват появата им. Илюстрация на това са “твърди” глаголни форми от рода на [твѣрдѣ], [благодарѣ], [спѣ] и членувани форми от рода на [нѡкътъ], [лѣкарѣ], [учѣтель], както и отделни думи – [тѡа], [мѡа]. Исторически получените се “меки” глаголни форми¹⁶ са израз на обобщаване на нормата в голяма част от българските диалекти. Западнобългарската диалектна норма особено през последните 50–60 години – във връзка с географското положение на столицата

¹⁶ Л. Андрейчин. Около установяването на палаталния тип глаголни форми *ходя*, *ходят* в българския книжовен език. – В: Славистичен сборник. София, 1973, 137–141.

и с увеличаване ролята на средствата за масово осведомяване – се усеща като по-престижна и подходяща за подражание. Същото се отнася и до възстановяване на историческата мекост при членуване на ония съществителни имена от мъжки род, повечето от тях – имена на лица деятели, които са образувани със суфиксите *-ар* и *-тел*, напр. *лекар*, *учител* (*лекаря*, *учителя*) и на известните десет съществителни: *кон*, *пѣт*, *цар*, *крал*, *нокѣт*, *лакѣт*, *огѣн*, *сѣн*, *ден*, *зет* (*коня*, *пѣтя* и т. н.). Но както в повечето случаи, обяснението на едно или друго отклонение от книжовната реч не го прави нормативно. Меките съгласни в посочените позиции са характерна особеност на книжовния ни език и изговорът им е норма на устната реч.

В другата крайност стои проблемът с ненормативното палатализиране на съгласните пред предните гласни [е] и [и]. Тази палатализация, по-силна от книжовната, е характерна за носителите на българския език главно от Централна и Източна България и следва да се избягва в устната реч.

Противовес на тази силна палатализация е нейната липса – най-вече на сонора л пред същите предни гласни (който дори преминава в характерното за полския език твърдо Ł), – характерна за някои западни диалекти. Това явление също е книжовно и, както е известно на младите хора, се оценява силно негативно – справка: “Скакауец” на група “Хиподил”.

3.7. Отклонения в ударението на някои думи и форми

В акцентно отношение българските диалекти се различават чувствително. И тъй като акцентната норма в книжовния език не се покрива изцяло със същата норма в нито един български диалект, а и писмено не се отбелязва, често под влияние на родния говор или на други фактори – аналогия, чуждозиково влияние и др. – ударението се поставя погрешно.

Особено дразнещи поради високата честота на употребата си са следните няколко случая:

3.7.1. При някои съществителни и прилагателни имена – училища, родина, дѣкан, доклад, наука (и негови производни с ударение върху представката¹⁷), речевѣ, наркотик, политика, бюро, структура и още много думи и форми, които упорито се държат в устната реч и снижават качествата ѝ. Повечето от тях противоречат на самата езикова система, тъй като не се вменстват в моделите, които тя предлага. Колкото до чуждите думи – тенденцията е ударението да запазва мястото си там, където е в езика, от който се заема¹⁸. Немалка роля играе и традицията – голяма част от чуждите думи се заемат не директно, а чрез език посредник, който вече е адаптирал думата и в акцентно отношение.

3.7.2. В глаголното спрежение безизключително правило е при формообразуване и при афиксално образуване на глаголи от свършен и несвършен вид ударението да остане на същата сричка, на която е в изходната форма, напр. пѣша, пѣшеш, ... пѣсах, пѣших, пѣсал; напиша, напишеш, ... написах, напиших, написал; кажа – разкажа – разказвам. За дублетни са приети двата акцентни варианта за минало свършено време на безпредставъчните глаголи от типа пѣсах – писѣх, казах – казѣх, но не и написах – написѣх, разказвах – разказѣх. Ето защо, ако следваме тенденцията към неподвижно ударение в глаголната парадигма, ще облекчим автоматизирането на нормата и ще се освободим от напрежението да следим времето и вида на глагола.

Ненормативен отмет на ударението под влияние на родния диалект може да се чуе и при повелителните форми на глаголите, чиито окончания задължително го носят, напр. кажѣи, покажѣи, но не и кажи, покажи.

¹⁷ Неслучайно в българския филм “Двойникът” главният герой – бакалин, който се представя за учен, постоянно греши мястото на ударението и изговаря думите наука, научен и формите им погрешно – наука, научен, за да бъде завършен образът му на профан.

¹⁸ Т. Бояджиев. Акцентни дублети. – В: Българската книжовна реч. София, 1981, с. 63.

• Упражнения¹⁹ •

Упражнение I. Коя от пропуснатите букви ще поставите на мястото на многоточието?

1. А или Ъ: в...лмо, лов...к, каб...р, вос...к, рек...л, каз...л, к...пина, с...лкѣм, м...ниста, п...стѣрва, д...финов лист, съобр...жение, б...лбукам, к...в...рма, извр...щение, габ...р, п...ст...рма, прир...ст, отвр...щение, с...зд...рма, напл...ч, пѣк...л, с...ицисам, п...дп...дѣк, превр...щение, д...рмон, пук...л, т...ришвам, орѣвов...р, т...л...сѣм, трениров...чен, дроб-с...рма, џ...рвул, рисун...к, б...рлога, бояз...н, к...лд...рѣм, мѣрт...в, х...ишак, крѣвообр...щение, обр...щение, обр...щаемост, вѣпл...щение, б...рникам, реб...рѣе, недоим...к, бр...илян, лак...т, неговр...тлив, ф...стѣк, загад...чен, упл...тнявам, мух...л, к...мпинг, ск...тавам се, л...к...туша, д...рмойд, к...лѣп, зап...ртѣк, щ...пукам, отпечат...к

2. О или У: тирб...шон, дол..., п...тпури, ч...вал, ер...диция, б...бина, ...соен, не...риентиран, ценз...р, ценз...ра, терм...с, к...сур, ...лук, структ...ра, структ...рирам, ак...п...нктура, непр...м...каем, б...ксувам, б...ксирам се, б...ксир, рег...латор, фас...нка, лим...зина, цен...бразуване, карб...ратор, мек...шав, близ..., нег...д...вание, мушм...ла, ак...м...латор, ветро...порен, лимонт...з..., мушм...рок, огне...порен, тир...ет, кар...серия, тир...стия, см...т...левам, скулит...ра, дв...мя се, изп...сталявам, к...фразж, скруп...ли, стр...п...лявам се, к...нструктивен, б...ботя, ...ранг...тан, иур...тия, кенг...ру, б...б...лечка, дв...як, благ...хание, д...точнявам, син...

¹⁹ Упражненията имат за цел да обърнат внимание върху думите, при които има по-голяма вероятност да се стреши при писане и изговор, без да се коментира правописът им. Коментар на връзката му с етимологията и словообразователната структура на думата вж. например у М. Москов. Ръководство за изучаване на българския правопис. София, 1962; Практикум по правопис и пунктуация. Съст. Р. Русинов. Велико Търново, 1978; М. Москов. Знаете ли българския правопис? София, 1980.

р, епр...ветка, шурм...вак, сил...з, башиб...зук, к...рия, т...пуркам, инд...лгенция, ...к...ляр, не...сетно, ...борка, кич...р, ск...луфи, к...нфиг...рация, все...сл...шание, дв...еточие

3. О или У: ...дебелявам, ...жулвам, ...типвам, ...появам, ...хая, ...пълномоощавам, ...мърлушвам се, ...въглявам, ...миротворявам, ...крилям, ...весвам, ...свивам, ...вълчвам се, ...самотявам се, ...маловажавам, ...духотворявам, ...законявам, ...плювам, ...държам, ...съмнявам се, ...майвам, ...наглеждавам, ...дава ми се, ...душевявам, ...душавам, ...душвам, ...милквам се, ...милявам, ...целявам, ...целвам, ...фейквам, ...лучвам, ...личавам, ...краса, ...краска

4. О или У: акт...ален, фе...дален, сеш...ар, сит...ация, к...рт...азия, зав...алирам, яг...ар, тр...т...ар, ампл...а, евак...ация, б...рж...азия, п...нкт...ация, пр...цес...ален, б...д...ар, ав...ар, к...агулация, е...фория, е...лит, ани...а, реперт...ар

5. Е или И: пр...в...лег...рован, ч...тало, р...ванол, сутр...шен, тат..., д...г...зирам, леж...ишом, бос-бос...ничък, т...ф...рич, реж...иш, Пир...неи, скуб...иш, ц...мент, смуч...иш, б...б...рон, плещ...иш, реч...татив, пълз...ишом, теор...тичен, сув...р...нитет, к...сия, п...н...цилин, ч...лик, м...ндер, т...гел, дер...бействам, п...р...петиш, пр...жд...временно, д...скр...птивен, пан...г...рик, р...голвам, бр...зент, руб...ола, в...нтил, д...з...нтерия, плонд...р, п...ргиш, сърц...вина, горч...вина, р...кошет, ел...ксир, стер...отип, гащ...ризон, еч...мик, тен...к...джийница, с...литра, еф...мерен, р...ване, д...ване, п...р...ферия, д...скр...минирам, ал...луя, флуор...сцентен, кор...гирам, кор...ктура, екзам...натор, инт...л...генция, инт...л...гент, вет...ринарен, рег...стрирам, г...вгир, вдет...нявам се, вер...сия, пр...печелвам, д...сидент, д...видент, коп...ле

6. Е или И: пр...бирам, пр...тупвам, пр...мествам, пр...меням, пр...бразждам, пр...бръсвам, пр...въртам, пр...гльцам, пр...граждам, пр...добивам, пр...дъвквам, пр...мервам се, пр...мервам, пр...

мирявам се, пр...пламвам, пр...свивам се, пр...снимам, пр...спадам, пр...тъкмявам, пр...тъмнява, пр...тихвам, пр...своявам, пр...целвам се, пр...живявам, пр...поръчвам, пр...свивам се

Извлечете от лексикалните значения на глаголите значенията на представките *пре-* и *при-*.

В кой от известните Ви речници ще проверите правописа на думите? Направихте ли го вече?

Упражнение II. Образувайте, ако е възможно, отглаголни съществителни с наставки *-не* и *-ние*, деятелни съществителни с наставка *-тел* и прилагателни с наставка *-телен* от следните глаголи: *наименувам, образувам, образуввам, повесткувам, преобразувам, съществувам, тълкувам, пожертвам*. Проверете правописа им.

Упражнение III. Поставете думите в минимален контекст.

превалявам – привалявам	преносител – приносител
превивам – прививам	преглеждам – приглеждам
прелягам – прилягам	предвиждам – придвиждам
превеждам – привеждам	преписвам – приписвам
превземам – привземам	претиска – приписка
превързвам – привързвам	преливам – приливам
предавам – придавам	престивам – пристивам
пресаждам – присаждам	препичам – припичам
оплитам – уплитам	оказвам – указвам

отичам се – оттичам се

ампер – амтир

емигрант – имигрант

Приведете други подобни двойки.

Упражнение IV. Как ще обясните защо се записват по два начина някои собствени лични имена като *Йордан* и *Юрдан*, *Пейо* и *Пею*, *Тотьо* и *Тотю*, *Кольо* и *Колю*. Кой от вариантите бихте избрали?

Упражнение V. А или О ще напишете в думите: *как...фония*, *навляз...х*, *порт...кал*, *ак...рдеон*, *роз...в*, *пат...логия*, *отид...х*, *боз...в*, *дочет...х*, *лаб...ратория*, *създад...х*, *тавт...логия*, *отпечат...х*? Проверете отговорите си.

Упражнение VI. Кой от изговорните варианти ще предпочетете като книжовен:

<i>мълвят</i>	[мълв'ат], [мълв'ът]
<i>сутринта</i>	[сутринтъ], [сутринта]
<i>спя</i>	[спа], [сп'а], [спъ], [сп'ъ]
<i>света</i>	[светъ], [света]
<i>солта</i>	[солта], [солтъ]
<i>тълня се</i>	[тълп'а се], [тълп'ъ се]
<i>мисълта</i>	[мисълта], [мисълта]
<i>мета</i>	[мета], [метъ]
<i>ключа</i>	[кл'учъ], [кл'уча]
<i>перат</i>	[перат], [перът]
<i>съня</i>	[сън'ъ], [сън'а], [сънъ], [съна]
<i>дера</i>	[дера], [деръ]
<i>вида</i>	[вида], [видъ]
<i>лежат</i>	[лежат], [лежът]
<i>крещят</i>	[крешт'ат], [крешт'ът]

Упражнение VII. Настъпват ли изменения в членуваните форми на думите: *нашумял*, *ням*, *недопаят*, *цял*, *закъснял*, *пълзящ*, *обгорял*, *разхвърлян*, *разлят*, *горящ*, *посят*, *прегрян*?

Упражнение VIII. Поставете Е или Я на мястото на пропусната буква: *ба...ли*, *хл...бна*, *обр...д*, *дев...тка*, *дес...тка*, *сел...ни*, *каф...ва*, *каф...ви*, *каф...н*, *сто...ли*, *мъгл...ви*, *вис...ци*, *прос...ци*, *прос...ици*, *щ...ли*, *изп...ли*, *вр...скам*, *вр...сна*, *зр...лост*, *пос...ти*, *т...жест*, *см...тна*, *вид...хте*, *в...рно*, *н...кои*, *тр...бва*, *см...там*, *б...хме*, *нагр...вка*, *б...сове*, *об...снявам*, *люл...ци*, *ц...рове*, *пол...ни*.

Упражнение IX. Образувайте от глаголите *желая*, *служя*, *живея*, *пиша*, *цъфтя*, *любя*, *трудя се*, *лятя*, *остаряя*, *разлепя*, *стоя*:

1. Сегашни деятелни причастия – ед. и мн. ч.
2. Минали свършени и минали несвършени деятелни причастия – ед. и мн. ч.
3. Минали страдателни причастия – ед. и мн. ч.

Упражнение X. Опитайте се да обясните обличите *съсед*, *дело*, *людоед*, *раздел*, *срез*, *Железна*, *неведоми*, *сухоежбина*, *достоверна*, *зяпльо*, *средство*, *намеса*, *блесна*, *век*, *всячески*, *завера*, *стресна*, *намествам*, *вместо*, *доведа*, *Недялка*, *главорез*, *бегъл*, *плавичка*, *Вера*, *дърводелска*, *просвета*, *изтребвам*, *друговерска*, *смел*, *зов*, *семка*, *немска* с оглед на произхода на записаните с е или я вокали.

Упражнение XI. Ще настъпят ли фонетични промени във формите за множествено число на думите: *разсеян*, *прозявка*, *отчаял*, *видян*, *обявен*, *разпилян*, *преодолял*, *възпял*, *пиявица*, *умрял*, *тяжна*, *неизживян*, *ярка*, *бял*, *тясна*, *зрял*, *мъгляв*, *претърпян*, *смяна*, *лятна*, *поляна*, *живян*, *спрян*, *успял*, *пиян*, *промяна*, *раздяла*, *сянка*, *кестеняв*, *рядък*, *навят*?

Упражнение XII. Е, А или Я ще напишете в думите: *ч...крък*, *за...вление*, *съж...лявам*, *мълч...лив*, *про...вявам*, *ома...ни*, *измърш...*, *в...ли*, *из...вявам*, *пу...к*, *об...вявам*, *разоч...рование*, *об...зателен*, *прич...стие*, *прич...стявам*, *ша...к*, *ч...ртая*, *лош...вина*, *ви...лица*,

вкоч...нясвам, ...нич...р, еш...лон, па...ци, жс...рсе, ниш...сте, ч...совник, ч...тал, Панч...рево, впеч...тление, темпер...тура?

Упражнение XIII. Напишете правилно следните думи, като изберете една от буквите А и Я. С какви критерии ще обосновате избора си?

1. Груби...н, фамили...рно, Де...н, опи...нен, предпри...тие, мани...к, инди...нец, пле...да, оде...ние, ази...тски, кочи...ш, Или...да, ли...на, христ...нин, възпри...тие, пи...ца, Мари...на, софи...нец, Ди...н, колони...лен, преми...лни, Юстини...н, лауре...т, ре...лен, Трави...та, оке...н, ре...кция, пролетари...т, Или...на, опи...т, Ди...рбекир, юли...нски, Би...нка, ми...лна, при...телски, вегетари...нски, Или...нци, сицили...нски, лицепри...тен, патри...рх, Октави...н, комисари...т, по...нка, меди...на, Стили...н, зми...р, ро...лизъм

2. Наковалн..., чакалн..., конюшн..., пералн..., лютилен..., сушилн..., говорилн..., апаратн..., гостн..., приемн..., стоманолерн..., занималн..., каменоломн...

3. Байр...к, айр...н, хаз...ин, циркул...рен, епистол...рен, бурен...к, байр...м, къпин...к

Упражнение XIV. Има ли в написаните по този начин думи пропусната или сгрешена буква? Поправете ги.

Марио, категорий, Иаков, чейне, чиний, иеромонах, Паиси, украинка, фойерверк, историъо, нейн, фоае, Софрони, бастийон, доайен, трийон, патионка, иерархия, пийонка, Иемен, Антоний и Креопатра, Кирил и Методи, февруарий, прийоритет, Кайн, йепископ, йерархия, мойте, Иуда

Упражнение XV. Съставете изречения със следните думи: бъдещо – бъдеще, ролетка – рулетка, оставам – оставям, спална – спалня, настояще – настоящо, неизлечим – неизлечим, узнайте – узнайте, сановник – съновник, жилвам – жулвам, перална – пералня, гуляйте – гуляйте, компания – кампания, камара – камера.

Упражнение XVI. Прочетете текста според нормите на българското книжовно произношение и се запишете на касетофон. Транскрибирайте го фонематично, като обърнете особено внимание върху глаголните форми, членуваните съществителни имена от мъжки и женски род в единствено число, съществителните имена от женски род в единствено число, предлога в. Намерете думи, съдържащи променливо я, и мотивирайте правописа им. Кой от гласните няма да се редуцират?

Някои не са способни да определят степеня на гнева си. За тях е без стойност спокойствието на духа, мира в човешката душа. Те не се боят да нарушат добрия тон в отношенията с близките или приятелите си. Такива хора намират трудно верния път към изход от някакъв конфликт.

Сравнете изговора си с транскрипцията и преценете какви отклонения от книжовния изговор сте направили.

Упражнение XVII. Коя от пропуснатите букви ще поставите?

Б/П: резор...ция, транскри...ция, дре...

В/Ф: вере..., дила..., е...тино, цъ...теж, герге..., фармацев...т, кукумя...ка, ю...ка, аргона...т, А...ганистан, те...терче, калима...ка, ла...ка, ше...ствам, джа...кам, ...тасвам, о...сет, геше...т

Г/К: булдо..., черто..., оте...чение, сме...чение, е...зарх, Е...зюпер, е...заминатор, ане...дот, ган...стер

Д/Т: бери...ба, геноци..., гру...ка, де...ектив, паламу..., по...пури, по...пори, пъ...пъдък, лапа..., бискви..., ку...кудякам, сими..., кроми..., де...ектор, фитонци...

Ж/Ш: ро...ков, въртеле...ка, разту...ка, енория..., запръ...ка, боле...ка, руба...ка, воая...

Ж/ЖД: тен...ера, дама...на, ...апанки, бър...е, арпа...ик, махара...а, пая...ина, дере...е, мер...елея се, ан...абман, бела...ия, ...окер

З/С: адре..., ве...ден, ду...па, и...тукан, и...полин, въ...тание, керкене..., и...теричен, ра...кош, не...года, и...года, го...ба, рого...

ка, Бурга..., бурга...лия, мири..., мири...ма, сма...ка, въ...торг, и...
конен, не...говор, суспен...ия, ни...ходящ, екстрасен...

М/Н: кре...вири, баке...барди, бо...бони, кара...фил, бо...бар-
дировка, ко...форт, Иста...бул, ба...башка, а...балаж

Ш/Щ: ле...ник, ми...ница, букуре...ки, но...ница, ми...ци, ко...
ница, помо...ница, къ...ница

Упражнение XVIII. Ще напишете ли на останалото място
буквата?

В: безчу...ствен, ше...ствие, че...ствам

Д: фел...шер, фел...фебел, нуж...ник, безвъзмез...но, безна-
деж...но, по...тискам

З: въ...ставам, въ...становявам, безра...съден, пре...стой,
пре...струвка

Н: свеицен...ик, племен...ик, рожден...ик, мислен...о, един...ог-
ласие, старин...ост, неизмен...ост, съществен...о, воен...оплен...
ик, север...оафрикански, взаим...оизгоден, необикновен...о, коню...
ктура, трансце...дентален, поклон...ик, невин...а, въстан...ик, съ-
вършен...о, подан...ик, непремен...о, изгнан...ик, тържествен...о,
безпричин...о, акура...тно, естествен...о, имен...ик, непрестан...
о, измен...ик, воен...ослужец, един...офронтовски, комисион...а,
двой...ствен, взаим...оспомагателна

С: раз...топявам, без...мислища, без...мислен, из...мислища,
из...кастрям, въз...пявам, без...пирно, из...коквам, без...порен, въз...
пирам, раз...товарвам, ви...шист, без...покойство, ви...шегласие,
въз...торжен, из...търпявам, аб...цес, без...крупулен, въз...помена-
ние, из...коквам, ви...шестоящ

Т: безсловес...ни, нахалос..., тягос...на, шест...е, израс...на,
израс...вам, кръс...ница, от...енък, напръс...ник, о...търсвам, жи-
вопис...а, пус...на, възкръс...на, пос...на, прос...ба, дос...лук, ту-
ристичес...ки, фокус...ник, пакос...ник, връс...ник, страс...на, от-
вер...ка, злос...но, юрис...пруденция, срас...на, срас...вам, кос...вен,
врас...вам, врас...на, протес...на, кръс...ци, ипер...плат, ревнос...
но, зрелос...ник, прос...на, вес...на се, проектан...ски, вегетариан...

ски, напрат...а, кантиан...ство, превес..., топчес..., шес...найсе...
годишен, свяс...на, предвес...ник

Упражнение XIX. Разкрийте скобите, като изберете една от
буквите.

Тя е голяма скрън(дз-з)а.

Ще взема нощния е(к-ѳ)спрес.

Кафето беше е(к-ѳ)спресо.

Металните зъби на е(к-ѳ)скаватора загребваха пръстта.

Тя никога не беше използвала е(к-ѳ)скалатор, затова предпо-
чете стълбите.

Публикувана беше статия за е(к-ѳ)скалацията на войната в
Близкия изток.

Готовата продукция се извозваше с конвей(е-ѳ)р.

Тази музика ме по(д-ѳ)тиска.

Той под(д-ѳ)ържаша приятелите си.

Детето по(д-ѳ)ръжаша калинката в ръката си и я пусна да от-
лети.

Заведоха го на консул(т-ѳ) при специалист.

Сега работи като юрис(т-ѳ)консул(т-ѳ) към една фирма.

На посещение пристигна бившият вицеконсул(т-ѳ) на Вели-
кобритания.

Този факт ме по(д-ѳ)тикна да взема решение.

С Мария сме съвипус(к-ѳ)ници.

Кралицата бе следвана от пищен е(к-ѳ)скорт.

Упражнение XX. Съставете изречения с всяка от думите:
превзет – предвзет, атлас – атлаз, коз – кос, плод – плот, низка
– ниска, шев – шеф, подавам – поддавам, надумам, наддумам, ка-
дет – катет, сноб – сноп, адресат – адресант. Посочете други
подобни двойки думи.

Упражнение XXI. Членувайте следните съществителни име-
на: ваятел, хастар, овчар, сапун, нагревател, мускетар, секре-

тар, двигател, петел, формуляр, титуляр, котел, кител, самовар, водител, воденичар, цигулар, юбиляр, мегдан, пазар, олтар, числител, тротоар, комин, буквар, мотел, кантар, стражар, корсар, поглъщател, коняр, зрител, кръстител, въртел, яничар, настел, нектар, бунтар, янтар, вредител, хектар, минзухар, хотел, секретар, бързовар, леяр, гадател, пастир, пластир, рицар.

Упражнение XXII. Поставете ударения на думите според книжовното произношение: *Мадара, каче, акропол, натрапчив, Перуцица, гамен, канавка, абзац, кънки, ходих, радар, седни, викове, антибиотик, била, комплекс, орлов, Анкара, дигнахме, адрес, представител, учен, седмица, финиш, програма, разкази, изхитря се, автомобил, арест, декан, Атина, Анкара, структурен, речева, планове, дихотомия, съдилища, скулптура, научен, госпожа, госпожи, седмица, променлив.* Знаете ли думи с погрешно произнасяно ударение от ваши познати?

4. Правопис на сложните думи. Слято, полуслято и разделно писане

В българския правопис често възниква колебание относно записването на някои думи като две отделни единици или като единна цялост, която може да е оформена със съединителна чертица (дефис) или слято, като една дума. Тези думи могат да бъдат както сложни съществителни и прилагателни, така и различни наречия, съюзи и предлози. Въпроси възникват и при оформянето на думи с представката не- и с отрицателната частица не. Как да записвате тези сложни думи, ще научите в следната глава.

За **сложни** се приемат онези думи, които са образувани от две или повече основи. Свързването на основите става директно – *Великден, ски-състезания, иванвазовски*, или чрез съединителна морфема (-о-, -е-, -и-) – *верноподанически, газопровод, световъртеж, черно-бял*. Двете основи могат да бъдат в йерархично отношение една спрямо друга, първата да е главна, а втората – подчинена, напр.

литературнохудожествен, бутниколиба, заместник-директор, или обратното, напр. огненочервен, виночерпец, шкембе-чорба. В тези случаи се говори за подчинително отношение между тях. За съчинително отношение между основите пък се говори, когато те са в отношение на равноправие, т. е. и двете са главни, напр. *природо-математически, френско-български.*

Критериите за правописа им се подбират в зависимост от това, каква част на речта е думата. Те са акцентни, морфологични, синтактични и смислови, като ударението се поставя върху смисловите критерии. Съединителната морфема не е критерий за слято или полуслято писане. Морфологичният критерий се прилага, за да се установи дали въобще думата е сложна.

4.1. Правопис на сложните съществителни имена

4.1.1. **Слято** се пишат онези сложни съществителни имена, които имат само едно ударение или едно главно и едно второстепенно. Възможно е основите да са свързани както директно, така и чрез съединителна морфема – *Бабинден, суперфосфат, звероукротител, лъжеспророк*. Подчинената основа се образува от основи на различни части на речта – съществителни (нарицателни и собствени), прилагателни, числителни, местоимения, глаголи, наречия: *звукотис, Игнажден, вишегласие, самоконтрол, първокласник, развейпрах, високотговорител*. Често това са думи от чужд произход – *контрааргумент, радиопрограма*. Възможно е и сложното съществително да е получено от съкратени основи – *пресгрупа, телемост*.

Слято се записва името на унгарската столица – *Будапеща*, – тъй като е адаптирано в българския език с едно ударение.

По-особено стои въпросът със сложните съществителни, чиято подчинена основа е образувана от основата на съставно числително име, напр. *петдесет и пет годишнина*. Когато обаче числителното е означено с цифри, думата се записва с дефис – *65-годишнина*.

Слято се пишат и съществителните собствени имена (обикновено на литературни герои) след трансформирането им в нарицателни – *кralимарко, бабаяга, донкихот*.

4.1.2. Полуслято се пишат сложни съществителни имена, чиито основи имат две главни ударения. Първата основа обаче се определя именно като основа благодарение на факта, че не може да приема окончания: *храм-паметник, инженер-химик, началник-производство, хотел-ресторант*. Както се вижда от примерите, основите са или в съчинително, или в подчинително отношение. Двата компонента на сложното съществително пазят акцентната и смисловата си самостоятелност, което е причина да не се пишат слято. Ето защо правописното им оформяне става с дефис²⁰. По този начин се кодифицира правописът и на фразеологизираните съчетания, получени от устойчиви сравнения – *ден-година, жар-птица, гайтан-вездя*, както и сложните собствени имена –

Константин-Кирил²¹, Жан Пол Сартр, Александър Теодоров-Балан, Австро-Унгария. Макар че първият компонент на имена като *Лъже-Ивайло* по произход не е собствено име, те се подвеждат към правописа на сложните собствени имена.

Правописът на този тип сложни съществителни имена се проверява при членуване или образуване на форми за множествено число. Ако първият компонент не приеме окончание, то съществителното е сложно и се пише полуслято, напр. *борд-механик, борд-механикът, борд-механици, борд-механиците*.

4.1.3. Ако при проверката този компонент приеме окончание или членна форма, това е сигнал за морфологичната пълноценност и самостоятелност на думата, което, от своя страна, е доказателство, че т. нар. “сложно” съществително не е сложно, а двете думи представляват синтактично съчетание, което повече или по-малко има устойчив характер, напр. *лира стерлинга, лири стерлинги, лирата стерлинга, лирите стерлинги* или образ синоним, образи

²⁰ При печатно оформяне на текста между дефиса и двете основи на сложните съществителни имена не се оставят интервали.

²¹ Често имена като *Иван Асен I, Михаил Шишман, Петър Богдан, Филип Тотю* се приемат за сложни и неправилно се записват с дефис. Техният втори компонент обаче не е лично, а безсуфиксно фамилно име и не следва да се третира като сложни имена.

синоними, (два) образа синоними, образът синоним, образите синоними. Тези мними сложни съществителни се пишат разделно. Нещо повече, много често компонентът приложение се разширява, обособява и отделя пунктуационно в писмена реч – *художник реставратор; художник, реставратор на икони*.

Макар че при проверка на словоизменението съчетания, съставени с първи компонент чуждите думи *бизнес, блок, джаз, допинг, голф, интернет, кьнтри, крем, офис, поп, ретро, рок, ски, тенис, техно, факс, фитнес, флопи* и др., имат единно словоизменение, техният правопис се оформя разделно, напр. *бизнес среща, блок програма, джаз клуб, допинг контрол, голф игрище, интернет страница, кьнки песен, крем супа, офис оборудване, поп концерт, ретро салон, рок звезда, ски маратон, теник ракета, техно парад, факс услуги, фитнес център, флопи диск* и пр. Причината е, че изброените компоненти навлизат в езика ни и като съществителни, и като прилагателни (както в езиците – главно английски, – от които идват). Те обаче не са се адаптирали в адекватната система на българския език суфиксално или морфологично и в двукомпонентните съчетания битуват като неизменяеми прилагателни имена и се пишат, естествено, разделно от съществително-то втори компонент.

4.2. Правопис на сложни прилагателни имена

Основният критерий за слятото или полуслятото писане на сложните прилагателни имена е синтактично-смисловият. Правописът им изисква определяне на словосъчетанието, от което са се образували, напр. *светлосив < светъл сив (цвят), първобитнообщинен < първобитна община, причинно-следствен < причинен и следствен, историко-етнографски < исторически и етнографски*.

4.2.1. Примерите представят два вида сложни прилагателни имена – получени от съчинително и от подчинително синтактично съчетание. Получените от подчинително словосъчетание сложни прилагателни се пишат **слято**. Подчиненият компонент на словосъчетанието, образувало сложно прилагателно, може да бъде прилагателно, съществително или числително име, местоимение,

наречие – старопланински, водонепроницаем, саморегулиращ се, многоуважаван.

Едно изключение от правилото е правописът на прилагателно, получено от съчетание с подчинен компонент съставно числително име. Всички компоненти на прилагателното се пишат отделно, напр. *петдесет и пет килограма*. Ако то се запише цифрово, между цифрата и прилагателното се поставя дефис – *27-метров*.

Следва да се отвори скоба и за сложните прилагателни с подчинена основа наречие и главна основа причастие от типа на *многоуважаван*, които биха могли да се третираат и като синтактични съчетания – *много уважаван*. Строги критерии за разграничаването и съответно за правописа им не са формулирани. Изтъква се терминологичният характер на сложните прилагателни²², което основание за слятото им писане обаче не може да се прилага във всички случаи – *многообещаващ, тежкоподвижен, високообразован, раноставащ* напр. не са терминологизувани. Статутът на синтактичното съчетание би могъл да се установи от контекста и броя на ударенията – *многоуважавания* и *много уважавания*, т. е. *уважавания много*; *раноставащия* и *рано ставащия*, т. е. *ставащия рано*.

Главният компонент на съчетанието, образувало сложното прилагателно, също може да бъде представен от основи на различни части на речта – съществителни, прилагателни, глаголи, причастия: *горнооряховски, маслинозелен, саможив, новооткрит, висшестоящ, добронамерен*.

Слято се пишат и прилагателните, получени от сложни съществителни имена, напр. *югоизточен < югоизток, заместникректорски < заместник-ректор, кандидатстудентски < кандидат-студент*.

Специално внимание следва да се отдели и на сложните прилагателни за качествена характеристика, образувани от лично и фамилно име със суфикс *-ски*. Те се пишат слято – *димчодебеле-*

²² **Правописен речник** на съвременния български книжовен език. София, 1983, с. 48.

ляновски (лиризм), джесклондонска (романтика), байганъовско (поведение).

4.2.2. Равноправното отношение между компонентите на синтактичното съчетание правописно се предава чрез *полуслятото* записване на образуваното от него сложно прилагателно. Дефисът се поставя като че ли вместо съюза *и* от съчетанието: *сиво-зеленикав < сив и зеленикав, морално-правов < морален и правов, Кирило-Методиев < Кирил и Методий, Кант-Лапласов < Кант и Лаплас*. По традиция само няколко прилагателни от този тип се пишат слято – *сърбохърватски < сръбски и хърватски, земноводно < земно и водно (животно), глухоням < глух и нем*.

По-особените случаи се свързват с т. нар. двойни думи, напр. *немили-недраги, боси-босенички, врели-некипели*. Квалифицирането на двойките прилагателни – повторени, със синонимно или антонимно значение – като сложни е най-условно, тъй като словоизменението им не е единно. Поради фразеологизувания характер на съчетанията обаче те се отнасят към сложните думи, напр. *пиян-заян < пиян и заян*.

Притежателните прилагателни като *Димчо-Дебелянова (лирика), Джеск-Лондонов (роман), Петър-Бероновиц (буквар)* са получени от съответните синтактични съчетания с подчинителен характер *Димчо Дебелянов* и т. н., който факт предопределя слято записване. Главното основание то да не се кодифицира – за сметка на полуслятото, както илюстрират примерите – обаче е от словообразователно-семантично естество: този тип имена не са изградени от основи (както другите сложни прилагателни), а от две пълнозначни и относително независими думи. Те могат да се употребяват и самостоятелно, без да се изменя съдържанието на означеното понятие – *Дебелянова (лирика), Лондонов (роман), Беронов (буквар)*. Същото се отнася и до сложните прилагателни, изградени от лично или фамилно име и приложение – *Бай-Ганъовото (поведение), дядо-Йоцовия (поздрав), чорбаджи-Марковата (челяд)*.

4.2.3. Изключение се допуска при географските имена – те се пишат отделно: *с. Гаврил Геново, с. Професор Иширково*. То се

прави заради графичното унифициране с имената на градовете, срв. с *Велико Търново, Стара Загора*.

4.3. Правопис на някои наречия и съюзи

Слятото, полуслято или разделно писане на някои **наречия** и **съюзи** е проблем, когато в състава им има предлог и в няколко по-частни случая. Колебания възникват и в правописа на **сложните предлози**.

4.3.1. **Слято** се пишат онези наречия, които са образувани от предлог и наречие или предлог и съществително име – *отскоро, отдалеч, набързо, засега, догоре, изотзад, понякога* или *вследствие, доземи, вкъщи, подред*, а така също и някои съюзи, образувани най-често от предлог и относително или въпросително наречие – *откогато, докъдето, откак, затова*.

4.3.2. Когато обаче тези наречия и съюзи не образуват семантично единство, се отнасят към съчетанията с предлози и се пишат **разделно** – срв. *Не мисля засега* и *Не мисля за сега, а за после; Те живеят вкъщи* (= у нас) и *Те живеят в къщи, не в колиби; Бях зает, затова не дойдох* и *Интересувам се за това писмо, не за друго*.

4.3.3. С дефис, или **полуслято**, се оформят сложните наречия, образувани от две наречия – повторени, със синонимно или антонимно значение, от две повелителни глаголни форми или от наречие и повелителна глаголна форма. И в двата случая се говори за две главни основи: *набързо-набързо, живо-здро, днес-утре, кажи-речи, току-виж*. Полуслято се пишат и наречия и местоимения, образувани с частиците *еди-, -годе* и *-що*, напр. *еди-колко, току-що, какъв-годе*.

4.4. Сложни предлози

Те са образувани от два предлога, от предлог и наречие или от предлог и съществително име. Те се пишат **слято** – *докрай, заради, измежду, извън, вместо, предвид*.

4.5. Правопис на частицата/представката не

4.5.1. Със съществителните и прилагателните имена **не** се пише по два начина:

4.5.1.1. **Слято**, ако с нея образува дума с противоположно значение, напр. *радост~нерадост, благоразумие~неблагоразумие, приятелски~неприятелски, красив~некрасив*, или семантично единство с ново значение, напр. *неволя* (срв. с *воля*), *несгода* (срв. със *сгода*), *ненагледен* (срв. *нагледен*) и др.

Слято се пишат също и онези съществителни и прилагателни, в които липсата на **не** разрушава думата, напр. *неведение, невиделица; незабавна (намеса), немарлив* и др. Всички те имат по едно ударение.

4.5.1.2. **Разделно** от съществителните и прилагателните, когато те се отричат като части на изречението, напр.: *Това е не радост, а тегоба; Не благоразумие е нужно сега, а рисковани действия; Това е не приятелски съвет, а принуда; Не красивите думи ти подхождат в такъв момент*. В тези случаи **не** има самостоятелно ударение.

4.5.2. **Наречията** се пишат с **не**:

4.5.2.1. **Слято**, в случай че образуват с нея една фонетична дума, напр.: *немалко, непълно, невнимателно, неведнъж, недотам, недобре, неотдавна* и мн. др.

4.5.2.2. **Разделно** от **не** се пишат онези наречия, които не образуват фонетично единство с частицата – **тя**, както и наречието, запазват ударенията си, напр.: *не напразно, не случайно, не винаги* и др.

4.5.3. **Глаголите** се пишат:

4.5.3.1. **Разделно** от частицата **не**, напр.: *не пия, не смятам, не нося* и т. н.

4.5.3.2. Две малки групи глаголи обаче се пишат **слято** с **не**. Това, от една страна, са глаголите, образувани с представката *до-*, напр.: *недовиждам, недоволствам, недоглеждам, недооценявам, недоплащам, недостигам си, недояждам си, недочувам*. Другата група се състои от глаголи, които, подобно на някои съществителни,

не биха съществували без не-: *негодувам, недей, нехая, ненавиждам, немаря, недоумявам* и др.

4.5.4. Причастия и деепричастия

4.5.4.1. Ако причастието (сегашно деятелно, минало свършено деятелно и минало страдателно) образува с не- дума с противоположно значение, която функционира като прилагателно име, те се пишат **слято**, напр.: *Непушещият човек по правило е с по-добро здраве от пушещия; Неявилите се днес ще бъдат изпитани утре; Дойде на работа небръснат.*

4.5.4.2. При положение че частицата не просто отрича причастието в частноотрицателно изречение, без да образува семантично единство, тя се пише **разделно**, напр.: *Не искащи само, а и можещи желая да ви виждам; Всички чаши бяха не изпити, а пресушени.*

4.5.4.3. Миналото несвършено деятелно причастие, участващо в състава на сказуемото, миналото несвършено деятелно причастие (което функционира само като част от сказуемото) и деепричастието се пишат **разделно** от отрицателната частица: *Двамата не говорили дълго; Те не говорили помежду си по това време; Не желаейки да му противоречи, детето замълча.*

• Упражнения •

Упражнение I. Прочетете внимателно откъсите. Отговаря ли правописът на подчертаните думи или съчетания от думи на нормите на съвременния български правопис?

1. Според знаците и символните надписи, открити върху *камъка-яйце* в съседство с образа, пред нас стои божество (сп. К). 2. Притопля сред нивята избързал *стрък-смелчак* (сп. Пл.). 3. *Хемоглобиноподобното* съединение пък отива в друга камера, където се възстановява за нова употреба (сп. З). 4. А в китайската *книга-хроника* "Каталог на планините и моретата" сякаш са описани същества от друг свят (сп. К). 5. Един договор с американските

военноморски сили позакърпил положението, но междувременно специалистите от "Акуанотикс" продължаваха да търсят начини за търговска реализация на научните си резултати. По пътя към *човека-амфибия* специалистите се натъкнаха на още едно наглед дребно, но много примамливо потенциално приложение на своята технология (в. О). 6. Не е точно, протестира преданието, става дума за грамадна планина, поддържана от *змей-горянин* (сп. К). 7. Предприятието в Свищов ще изкупува тези количества без промяна в цената на *месозеленчуковите* консерви (в. Кс). 8. Преглъщайки загубата, специалистите по *инженерно-внедрителната* дейност са предложили да се усвои производството на *роботи-столетници* (в. О). 9. Този Михайлов настояваше гаровите стрелки да бъдат *незнам* какви си, а *прелюбодеецът-инспектор* твърдеше, че внедряването им ще бъде огромна глупост и настояваше за някакви други, които били по-евтини и по-добри (в. Ст). 10. Поради закъснели доставки по вина на *фирмата-вносител* обаче те ще заработят едва в края на кампанията (в. Кс). 11. Какви премии ще дадат на представителните си отбори футболните съюзи на *страните-участници*? (24 часа) 12. По-късно се появяват и *кучета-циркови артисти* и *киноактьори*, *кучета-състезатели*, *кучета-водачи* на слепи хора, *кучета-спасители*, а по време на войната – *кучета-сапъори*, *кучета-санитари* ... (Дз). 13. А отсреща им сякаш все още витаеше духът на великия *адмирал откривател* и им се радваше, че всичко това се прави за Човека (в. П). 14. Над 3 000 души се включиха днес в протестната демонстрация в Токио срещу *американско-японския* договор за сигурност (в. Кс). 15. Който се интересува от такова куче или го притежава, ще намери в местната организация на *Ловнорибарския* съюз приятели, които ще му покажат как да го обучи (в. Др). 16. Голяма заслуга на Мърквичка е, че пръв след Освобождението разработва сюжети от *национално-освободителната* борба в цикъла "Трагедията на България", създаден през 90-те години на XIX в. Мърквичка е автор на стенописите и иконите в северния иконостас в *храм-паметника* "Александър Невски" в София (сп. К).

Упражнение II. Разкрийте скобите, като напишете думите слято, полуслято или разделно.

1. Писател (реалист), снага (топола), аграр (икономист), помощник (управител), (не) храни (майка), естество (изпитател), генерал (лейтенант), гост (солист), пено (гипс), къща (музей), център (нападател), лесо (инженер), лай (кучка), бар (дама), дама (пика), слово (творчество), лесо (тундра), четвърт (финал), експерт (счетоводител), стомано (леяр), супер (сила), майка (героиня), пренос (превоз), снего (валеж), косо (пад), ски (писта), концерт (загадка), зачерни (къща), водо (лечение), анти (роман), насекомо (вредител), агро (лесо) (мелиорация), къор (сокак), жена (летец), скуби (свекърва), контра (аргумент)

2. Вакуум (консервен), немско (фашистки), немско (български), вален (кален), лесо (устройствен), костно (туберкулозен), лечебно (оздравителен), оскар (уайлдовски), сляпо (глухоням), научно (фантастичен), научно (технически), историко (сравнителен), историко (филологически), историко (идеалистически), Иван (Вазова), безследно (изчезнал), право (стоящ), вътрешно (стопански), много (знаещ), прясно (боядисан), горно (оряховски), леко (падащ), сто (двеста), сто (хиляден), отец (паисиевски), с. Отец (Паисиево), живо (трептящ), Иван (Шишманов), невинно (пострадал), стилово (изразителен), с. Генерал (Тошево), сто (и единайсет) (метров), седемнайсет (метров), жизне (утвърждаващ), кандидат (студентски), северо (западен), тежко (дишащ), с. Граф (Игнатиево), често (мислещ), розов (син)

Упражнение III. Употребете в изречения следните наречия, предлози, съюзи и предложни словосъчетания: насреща – на среща, подръка – под ръка, натясно – на тясно, отдолу – от долу, отпърво – от първо, наврх – на врх, доколко – до колко.

Упражнение IV. Ще съедините ли в една дума предложните съчетания в списъка? Употребете ги в изречения и направете изводи за правописа им, като отчетете спецификата му съобразно частите

на речта, влизащи в съчетанието, семантиката им и контекста, в който са употребени.

1. По случай, в същност, в къщи, пред вид, на ръка, в зависимост, до преди, за дълго, на кратко, в следствие, на края, в случай че

2. Не случайно, не малко, не малък, не щастие, не коректно, не желая, не желаейки, не желаещ, не желан, не добър, не висок, не високо, не еднакво, не естествено, не маловажно, не вярно

5. Употреба на главни букви

Както слятото, полуслятото и разделното писане, така и употребата на главни букви има отношение към писмената норма. Правилата за употребата им се определят от морфологични и синтактични признаци. За тяхна разновидност се смята стилистичният. Използването на главни букви е резултат от нуждата да се предаде адекватно информация, която в устната реч зависи повече от ситуацията и контекста и осъществяването ѝ се подпомага в голяма степен от акцентно-интонационни средства. Дали познавате употребата на главните букви, ще проверите в следната глава.

5.1. Особено важно е това графично средство при означаването на **съществителни собствени имена**, по произход нарицателни, чиято употреба става все по-широка, напр.: *Това ли е Ново село?* или *Това ли е ново село?*; *Той гледа Българска телевизия* и *Той гледа българска, не чужда телевизия*. Ето защо, ако графичните средства в един писмен текст, предназначен само за зрително възприемане, са единствените извънконтекстови сигнали за наличие на собствено име, при преустройването му за четене, тоест за слухово възприемане, за да се избегнат двусмислици, той трябва да приеме допълнителни доуточняващи средства, които да направят изрече- достатъчно ясен и точен. Илюстрация на подобна двусмислица е изразът, чут в едно радиопредаване, *А сега – “Текла е вода студена” за всички, които я пожелаха*, който не звучи по-различно от *А сега*

– *текла е вода студена за всички, които я пожелаха*. В този смисъл, граматическата нормативност в израза, предназначен за зрително възприемане, и в израза, предназначен за слухово възприемане, е спазена, но във втория са нарушени т. нар. смислови норми, които в израза за зрително възприемане са спазени чрез употребата на главна буква и кавички. Или ако писането на изконните собствени имена с главна буква е най-условно (*Иван*, написано и с малка буква, е индивидуализиращо име), почти без значение за възприемане на семантиката им, то се прави и от гледна точка на системността – всички (т. е. всякакви по произход) собствени имена се пишат с главна буква. Спазването на това изискване се нарича **морфологичен принцип** при употребата на главни букви.

5.1.1. Всички **собствени лични имена** се пишат с главна буква. Те могат да назовават лица, религиозни и митологични същества; животни, както и лица и персонифицирани същества и понятия от художествената литература; могат да бъдат лични и фамилни имена, псевдоними, прякори и прозвища – едно-, дву- и многосъставни; имена, получени от преосмислени синтактични съчетания: *Радосвета, Боян, Сивушка, Карандаш, Безухия, Дева Мария, Ангелогласния, Кривдата, Бог (Господ), Боне Крайненеца, Дядо Либен, Храбреца Пръстенчо, Борис Първи, Поп Добрейшо, Ариадна, Матей Граматик, Велчо Атанасов Джамджията, Сирак Скитник*.

Колебания в практиката се наблюдават в случаите, когато в състава на собственото име като втори или трети компонент влиза нарицателно. То също се записва с главна буква, но само ако е придобило индивидуализираща функция – *Ран Босилек, Йоан Екзарх Български, Дядо Мраз, Христо Иванов Големия, Мечо Пух*, срв. обаче със *Синята брада, Петко войвода, Бързия елен, Малкия принц, Ричард Лъвското сърце*. Подобно е положението и при дву- и трисъставните имена, чийто първи компонент приложение не е по произход собствено име. То обикновено е прозвище или название според професия, социален статут, произход и т. н. и се пише също с главна буква, напр.: *Баба Хола, Отец Матей Преоб-*

раженски, Великия Могол, Поп Богомил, Дон Кихот, Кума Лиса, Бачо Киро Петров, Хаджи Смион. Ако препозитивната дума обаче не е индивидуализирана, тя се пише с малка буква като първи член на синтактично съчетание – напр. *чорбаджи Йордан, хан Омуртаг, дядо Йоцо, проф. Паунов, доктор Христов, коня Шарколия, поп Константин, Макс фон Сюдоф*.

С главна буква се записват притежателните прилагателни на *-ов/-ев, -ин* и формите за множествено число от лични и фамилни имена – *Стефановия, Галилеев, Румянината; Василеви, Петрови, Хабсбургите, Иванкини, Даниели*. Същите притежателни прилагателни, употребени в терминологични или фразеологични съчетания, се пишат с малка буква – срв. *Нютонов закон с нютонова механика, Адамово творение с адамово облекло, адамова ябълка*. Ако формите на *-овци* се използват за назоваване не на лица, а на качества на лица според качества на притежателя на името, то тези форми се пишат с малка буква – *плюшкиновци, хамлетовци*. С малка буква се пишат и собствените, но преосмислени като нарицателни имена – *юда, бабаяга, байганьо*, а така също и прилагателни, получени от собствени имена с наставка *-ски*, напр. *вапцаровска (вяра), паисиевска (жар)*.

5.1.2. Собствените имена, назоваващи географски и космически обекти, се пишат с главна буква – *Рила, Цейлон, Вит, Венера, ул. "Латинка", Свиленград, Черно море, Стара Загора, пл. "Руски паметник", Връшка чука, Млечен път*. Когато името е дву-, три- или многосъставно, с главна буква освен първата съставка се пише и съставката собствено име, но не и съставката нарицателно име, срв. *Златна Панега, Сан Франциско, Голяма Камчия, Мала Азия, Източни Родопи със Средна Стара планина, Нови пазар, Слънчев бряг, Средиземно море, Съединени американски щати, Мадарско плато*. Същото правило важи и за съставните имена, чийто първи компонент е числително – ул. *"Шести септември"* и ул. *"6 септември"*.

По-особено е положението с назоваването на четири космически обекта, които могат да бъдат написани както с малка, така и

с голяма буква – земя и Земя, луна и Луна, слънце и Слънце, космос и Космос. С главна буква се записват тогава, когато се означават определено научни понятия, напр. *Тя стъпи боса на земята и вдигна очи към слънцето, но Естествен спътник на Земята е Луната.*

Географските посоки, използвани като названия или влизащи в названия на земи, континенти, народи и т. н. като начален компонент, се пишат с главни букви, напр.: *Северен Рило-Родопски масив, Южна Корея, Западна Сахара; Войниците на Севера победиха.* Сравни обаче с *Близкия изток, Европейският запад*, в които не е начален. На същата логика се подчиняват и названията от рода на *Третия свят, Светия град, Арабските емирства.* Субстантивиранияте прилагателни в среден род, производни от названия на земи и държави, се пишат също с главни букви – “... *меден им кавал приглася / от Цариграда до Сръбско*”.

5.1.3. Названията на най-различни единици на държавния, административния и политическия апарат, на производствени, организационни, образователни, научни и културно-просветни единици и институции и др. под. се пишат с главна начална буква, напр.: *Народно събрание, Министерство на външните работи, Райхстаг, Върховен съд, Агора, Пратер, Светия Синод, Българска православна църква, Национална гимназия за класически и древни езици, Институт за ядрени изследвания, Българско радио, Катедра по български език.* Както се вижда от примерите, правописът на вариантите на многосъставните названия се подчинява на правописните правила на вече описаните в точка 5.1.2. варианти. При елиминиране на част от съставките на названието останалите съставки или единствената останала съставка поема функциите му и се пише с главна буква, напр.: *Той работи в Българската академия на науките. След излизане от Академията обикновено се прибира пеша.* В случай че названието (съкратено или не) не се използва за официално обозначаване или се третира като название на една от многото еднородни единици, то се пише с малка буква, напр.: *Така бих характеризирал времето след конгреса на Съюза на ар-*

хитектите в България. Демократичният характер на управление на съюза повиши тяхната оперативност и активност (в. О).

5.1.4. С главна буква се пишат названия и заглавия на различни по жанр **художествени, публицистични и административни произведения**, а така също и на различни **награди, ордени, медали**, напр.: *Стария завет, “Тютюн”, “Хамлет”, “Травиата”, “Мила родино”, “Етимологичен речник на българския език”, в. “Стандарт”, сп. “Лик”, Семейен кодекс; Нобелова награда, орден “Стара планина”, Орден на жарттиерата.*

5.1.5. Названията, също едно- или многосъставни, на **празници и исторически и културни събития** от различен характер се пишат с начална главна буква, напр. *Коледа, Задушница, Трети март, Илинденско-Преображенско въстание, Възраждане, Седмица на гората, Френска буржоазна революция, Златен век, Руско-турската освободителна война.* Названията и термините на исторически и геологически ери и епохи, строеве, стилове и други явления с обществен, културен и научен характер се пишат с малка буква – *феодализъм, средновековие, еолит, сецесион, романтизъм, дарвинизъм, кантианство, богомилство, балканиада.*

5.1.6. Условни названия на **породи, сортове, марки на коли, машини, апарати, храни и напитки** и др. под. – по произход собствени и нарицателни имена или съкращения на индустриални названия и съчетания – се пишат с главна буква и в кавички, когато се третират като собствени имена: *лека кола “Пежо”, кокошка “Корниш”, пистолет “Колт”, крем “Нивея”, касетофон “Панасоник”, ябълка “Златна превъзходна”, комплекс “Мир”, тютюн “Джебел”, коняк “Плиска”, овца “Суфолк”.* В тези случаи названията често се придружават от приложение, обозначаващо родовото понятие. При условие че същите тези имена назовават класове обекти или единични обекти, обикновено широко популярни, т. е. функционират като съществителни нарицателни, те се записват с малка буква и без кавички, напр.: *Харесвам тая болонка, но предпочитам териерите; Изпихме по един вермут; Уших си рокля от жоржет; Извади калашника и стреля.*

5.2. Независимо от предметно-понятийната отнесеност на думата се прилага **синтактичният принцип** – най-старият принцип за употреба на главни букви. Според него, най-общо, главна буква се пише съобразно мястото на думата в текста. Обикновено се посочват няколко случая на употребата ѝ:

5.2.1. В началото на изречението или текста. Това начало се разбира като:

а) заглавие – *Отделяне при растенията; Мъжки времена; Вярa – силна като живота;*

б) подзаглавие (в скоби или не) – *Събиране на обикновени дробни с равни знаменатели (Преговор); Стоян Кралев Кралешвили (Из записките на Илко Кралев);*

в) в начало на изречение или текст – *След покрусата от Кововската битка ...;*

г) след пунктуационен знак, бележещ край на изречение – *“Аз где съм? В кулата, покрита с ламарина.”; сравни обаче с “... и духът ни безверен – проклета! – не ще види навек светлина.”;*

д) при маркиране речта на участник или участници в диалог или диалог (в т. нар. пряка връзка), напр.:

– *Харесва ли ви?*

– *Малко е страшно – отвърна удивен академикът;*

е) уточняваща дума или текст след края на изложение, напр.: *Превел П. Иванов; Рапортува кап. Маринов; Протоколирал Д. Енев;*

ж) уточняващи думи, изречение, текст в ремарки, употребявани както в драматургични жанрове, така и в публицистиката, напр.: *Електра (Поема урната); (Кор. На БТА); (Ръкопляскания).*

5.2.2. Като по-странични, частни препоръки за употреба на главните букви, се сочат следните:

а) в текст след обръщение в писма, приветствия, заявления, молби, доклади и др. под., независимо от пунктуационния знак след обръщението, при условие че след обръщението текстът започва на нов ред –

Уважаеми колега,

Отговарям на любезното Ви писмо ...

или –

Мила Катя!

Отдавна не съм се обаждала ...

но:

Скъпи татко, бързам да ти отговоря ...;

б) при цитиране, ако цитатът започва с главна буква в оригинала, главната буква на цитата се запазва независимо от синтактичните отношения между него и останалите части на изречението, в което е включен, напр.: “В края на изследването си Милъорини казва, че “Ако задача на училището е предаването на традицията и възпитаването на вкуса, то задача на практическото езикознание остава установяването на нормата, на свещената *gratioso lumine rationis*” (Ст. Димитрова);

в) при рубрикиране, особено ако рубриките имат характер на смислово и синтактично самостоятелна цялост, независимо от разположението и обозначението им, напр.:

1. Основни балканизми в именната система

1.1. Обща тенденция към аналитизъм

1.2. Изосинтагматични конструкции с предлози

(П. Асенова)

Когато рубриката (особено при изброяване, какъвто е горният пример) няма характер на смислово и синтактично завършена цялост, може да се запише и с малка начална буква. За илюстрация на условието може да служи настоящият начин на рубрикиране на следващите две страници. Малката буква е задължителна, когато рубриките се пишат на един и същ ред (без алинеация).

г) обозначаването на учебните оценки във от свързания текст, напр.: *Химия – Мн. добър 5.*

5.3. Стилистична употреба на главни букви

5.3.1. В редица случаи тя има връзка със стилистичната употреба на точката. Присъединяването като синтактична категория се свързва с отделянето на част от изречението или на цяло изречение,

които по този начин стават смислово по-натоварени. Тези структурно самостоятелни единици, наречени присъединени конструкции, се отделят с точка и започват с главна буква, напр.: *Завая дъжд. Буен летен дъжд. Като из ведро.* Тази употреба на главна буква е разновидност на синтактичния принцип.

5.3.2. Разновидност на морфологичния принцип пък е употребата на главна буква при отделни думи, с което се изразява някакво емоционално отношение, в повечето случаи положително, напр.: *Започнаха да се целуват и да пият, да пият и да се целуват. Та нали беше дошла Победата!; Загуби значение това, какво ще се произведе, важно беше да се изпълни негово величество Планът!*

Израз на учтивост или почтително отношение е и писането на учтивите местоименни форми *Вие, Ви, Вас, Ваши* и др. под. и на научни и административно-управленчески титли, но изключително при лично писмено обръщение към лицето, напр.:

Господин Директор,

Работя в поверения Ви отдел от ...

Ако същите форми и титли в писмен текст не са адресирани към лицето, обект на почтително отношение, те се пишат с малка буква: *“Моля ви, бъдете внимателен с президента, ако му носите лоша новина”* (К. Вонигът).

5.3.3. С главна буква се изписват и имената (съществителни, прилагателни, субстантивирани прилагателни, съчетания и пр.), които се отнасят до Бог и неговата същност, до религиозни и библейски лица, понятия, символи. Правилото е задължително, разбира се, за религиозните стилове и жанрове, напр.: *Бог, Господ, Спасител, Създател, Творец, Всевишния, Бог-Дух, Бог-Син, Бог-Отец, Син Божий, Агнец Божи, Блудния син, Божията майка, Дева Мария, Божия кръст* и пр. Същата е причината и за записването с главна буква на местоименията, заместващи имената на Господ или Исус Христос, напр.: *“Когато Исус свърши тия думи, рече на учениците Си”* (Мт 26:1); *Ти, Който си на небесата* и пр. Има тенденция

определението-титла *свети* (съкратено *св.*) пред евангелски лица да се записва с малка буква, напр. *света Марина, свети Георги.*

В други жанрове и стилове се допуска записването на коментиранията понятия и с малка буква.

• Упражнения •

Упражнение I. Поправете погрешно употребените големи и малки букви²³.

1. Една лятна вечер Крал Августин красиви, наричан още Дивото Магаре, остана на трона си и се насочи към кралското огледало (ДжР). 2. Вечерта ме поканиха на пир, свикан от Голямото Езеро. Сред другите солидни гости беше и Събуждащия се вълк (КМ). 3. Както можем да съдим от неговия труд, т. е. по Преписа на шестоднева, Теодор граматик е бил образован човек (Пр). 4. И ето че от космическата кабина слезе и Гарибалди първи – котето, което учените бяха поставили в изкуствения спътник (ДжР). 5. “Долната Земя” е скопският край, т. е. Македония. И до ново време Македония се нарича “Долна Земя” (Респ. “Долна мизия”), за да бъде отличена от северозападна и северна България, която е “Горна земя” (Респ. “Горна мизия”) (ИБ). 6. Червеният “Москвич” беше паркиран до паметника на освободителите. 7. Доста съм ходил аз по немско. 8. Т. нар. ватопедска грамота на Иван Асен втори се е появила след разгрома на византийската държава на Балканския Полуостров, когато Иван Асен е трябвало да укрепва владенията си срещу латинската империя, която Рим намислил да реорганизира, за да му я противопостави и да я направи първа сила в югоизточна Европа (ИБ). 9. Цяла нощ сънувах страшни сънища: Земята се сблъскваше с луната, метеорити се връзваха в асфалта и аз се мятах по “Крестянская застава”, спасявайки се от небесни тела (ЮК). 10. А това са образите на Севастократор Калоян и

²³ Погрешната употреба е нарочна и не принадлежи на авторите на текстовете.

жена му Десислава (сп. Кр). 11. Очаквах го пред входа на хотела с куфарче в ръка и той пристигна зад волана на една английска кола марка "Морис". Той натисна спирачките и "Морисът" спря на средата на пътя (ЯМ). 12. Темите, както и местата на действие са най-различни: западът, далечният Изток, горещите тропици, Заснежените склонове на Алпите – една дълга галерия от образи и човешки съдби (в. Ртп).

Упражнение II. Изберете малка или голяма буква.

1. Р/реформацията, Трифон З/зарезан, К/калвинизъм, Нова Г/година, И/италиански Р/ренесанс, Д/добрейшово Е/евангелие

2. С/св. Иван Рилски, манастир "С/св. Б/богородица", С/вети Д/дух, остров С/света Елена, църква "С/свети Т/три С/светители", С/светият С/синод, Ж/житие на С/света Петка

3. – Това сънувал ли си го, или наистина ти се е случило?

– Леле, С/света Б/богородице, ама ти наистина ли не ми вярваш?! (ЮК)

4. Нови П/пазар, Полски Т/тръмбеш, Мексико С/сити, Алма А/ата, Нью Й/йорк, Кейп К/кенеди, Панагюрска Л/луда Яна, С/света Г/гора, Царска Б/бистрица, Ихтиманска С/средна Г/гора

5. Б/бачо Киро, С/симеонова България, Ш/шекспирова драма, В/волтова дъга, А/алековия герой, Е/евклидова геометрия, В/вазовски патос, Р/радичкова творба, П/питагорова теорема, П/прокрустово ложе, Райна К/княгиня

6. Правописни дублети

Както вече бе казано, езиковата система има динамичен характер, тя се развива, придобивайки нови качества и елементи и загубвайки други, чувствани от носителите на езика като остарели и неактуални. Отнесени към нормативната система обаче, тези процеси на смяна на стари с нови или актуализирани стари езикови явления, наречени **иновации**, не протичат така праволинейно и безпрепятствено, както може да изглежда на пръв поглед. В началото на иновацията се появява като възможен, в смисъл на

непротиворечащ на езиковата система, **вариант**²⁴. Ако вариантът се окаже жизнен, устойчив, целесъобразен от гледна точка на езиковото общуване, той постепенно получава разпространение в т. нар. **узус** (съвкупност от реалните прояви на езика през определен период), който отразява действителната речева практика. Възможно е това разпространение да достигне равнището на разпространение на все още стабилната кодифицирана норма, т. е. иновацията и нормата се характеризират с едно равновесие на употребите си. Книжовният език е "принуден" да я допусне в нормативния си комплекс или вариантът придобива статута на дублет на старата норма, след като се кодифицира в речник, граматика или друг нормативен документ от същия ранг. Този период на дублетност е период на съществуване на двете норми, едната от които – обикновено старата – е препоръчана и в официалното общуване, докато новата – само в неутралната реч. Той е една съвсем съзнателно позволена възможност за свободна конкуренция на двата варианта, стария и новия, които напълно естествено, без директна намеса ще очертаят перспективността си.

Периодът има различно времетраене, зависи от специфични за двойката фактори и е индивидуален за всеки отделен случай. Не е задължително иновацията да вземе превес – логиката на процеса не винаги е в съответствие с естественото развитие на системата. Понякога пък допускането на новия вариант като дублет е позакъсняло и предписаната дублетност отразява един вече изминал етап. Така е например с изговора и правописа на дублетите от типа на *участвувам/участвам*, вторият от които е преобладаващ в устната форма на книжовния език далеч преди кодификацията си. В осно-

²⁴ Пример за противоречащ на системата вариант, етикиран като "грешка", е изговорът на формата за мн. ч. на *учи́лище* с ударение върху окончанието – *учи́лица*, вместо върху сричка от основата – *учи́лища*. Парадигмата за мн. ч. на съществителните, образувани със суфикс *-ище*, свидетелства за неподвижност на ударението: *чи́талища*, *кра́ища*, *чи́стилища*, *ле́гдвщица*, *ту́лдвщица*, *съкръ́двщица*, *стано́двщица* и т. н. Този тип варианти още с появата си се квалифицират като неперспективни въпреки разпространението си.

вата си обаче поведението на дублетите съответства на логиката на естественото езиково развитие – новата норма постепенно измества старата и става единствена в книжовния език. Съдбата на старите норми не е еднаква. Естествено част от тях просто отпадат. Не са редки случаите обаче, когато те придобиват допълнителна маркираност – семантична или най-често стилистична. Именно това се получава например със старите дублетни двойки от типа на *раждане/рождение, възкръсване/възкресение, писане/писание*, чийто период на съществуване е протекъл през Възраждането. Това е и една илюстрация за иновация, която може да бъде, освен неологизъм, едно извикано за нов живот, актуализирано познато, но позабравено езиково явление – срв. старобългарските *рожденик, възкръсновенник, писаник*.

От друга страна, източник за дублетността може да се окаже еднопосочното и паралелно, но различно по резултатите си историческо развитие на елементи от езиковата система на различни нейни равнища, напр. *жена/жъна, мях/мех, църковен/черковен, място/место, тези/тия, свине/свини, ножица/ножици*.

Немалка също е ролята на фонетичната и морфологичната адаптация при заемането на чужда лексика, която може да проникне в езика ни по различни пътища – пряко, непряко, комбинирано. Илюстрация на този източник за дублетност са двойките от типа на *граматичен/граматически, дюлгер/дюлгерин, кейк/кекс, реторика/риторика, еуфоничен/евфоничен, репортер/репортър, диплом/диплома, фехтувач/фехтовчик, Дарвин/Даруин, Сидней/Сидни* и др.

Различията на дублетите се отчитат на две равнища: фонемно с подвидовете фонемни и акцентни дублети – от типа *отпускам/отпуцам, действам/действам* или *злато/злато, чисти́х/чисти́х* – и формообразователно – от типа *заварям/заварвам, проблем/проблема, тътре́ш/тътри́ш*. Най-често те са от смесен тип: акцентно-фонетични – *отред/отряд*, акцентно-формообразователни – *жарът/жарта, доизгасям/доизгасявам*, фонетично-формообразователни

– *жарът/жарта, доизгасям/доизгасявам*, фонетично-формообразователни – *знакове/знаци, допечатам/допечата*, акцентно-фонетично-формообразователни – *гърне́та/гръ́нци, напра́ко/на̀преки, ме́лен/мля́н*. Варирането може да се осъществява с основните форми на думата, напр. *паберки/баберки, чувствам/чувствам, абзац/абзац*, или между словоформи, напр. *ко́лове/ко̀лове, мисли́х/мисли́х, дра́скайки/дра́щейки*. Отделят се също и етимологични дублети²⁵, напр. *гюл/роза/ружа, твърд/твърде, пансион/пенсия, тръба/тромба/тулумба, Цезар/цар/кесар*.

Към явлениято дублетност се проявява различно отношение, гравитиращо от рязкото му отрицание, като затрудняващо правописната практика, до широка либералност към вида и количеството на дублетите, като се застъпва тезата за богатството и разнообразието на езиковите средства. Изключило романтично-емоционалния елемент, компетентното и професионално отношение към дублетност в разумни размери отчита преди всичко необходимостта от възможност за свободна конкуренция на широко разпространени варианти. Техниката на селекция в речевата практика и насоките на развитието им се изследват с различни методи, един от които е анкетният²⁶. Прогнозирането е сложна и деликатна дейност, която изисква дълги и всеобхватни проучвания, предхождащи кодифицирането на един от дублетите за единствена норма.

Правописните дублети са отразени в *Нов правописен речник на българския език. София, БАН, 2002 г.* На едни от тях представянето е двойно – според азбучния ред един път на *же-* са дадени *жена* и *жъна* например, а на *жъ-* – *жъна* и *жена*. Еднократно са представени дублетите с промяна във фонемния състав в края на думата и акцентните дублети – от типа на *авантюристичен* и *авантюристи-*

²⁵ Б. Парашкевов. Етимологични дублети в българския език. София, 1987.

²⁶ Вж. резултатите от такава анкета, описани напр. в 101 въпроса за дублетите в българския език. Съст. Ел. Георгиева и П. Баракова. София, 1900, 28-38.

чески, проблем и проблема или *вино* и *вино*. Препоръчаният дублет е с шрифта на останалите словни единици, а непрепоръчаният е напечатан с курсив. Правописният речник, за разлика от тълковните речници, не включва всички регистрирани варианти на една дума, част от които вече са в периферията на езика и извън книжовната му формация, а само нормализираните.

♣ **Внимание!** Правописът на дублетите може да бъде проверен в речниците: **Правописен речник** на съвременния български книжовен език. София, БАН, 1983; **Нов правописен речник** на българския език. София, БАН, 2002.

• Упражнения •

Упражнение I. Класифицирайте дублетите според вида им. Опитайте се да определите пътищата на възникването им. Поставете ги в минимален контекст и преценете носят ли някаква допълнителна маркираност.

Крила/криле, шоколаден/шоколадов, излявам/излювявам, двадесет/двайсет, Вяра/Вера, обяд/обед, педиатричен/педиатрически, прегъвка/прегънка, кръжак/кръжех, приветствува/приветствам, село/селo, пускам/пускам, нoсил/носил, влигам/влетявам, акцентувам/акцентирам, трезв/трезвен, широколист/широколистен

Упражнение II. Дублети ли са предложените двойки думи? Квалифицирайте явлението, в случай че отсъства дублетност.

Академичен/академически, чемшир/чимшир, преспивам/приспивам, овце/овци, теоретичен/теоретически, драматичен/драматически, пожертвователен/пожертвувателен, онзи/оная, девятка/деветка, леди/лейди, емпиричен/емпирически, въстание/възстание, атлаз/атлас, омеся/умеся, сърма/сарма, педесе/педесет, адрес/адрес, седмица/седмица, потискам/подтискам, веднъж/веднаж, стоешком/стоешката

Нормативност при някои граматични категории

След като усвоите материала в този раздел, Вие

– *ще се информирате на по-високо филологично равнище относно нормите в морфологичната подсистема на българския език;*

– *ще получите представа за някои разпространени неправилности в синтаксиса;*

– *ще се съсредоточите върху най-често допусканияте отклонения от граматичните норми, което ще Ви помогне да упражнявате контрол на граматично равнище върху ваши и чужди текстове;*

– *ще се научите да се осведомявате относно колебания или възникнал проблем в наличната справочна литература.*

1. Членуване на имената според тяхната морфологична принадлежност и синтактична функция

Членуването на имената в българския език е граматически израз на категорията определеност, развила се при преминаването на езика ни от състояние на синтетизъм към състояние на аналитизъм. Определените чрез членна форма имена изразяват най-общо конкретност, познатост, известност, индивидуализираност спрямо другите предмети. Проблемите, които възникват във връзка с нормативните предписания при членуването, се отнасят до известното и нерядко подложено на различни коментари правило за употребата на пълна и кратка членна форма при имената от мъжки род в единствено число; до някои правописни трудности при членуването на имена от женски род, завършващи на *т*; до натрупването на членувани имена в изречението, чийто смисъл няма да се наруши, ако част от тях не са определени граматически

и др. Необичайно често се наблюдават отклонения при членуването на еднородни части в изречението, но тъй като в този случай се нарушават норми от синтактично-смислово естество, отклоненията се разглеждат в глава 6.

1.1. Употреба на пълна и кратка членна форма

Според споменатото правило имената от мъжки род в единствено число – съществителни, прилагателни и редни числителни, както и пълните притежателни местоимения и причастия, – изпълняващи служба на подлог или влизащи в състава на именно сказуемно, а така също и на техни съгласувани определения и приложения, се членуват с пълна членна форма *-ът, -ят*, а изпълняващите служба на други части на изречението – с кратка членна форма *-а, -я*, изговорно – [ъ], [йъ], [’ъ], напр.:

Приятелят ми е началникът на този отдел.

Моят приятел е новият началник на този отдел.

Петър, моят приятел, е новият началник на този отдел.

Произходът на пълната членна форма се свързва с еровото окончание на съществителното име в старобългарския период и с консонантния елемент на старото показателно местоимение **тѣ** в анафорична употреба, приело функцията на определителен член – **домъ тѣ**, **пѣтъ тѣ**. В историята на езика ни еровете получават различен развой в диалектите – те се изясняват²⁷ в [о] – *градо(т)*, в [ъ] – *градъ(т)*, в [а] – *града(т)*. Най-широко разпространение придобива обликът от типа *градъ*, който се налага като съвременна норма. Преди обаче да се установи високата степен на неговата употребителност, възрожденските ни граматичи, смутени от многообразието в българската речева практика, решават да “помирят” различните облици в една вече неактуална и изкуствена парадигма, но която е в духа на традицията, т. е. на черковнославянската граматика. Така на членните форми се приписват падежни функции. Ако разгърнем например издадената през 1835 г. “Българска граматика”

²⁷ Процесът е наречен изясняване най-условно.

от Неофит Рилски (първата граматика на новобългарския книжовен език), ще установим, че членната форма *-о* е за именителен падеж, *-а* е за родителен, а *-атъ* (произнасяна вероятно *-ът*) – за винителен и дателен падеж [с. 75]. Така постепенно в писмената реч става традиция да се съчетава употребата на две членни форми, произхождащи от различни диалектни норми: пълна – за “именителен падеж”, и кратка – за “косвен”. С течение на времето т. нар. падежно правило се видоизменя в предложно, след това в благозвучно и най-накрая – в днешното синтактично правило. Ако преведем посочените в началото за илюстрация изречения на един синтетичен език, например на руски, ще установим, че частите на изречението, които се превеждат с именителен падеж, са именно онези, на които се предписва да се членуват с пълна членна форма. Днес, разбира се, падежи няма, но доколкото при личните местоимения продължаваме да говорим за бивши падежни форми, едно елементарно заместване на думата, за която се съмняваме как да я членуваме, ще ни покаже каква членна форма трябва да се използва:

Килимът се почиства с препарата еднократно.

Той се пере с него еднократно.

Както се вижда от заместването, именителното местоимение *той* посочва, че *килим* ще се членува с пълен член; косвеното *него* пък указва, че заместваната дума – *препарат* – ще получи кратка членна форма. Предлогът също е признак – името след него винаги се членува с кратък член.

Посочените аналогии и допълнителни правила, подпомагащи писмената практика, имат и друг смисъл – тяхното предназначение е да се посочи критерият за утвърждаване на нормата. Веднага може да се каже, че не става дума за т. нар. формално-логически критерий за съответствие с моделите, които езиковата система предлага, тъй като в нито един български диалект не съществуват едновременно две членни форми, още по-малко пък – редуващи се според някакво правило. Не е приложен и критерият за употребителността на явлениято поне що се отнася до устната реч – правилото е само писмено. В неговата основа лежи съобразяването с езиковото предание. В

книжовните езици на народи, имащи многовековна книжовноезикова история и застрашавани някога от чужда асимилация, немалка роля изиграва езиковата традиция, опора на най-трайната форма на българския патриотизъм – грижата за езика.

Коментираното правило не се отнася обаче до някои собствени имена – прякори и прозвища, които се членуват във всички синтактични позиции с кратка членна форма, напр.: *Те изкозируаха на Часовникаря и застанаха с разкрачени, бандитски стойки. И Часовникаря се оживи* (Е. Кузманов); *Трогнат, Моканина също стана да го изпроводи и да види момичето ... То гледаше ту баща си, ту Моканина* (Й. Йовков).

1.2. Членуване в по-особени случаи

Със стремеж към морфологична неизменяемост може да се обясни практиката да не се членуват съставните имена, служещи за заглавия. Такава липса на членуване е особено категорична, ако използваме заглавието като цитат, напр. *Проверих в "Граматика на съвременния български книжовен език"*. По принцип обаче да се членуват заглавията е прието, още повече пък при съкратеното им цитиране – *Най-добре е да се провери в "Граматиката"*.

Описателните названия на различни учреждения, организации, институции и др. под., придобили характер на собствени имена, се членуват: *Уча се в Медицинската академия; Тя работи в Българския държавен архив; Ще чуем изпълнение на Смесения хор на БРТ*. Нерядко обаче съставни названия от подобен род поради механичното третиране като собствени имена неправилно не се членуват – *Уча се в Медицинска академия; Тя работи в Български държавен архив; Ще чуем изпълнение на Смесен хор на БРТ*. Макар и собствени, тези описателни названия са съставени от нарицателни имена. Последствието от този факт е да се членуват, след като контекстът и синтактичната позиция го налагат.

Неоправдано от гледна точка на нормите на българския език получават членна форма числителните от състава на сложни

съществителни имена *вм.* съставната част съществително име, т. е. *седемдесет и петата (75-та) годишнина* *вм.* нормативното *седемдесет и пет (75-) годишнината*. Подобно прехвърляне на членната форма се обяснява от аналогията с руското съчетание *семьдесятпятая годовщина*²⁸, което няма статут на сложно име. Възможно е обаче числителните да се схващат като членувано определение към нечленувано определяемо, при положение че тази схема е напълно естествена за български, напр. *едната годишнина, петата годишнина*.

Пак с руско влияние се обяснява и изпускането на неопределителната форма *един* в учебната литература на природо-математическите науки, което изпускане се характеризира като "последователно прокарване на езикова неправилност"²⁹ – *Число е намалено с 20%; Автобус се движи със скорост ...; Височината на правоъгълен паралелепипед е 8 см*. Употребата на *един* в подобни текстове съвсем намясто осъществява функцията си да изтъкне, че предметът е неопределен – *Едно число е намалено с 20%; Един автобус се движи със скорост ...; Височината на един правоъгълен паралелепипед е 8 см*.

1.3. Някои правописни особености

При членуването на съществителни имена от мъжки род в единствено число епентетичното *ъ* от фонетичния им състав се запазва с изключение на участващото в суфикса *-изъм*: *отрасъла(ът), мухъла(ът), бинокъла(ът), министъра(ът), арбитъра(ът), по деспотизма(ът), романтизма(ът), лиризма(ът)*.

За употребата на меките варианти *-я, -ят* вж. в подточка 3.6.3.

²⁸ Л. Андрейчин. 36-годишнината или 36-тата годишнина. – В: Граматика на грешките. София, 1982, с. 47.

²⁹ Й. Пенчев. Лицето на един правоъгълник е ... или Лицето на правоъгълник е ... – В: Граматика на грешките. София, 1982, 52-53.

• Упражнения •

Упражнение I. Поставете пълен или кратък определителен член на имената от мъжки род съобразно синтактичната им функция³⁰.

1. Да се опазят превозните средства, които са общонародна собственост, и особено живота на хората, е въпрос на граждански дълг за всички транспортни работници (в. Оф). 2. Аз съм пострадалия (Пр). 3. Хареса ми както неговата строгост и вискателност, така и справедливия му подход (в. На). 4. Обекта е в ревизия. 5. Гледахме "Птицепродавеца" на старозагорска сцена (Пр). 6. Боне Крайненеца е герой на Елин Пелин (Пр). 7. Истинския храм на бога е човека (КВ). 8. Сина ми чете "Белия зъб" (Пр). 9. Колко е часа? 10. Този човек беше новия ни съсед. 11. А без видения ще бъде моя сън (ПЯ). 12. Разговорния стил на произношение теоретически все още не е признат, не е определен и обема на допустимите в него отклонения от средния и неутрален изговорен стил (ГСБКЕ). 13. "Тъй рече Дякона" (Бт). 14. Академизма в едно учебно заведение спомага да се измени и начина, по който се чувства студента (в. Ст). 15. Аз съм хуморист, но закона предписва стила ми да е скромнен (ИвП). 16. Автора вероятно е последния чавек, който би могъл да напише нещо сносно за собствената си творба (СМ). 17. Фридрих Шлегел е всепризнатия вожд на немската романтика, най-значителния неин теоретик и идеолог (ИП). 18. Нищо не зависи така от икономическите условия, както именно армията и флота (Пр). 19. За приблизително означаване броя на предметите се употребяват числителни имена, като се спазва естествения ред на числата (ГСБКЕ). 20. По белега Е. С. позна, че пред него стои Арнаутина, беше слушал по селата за този белег (ИР). 21. Магазина ще бъде затворен до края на месеца.

³⁰ Използваните текстове от печатна литература или писмена реч не са взети с погрешно употребени членни форми.

Упражнение II. В следните изречения едни и същи имена се нуждаят от пълна или кратка членна форма. Преценете каква ще бъде тя, като се съобразите със синтактичната им служба.

- 1.а. Ето моста.
- 1.б. Ето, моста е пред очите ни.
- 2.а. Неговото нещастие е в големия му нас.
- 2.б. Неговото нещастие е големи му нос.
- 3.а. Това е човека, който спаси детето от пламъците.
- 3.б. Това е човека, човека, когото познаваме добре.
- 4.а. Управата реши миньора да изпробва новия компресор.
- 4.б. Управата помоли миньора да изпробва новия компресор.

Упражнение III. Открийте неправилно членуваните имена от мъжки род. Обяснете причините за грешките.

1. Лъвът и Тигърът решили най-подир да сключат таен договор за мир.
Но изведнъж от буйната трева
изскочила една
охранена Сърна.
– Охо! Ще бъде моя! – изръмжал Лъва.
– Не бързай, драги! – ревнол Тигърът жесток.
Пак настоял Лъвът: "Ще е за мен! ..."
(сп. Пл)

2. Между тези, които се размърдаха, бе Едноокия. Между тези, които изобищо не реагираха на командата, бяха Певеца, Кмета и Баровеца (ЕК). 3. *Оле Лунд Киркегор*. Гумения Тарзан. София, 1984; В тази книга се разказва за едно момче, на което му викаха Гумения Тарзан. 4. *Антоан дьо Сент Егзюпери*. Малкият принц. С., 1980; Ето тъй се запознах с малкия принц. 5. *Хазарос Агаян*. Храбрия Назар. С., 1986; Живял някога един бедняк на име Назар. 6. *Ален Рене Льосаж*. Куция дявол. С., 1986; Тази случка стана причина другарите ми да ме назоват Куция дявол; – Хареса ли ти "Куция дявол"?; 7. *Кърт Вонегът*. Точният мерник. С., 1990; "Точният мерник", както и "Прилепалото" са моряшки прякори.

Упражнение IV. В следните откъси се наблюдава излишество от членни форми. Възможно ли е облекчаването на изказа?

1. През идната година моделното внедряване ще се разшири и ще се усъвършенства технологията за използването на бадимола (в. Кс). 2. Със специалистите от обединението по изкупуването – Роза Масларска, и по преработката – Иван Златинов, търсим степента на взаимодействието между селскостопанските бригади и предприятията, преработващи продукцията им (в. Кс). 3. Идва времето на разпространението на християнската религия, на Първата българска държава (сп. Нт).

2. Бройна форма. Особенности във формата за множествено число при съществителните имена

В българския език освен редовната форма за множествено число на съществителните имена от мъжки род съществува т. нар. **бройна форма** – по произход стара форма за двойствено число на съществителните в именителен и винителен падеж. Тя се употребява само в съчетание с числително бройно и с наречията *колко, няколко и толкова*, напр.: *два резултата, петдесет и един реда, седемдесет и седем коня; няколко влака, няколко речника, толкова и толкова дена*.

Поради стремеж към унифициране на граматическото изразяване на числото, а и поради непреодолени диалектни навици (повечето западни диалекти не познават бройната форма) у някои носители на българския език се наблюдава замяната на бройните форми с формите за множествено число особено при многосричните съществителни – *няколко отбора, колко справочници, седем нагреватели*. Още по-често това отклонение се допуска в съчетания, в които числителното е отдалечено от съществителното – *няколко хубави червени карамфили, пет епиграфски кирилски надписи*. Независимо от причините обаче, тъй като отклоненията все още не са проява на езикова закономерност, формата за бройно множествено число се препоръчва от нормативната граматика

– *няколко отбора, колко справочника, седем нагревателя; няколко хубави червени карамфила, пет епиграфски кирилски надписа*.

Използването на *колко* и *толкова* във възклицателна функция следва да е сигнал за употреба на обикновено множествено число – срв. *Колко речника си ползвал? с Колко речници си ползвал!*

По-особено е положението със съчетанията от т. нар. мъжколично (с окончания *-ма, -има*) или обикновено числително бройно със съществително име от мъжки род, означаващо лице – *двама синове, четирима цигулари, десет варненци*. Както се вижда от примерите, кодифицирана е формата за множествено число.

При образуване на бройното множествено число с окончание *-а/-я* епентетичното *ъ* в състава на думата не изпада, за разлика от образуването на обикновеното множествено число – (2) *театъра*, (2) *диоптъра*, (2) *спектакъла*, но *театри, диоптри, спектакли*. Изключението се отнася за съществителните, образувани със суфикса *-изъм*: (2) *архаизма*, (2) *моравизма*, (2) *силогизма* и *архаизми, моравизми, силогизми*. Изключението засяга и съществителните *метър* и *литър* в значение на измервателни единици – (2) *метра*, (2) *литра*. В значението на уреди за измерване епентетичното *ъ* не изпада – *Купих си два метъра, защото все ги чупя*.

Вероятно отново поради стремеж към уеднаквяване напоследък в практиката някои съществителни, означаващи в повечето случаи храни, чиято форма в единствено число е със събирателно значение, неправилно се поставят в множествено число – 2 *вида сиренета* (*сирена*)³¹, 2 *сорта гроздета*, 2 *сорта царевици*, *детски облекла*³², *няколко вида брашна*, 2 *вида меса* и др., подобни на съчетанията 2 *сорта ябълки*, 2 *вида колбаси*. Някои от изброените съществителни имат форми за множествено число, но с промяна в лексикалното значение: “... слънчогледите и прашните царевици се движеха без

³¹ К. Иванова. 20 вида сирене или 20 вида сиренета. – В: Граматика на грешките. София, 1982, 25-26; К. Вачкова. За някои случаи на аналогия в говорната практика. – Български език, 1988, с. 226.

³² Л. Андрейчин. Детско облекло или детски облекла. – В: Граматика на грешките. София, 1982, 26-27.

нито един зелен лист да прошуми” (ЙР) – ‘растение, култура’; или *“Огромното тяло на Тубата пулсираше в средата на капитанската каюта, месата му потръпваха, а през устата му излизаше периодичен хрипков звук”* (ЕК) – ‘мускулна маса, плът’.

• Упражнения •

Упражнение I. В приведените тук изречения се наблюдава ненормативна употреба на форми за множествено число и на бройна форма при съществителните имена от мъжки род. Обяснете причините за грешките.

1. Дори и лошото време не можеше да отклони малките скиори от тринайсетте скиорски центрове в планината (Вт). 2. Той проектирал няколко приказни дворци за милионерите от Индиана (КВ). 3. Пет членове от Парламента са арестувани (Бр). 4. Празникът ще бъде отбелязан с участието на над сто художествени състави (Вт). 5. Археологическата карта на България регистрира над четиристотин археологически паметника (Бр). 6. Трите технологически екипи изпълняват договорните си обещания (Бр). 7. Наблюдават се няколко начини за образуване на бъдеще време (Пр). 8. Съставът напоследък реализира няколко нови записи, които ви предлагаме да чуете (Бр). 9. При вятър от около 18 възла и доста развълнувано море изтеглих носа на машината нагоре (в. Ов). 10. Съществуват десет пунктуационни знаци (Пр). 11. През празниците ще се движат допълнително двадесет и осем пътнически и четири товарни влакове (Бр). 12. Успяхме да видим колекциите на седемдесет автора (Вр). 13. Нейният текст е единен и се помещава без изключения във всичките 48 известни пълни преписи на житието (Пр). 14. Археолозите правят разкопки на три различни по характер обекти (РШ). 15. Тридесет и шест бойни и спомагателни кораби – това звучи несериозно (Бт). 16. Предишните четири резултати не дадоха повод за краен извод (Бт). 17. Двата основни представителя на тази школа са: ... (Бр). 18. Пловдивска област обединява няколко бивши окръзи (Бт). 19. Избрани са 3

167 кмета (Бт). 20. Досега в Съединените щати са регистрирани около 160 000 смъртни случаи на СПИН (Бт). 21. Той трябваше да спаси живота и честта си, измъквайки се от трима-четирима побойника, хукнали по петите му (Л). 22. Във фонда на Държавния архив се съхраняват над сто хиляди материала, вещи и документи от Освободителната война. Над двайсет материала, вещи, медали подари само внукът на опълченеца Иван Паскалев (сп. О). 23. Тогава приеха 40 ученика (сп. Пл). 24. Така и улиците на Преспа се събираха към чаршията и се сплитаха там в гъста мрежа от сокаци, ъгли и няколко стари, мрачни безистени (ДТ). 25. Кой са по-добри, не може да се каже, защото в изложбата участват с по няколко плакати 85 автора от 74 страни (Бр).

Упражнение II. Кой от съществителните имена в изреченията се нуждаят от коригиране на формите за единствено или множествено число?

1. В магазина се продават три вида чайове – зелен, черен и жасминов (Ур). 2. Тази година стопанството зася два сорта касиси, два сорта ягоди и три сорта круши (в. Кс). 3. През есента бяха засети два сорта жита. Житата узряха и до края на седмицата се очаква жътвата им да приключи (в. Кс). 4. В супера имаше разни соли – поморийска, морска и холандска – и не посмях да купя, преди да те питам каква искаш (Ур). 5. Апаратурата в лабораторията е остаряла и не може да се мисли за добиването на каквито и да било соли (Бт). 6. Трябва да опитате от сладките – обади се игуменката, – защото сестра Сен Жозеф ги приготви тази сутрин специално за вас двамата. / Уодингтън, с дяволито пламъче, посегна да си вземе една сладка (СМ). 7. При стъргането на орехи, бадеми, сирена, шоколад производителността е 360-1000 кг/ч (в. О). 8. Тъй като наливната бира струваше колкото уиските, поръчах си едно уиски (ГТ). 9. Спрях на ъгъла до магазина за спортни облекла (Ур).

Упражнение III. В посочените изречения направете избор на съчетание от числително и съществително име, отговарящо на нормата в съвременния български книжовен език.

1. Суша или дъжд, вие сте край трите сондажни кладенеца / кладенци / кладенеци. 2. В града има три театра / театъра / театри – драматически, камерен и младежки. 3. Днес кинематографският екип успя да заснеме само десетина кадри / кадра / кадъра. 4. Във фоайето на хотела чакаха неколцина негъра / негри / негра. 5. Момчето носеше очила с пет диоптра / диоптри / диоптъра. 6. В селото намерихме цели два емлячни регистри / регистъра / регистра. 7. Шест / шестима спортиста / спортисти – четири бронзови медала / медали.

3. Употреба на някои местоимения

Местоименията, като особен клас думи заместители, пораждат специфични проблеми с употребата си. От една страна, трудности възникват във връзка със съществуването на падежни форми при част от тях. От друга, характерното изразяване на категорията притежателност, синтактико-логическите отношения между обекта и субекта в изречението и формалното многообразие от притежателни местоимения създава възможности от комбинации, част от които не са позволени в системата на българския книжовен език или не са релевантни за изразяване на притежателни отношения. И при местоименията част от отклоненията на нормата са резултат от намесата на диалектни употреби. Немалко неточности се появяват и по чисто стилистични причини.

3.1. Всеизвестно е, че категорията падеж в съвременния български книжовен език вече не съществува. При личните местоимения обаче, благодарение главно на суплетивизма в старата падежната местоименна парадигма, съществуват и активно се употребяват падежни форми, оценени днес като различни думи³³. Но не е толкова безотказен механизмът за употреба на всички форми на **въпросителните, относителните, неопределителните**

³³ Вж. П. Пашов. За “падежите” на местоименията в съвременния български език. – В: Помагало по българска морфология. Имена. София, 1978, 340-456.

те, отрицателните и обобщителните местоимения. От наличните възможности *кой – кого – кому, който – когото – комуто, някой – някого – някому, никой – никого – никому, всеки – всекиго – всекому* последният член на тройката се чувства безнадеждно остарял и се заменя с предложното съчетание *на кого, на някого* и т. н. Истински проблем създава вторият член – *кого, когото, някого, никого и всекиго*, – който структурно и парадигматично е обвързан с т. нар. винителни лични местоимения, които са живи форми в езика, т. е. нужни на системата. Макар и неперспективни, тези местоимения са нормативно препоръчани, от което следва, че се смятат за неправилни изразите от типа *на Кой търсиш? На кой се обаждаш?; Това е човекът, на който предадох поздравите; Не живее при никой, На никой не съм казал; Иска да зарадва всеки, Дайте по един лист на всеки* вместо *Кого търсиш? На кого се обаждаш?; Това е човекът, на когото предадох поздравите; Търсите ли някого?, Мисля, че каза на някого; Не живее при никого, На никого не съм казал; Иска да зарадва всекиго, Дайте по един лист на всекиго*. Разбира се, препоръчаните местоимения се отнасят до имена на лица от мъжки род в единствено число.

3.2. Притежателните местоимения са представени от два варианта: *пълнен – мой, твой, негов* и т. н., и *кратък – ми, ти, му* и т. н. Освен това за изразяване на притежание на глаголното лице се използват и двете форми на възвратното притежателно местоимение *свой* и *си*. Най-често срещаният тип грешки, водещ понякога и до двусмислици, се получава при определянето на предмет, който е притежание на подлога. При кратките форми е напълно задължителна употребата на възвратното местоимение *си* – *Ще кажа на баща си*, а не *Ще кажа на баща ми*. В трето лице една такава неправилна употреба на кратко невъзвратно притежателно местоимение може да доведе до неясноти, напр. *Снощи Стефка Якимова е била убита в стаята ѝ* (Д. Пеев). От предходния текст на читателя е известно, че въпросната стая е притежание на Стефка Якимова. Употребата на кратката местоименна форма

й *вм. си* обаче насочва към стая, която принадлежи на друг човек. Еднозначността и логическата правилност в този и всички други случаи на притежание на предмета от подлога се постига чрез употребата на краткото възвратно притежателно местоимение *си* – *Снощи Стефка Якимова е била убита в стаята си*. При замяна с пълните форми предпочитанието към възвратното местоимение *свой* остава в сила, но се смята за допустима употребата и на невъзвратните притежателни местоимения *мой, твой, негов* и т. н. – *Уважавам своите учители* и *Уважавам моите учители*. И тук обаче в трето лице не е изключение да се наруши логическата точност – *вж. Снощи Стефка Якимова е била убита в своята стая* (притежание единствено на Якимова) и *Снощи Стефка Якимова е била убита в нейната стая* (притежание на Якимова или на друго лице). Обикновено в разговорната реч подобни неточности се избягват чрез прибавянето на *си* към пълното невъзвратно местоимение – *Той харчи неговите си пари*. Подобна комбинация обаче не е желателна в книжовния език и ако все пак авторът на съобщението държи да прибави *си*, то това става с дублиране на пълното възвратно местоимение – *Той харчи своите си пари*. Тук функцията на *си* е вече само подсилваща притежанието.

3.3. Неправилна от гледна точка на книжовноезиковата система е функцията на показателност, която се приписва на част от личните местоимения – *Тя (нея) вечер бяхме на ресторант; Той (него) лекар не го знам*. Тази замяна на показателните местоимения *този/онзи, тази/онази* и т. н. с посочените лични става под влияние на някои диалекти, в които отчасти е живо дори и синтактичното разпределение на именителните и винителните форми – *Тя кана е пълна (тя определя подлога), но Не тий нея вода (нея определя допълнението)*.

3.4. Двете форми на притежателните местоимения – пълната и кратката – разпределят употребите си според синтактико-смислов критерий. Пълната форма се употребява само тогава,

когато носи логическото ударение или изразява разграничение между дадения притежател и други притежатели³⁴, *срв. – Нося отговорност за своите решения* (с акцент върху *своите*) и *Нося отговорност за решенията си* (акцентът не може да се носи само от клитиките *за* и *си*). Под влияние на чужди езици, в които няма две форми за притежателните местоимения, напоследък излишно се използват във всички случаи само пълните притежателни местоимения. Това по принцип не е погрешно, но може да доведе до загуба на разпределението във функциите на двете норми, до чисто граматическата им синонимия, а всеизвестно е, че езикът не я търпи дълго.

3.5. В административните текстове преди всичко, а и в други сфери, понякога се наблюдава нежелателната субстантивация на т. нар. квазиместоимения *такъв, такава, такова, такива*, напр. *Кандидатът за управител работи като такъв от 2 години*. Тези квазиместоимения, а също и прилагателните *същият, горният, последният*, употребени със същото показателно значение, носят привкус на казионност и бюрократична неангажираност и по тази причина са неканени в книжовната реч.

• Упражнения •

Упражнение I. Посочете местоименията в приведените изречения. Нуждаят ли се от замяна с друга тяхна форма?

1. В стаята няма никой (Ур). 2. Ахил бил най-красивият и най-мъжественият от всички събрани в двореца. Но на всекиму била известна неговата съдба (ГЦ). 3. Предаде книгата на някой, който не познаваше (сп. Пл). 4. Майката е скъпа за всеки (в. Лф). 5. Да запитаме някой от членовете на организационния комитет (Вт). 6. – Я престанете! На кой му влиза в работата какво правя с ръцете

³⁴ Л. Андрейчин. Моето желание или желанието ми. – Вж.: Граматика на грешките. София 1982, с. 53.

си!? (ММ') 7. Изправи се с изумителното усещане, че се намира в тяло, което не е негово, а на някой, който продължава да седи в креслото, от което той бе станал (ГГМ). 8. Наблюдавайте непушещия човек до себе си – той се чувства много удобно, той не пречи на никой (Вт). 9. След връчване на наградите той бе изпаднал в мрачно настроение, защото не бе виждал отдавна Фермина Даса и нея вечер му се стори, че тя силно се е променила (ГГМ). 10. Призованата не позна никой от фотографията (Бт). 11. Бил добряк и се опитвал да помага на всекиму (Бр). 12. Него ден гробищата бяха пълни със свещеници (ЙР).

Упражнение II. Има ли в следните изрази неуместно употребени притежателни местоимения вместо възвратно-притежателни? Отстранете грешките.

1. Стигна се до убеждението, че всеки гражданин, независимо от длъжността и поста му, трябва да бъде еднакво отговорен пред законите (в. Шз). 2. – Вкъщи сме само аз и мъжът ми – намеси се решително Донева. – Детето го отведох при сестра ми (ДП). 3. Не може да не гали ухото фактът, че за последните десетина години техническата интелигенция от развиващите се страни е направила голям скок напред по отношение на нейната подготовка (в. Ов). 4. – Предай на мъжа ти, че утре съм зает! (Ур) 5. – Благодаря ти, Рудолф, великолепен си! / – Това ще го повтарям на жена ми, докато повярва! (Бт) 6. Глината е изваяна великолепно, ръката на ваятеля е следвала въображението му (сп. К). 7. Преди нищо не знаех за тези пари, не знаех как стигат до получателите им (Бт). 8. Но това спокойствие се нарушава от появата на Бойчо Огнянов, който е избягал от заточение в Диарбекир поради революционната му дейност (Пр). 9. Сновяха граждани, забързано минаваха адвокати с чанти, сподиряни от клиентите им (ДП). 10. В езиковия материал, който се проучва тук, местоименията заемат особено положение поради големия им брой (Пр). 11. Оценка се дава, след като филмът се види от неговите зрители (Бт). 12. Александър възпява възвращенията, чувствата и мечтите на неговото поколение (в. На).

13. Тайно светилище, което винаги бе възприемала като единственото нещо от личния живот на мъжа й, до което тя нямаше достъп (ГГМ). 14. Българите с различни средства се противопоставяли на опитите за помюсюлманчване на техните синове и дъщери (Уи). 15. И затова Ботев се обръща към най-близките си хора – майка си, брат си и дори към либето си във вече по-зрялата му творба "До моето първо либе" (Пр).

Упражнение III. Нуждаят ли се от промяна изразите? Мотивирайте евентуалната си редакция върху местоименията.

1. Народът, под влияние на своите обаятелни водачи, се събужда от своя сън и с оръжие в ръка застава срещу своя поробител, за да извоюва своята свобода (Пр). 2. По време на своята обиколка президентът направи важни изявления пред пресата (Бт). 3. Министърът на външните работи на Великобритания продължава преговорите. Датата на неговото връщане остава същата (в. Вн). 4. Утре конференцията продължава своята работа (в. Д). 5. Този път нейният избор е по-добър (в. Дк). 6. Неговата писмена работа е по-добра от тази на Стефан (Ур). 7. Този експеримент, който се нарича "Лимб", бе извършен по наша молба и изработен по наша методика в научната програма на този полет (в. О). 8. Предприятието за керамика изпълни своя договорен план (в. Нд). 9. Погрижи се за твоите си деца! (Ур).

Упражнение IV. Трансформирайте изреченията така, че чрез различни редакционни промени да се избегнат квазистоименията.

1. През миналата година масивите с десертни сортове дадоха добра реколта. През тази година от същите се очаква още по-голяма реколта (в. Кс). 2. Теренът за критика, изглежда, там се свърши и той е потърсил за некомпетентните си и грубо насочени към нас писания нов такъв при вас (сп. Бп). 3. Ние правим всичко възможно да възстановим езерото Вая като рибностопански обект и да поддържаме годността като такъв на язовир "Крушово" (сп. Бп).

4. Стопаните на земята по-уверено се чувстват такива (РШ). 5. От протокола обаче се вижда, че прокурорът е искал да се прочетат показанията на В. Н. тъкмо в тази част поради наличие на противоречия между дадените такива на следствието и в съдебното заседание (в. А). 6. Радва ни успехът на българските архитекти в национален аспект, а също и в международен такъв (Бт).

4. Отклонения от нормативната употреба на глаголни форми

Александър Теодоров-Балан нарича глагола “слон в царството на българската граматика”. И действително, ако образуваме всички лични и нелични форми на един глагол – за лице, за число, за наклонение, за преизказни и изявителни времена, за род, за вид и за залог, – те ще се изброяват с четирицифрено число. Това обилие от категории, от форми и техни употреби обогатява изразните възможности на езика ни, но в същото време залага много капани по пътя към безупречното им усвояване. В голяма част от случаите на неточни и неправилни употреби грешките идват от недостатъчно осмисляне на граматическата натовареност на отделни форми или комбинации от форми, които по принцип, сами за себе си, имат нормативен облик. Тези грешки се забелязват и отстраняват по-трудно в сравнение с използването на граматически ненормативни облици (най-често диалектни, иновации или идващи от немарливост).

4.1. Некнижовна употреба на глаголни форми

Този тип нарушения трудно подлежи на граматическо описание поради голямото си многообразие. Те могат да се отнасят до:

4.1.1. Синтактично и смислово нелогично комбиниране на изявителни или на изявителни и преизказни времена; на форми от различен или неправилно избран глаголен вид за предаване на еднородни действия. Например в изречението *Ядосал се, а силен, як човек беше, пък и горещо било, извадил кърпата да си обрише потта, пада и умира* (ГК) авторът е избрал изявително време за

наблюдавани от него състояния в израза *а силен, як човек беше* и преизказно време за ненаблюдавани от него действия – *ядосал се, било, извадил*. Не всички глаголи за ненаблюдавани действия обаче са представени в преизказно време. В края на изречението авторът немотивирано преминава в изявително време – *пада и умира* вм. *паднал и умрял*.

Нелогично е също така при представяне на две и повече еднородни действия да се употребяват глаголи с различно видово значение (неограничено-повторително, постоянно процесно, конкретно-процесно, общофактическо или конкретно-типично, конкретно-фактическо, сумарно). Илюстрация на такива често срещани грешки може да бъде изречението *Аякс коленичил и притискал в обятията си тялото на убития возжд* (ГЦ). Двата глагола – *коленичил* и *притискал* – трябва да представят действия в тяхната цялост, но са изразени от глаголи с различно видово значение: конкретно-фактическо и конкретно-процесно. При редактиране видът на втория глагол трябва да се промени в свършен – *притиснал*.

За неправилен избор на глаголен вид се брой и комбинацията от дума или израз, означаващи повтарящо се или постоянно извършващо се действие, и глагол в свършен вид или обратното – комбинацията от дума или израз, означаващи еднократно извършващо се действие, и глагол в несвършен вид, напр. *На този телефон войниците ще получат юридическа помощ денонощно*.

4.1.2. Избор на причастни форми, несъответстващи на търсената граматическа семантика. Тази е причината в надписа *Само за ношуващи в хотела коли* сегашното деятелно причастие *ношуващи* да е неподходящо – граматическата му семантика “означава активен признак на предмет с оглед на извършването от субекта действие”³⁵. Причастието определя обект (коли), който не може да ношува, откъдето идва и алогизмът. Надписът би могъл да се трансформира в *Само за коли на ношуващи в хотела (гости)* или по друг подходящ начин.

³⁵ Граматика на съвременния български книжовен език. Т. II. София, 1983, с. 376.

Аналогични грешки се допускат и при сегашното страдателно, миналото деятелно и миналото страдателно причастие.

Посочените ненормативни употреби са резултат от анализ върху преобладаващите случаи в речевата практика и нямат претенцията да ги изчерпват. Още по-малки са претенциите за детайлни препоръки при редактирането на подобни неточности, изтъкнати с цел да заострят вниманието към използването на глаголни форми. Вникването в грешките би могло да стане на основата на илюстративен материал, включен в упражнения I, II, III, V и VI.

4.2. Употреба на книжовни глаголни форми

4.2.1. Често срещано явление в съвременната устна (а понякога и писмена) форма на езика са глаголни форми от типа на *мислиме, четеме, говорим* *вм.* препоръчаните в граматиката *мислим, четем, говорим*. Агресията на тези окончания, дошли от парадигмата на глаголите от трето спрежение в парадигмата на глаголите от първо и второ спрежение, се дължи на различни причини. На първо място, влияние оказват западнобългарските диалекти, в които глаголите и от трите спрежения имат парадигмата *аз четем, аз мислим, аз викам, ... ние четем, ние мислиме, ние викаме*. Глаголното окончание за първо лице единствено число *-м* се оценява като силно диалектно. Но не така стои въпросът с окончанието *-ме* за първо лице множествено число при глаголите от първо и второ спрежение, което съвпада с нормативно препоръчаното окончание за трето спрежение, което е и единствен вариант в системата. По количеството си новообразуваните глаголи от трето спрежение надхвърлят глаголите от първо и второ взети заедно. Благодарение на стремежа към унифициране на формите в езика, окончанието *-ме* механично се пренася в парадигмата и на другите две спрежения. Обяснението на явлението³⁶ няма задачата

³⁶ Ал. Александров. Окончанието *-ме* в съвременния български книжовен език (Към въпроса за динамиката в синхронното състояние на езика). – В: Известия на Дружеството на филолозите българи. София, 1986, 248-257.

да прогнозира по-нататъшното съществуване на сега действащата норма и след като тя е препоръчана, носителите на езика са задължени да я спазват.

4.2.2. На диалектно влияние се дължи и неправилната замяна на миналите несвършени с минали свършени елови причастия в състава на глаголните форми за преизказно сегашно и минало несвършено време – *чел* *вм.* *четял, писал* *вм.* *пишел, яздил* *вм.* *яздел, ял* *вм.* *ядял*. Липсата на минало несвършено елово причастие в някои западнобългарски говори води до формално изравняване на тези две преизказни времена с преизказно минало свършено време, срв.:

	Изявително време	Преизказно време
В книжовния език	чета четях четох	четял съм четял съм чел съм
В диалекта	чета четях четох	чел съм

Явлението не се заключава само с формално обедняване. То влече след себе си и загуба на граматична семантика, което вече е твърде сериозно и повече от нежелателно.

4.2.3. Не са изключения в речевата практика и неправилно образувани глаголи от типа *дръшай* (*вм.* *дръж*) или отрицателни повелителни форми – *недей мисли, недей ходи* (*вм.* *недей мисли, недей ходи* или *не мисли, не ходи*). От примерите е видно, че в българския език глаголите имат две отрицателни форми за повелително наклонение. Така например глаголят *мисля* образува отрицателните повелителни форми *не мисли* (*не* + положителната повелителна форма *мисли*) и *недей мисли* (повелителната форма *недей* + съкратената инфинитивна форма *мисли*), като съкратеният инфинитив може да се замени с *да мислиш* – *недей да мислиш*. Контаминацията *недей мисли* изразява два пъти повелителност,

която, освен че е излишна, е с различен знак: веднъж положителен (*мисли*), втория път отрицателен (*недей*).

4.2.4. Механичното изпускане на *се* в състава на възвратни глаголи води до промени. Така глаголът може да промени лексикалната си семантика и управлението си – срв. *замислям нещо* и *замислям се върху нещо*; *конкурирам някого* и *конкурирам се с някого*. Нещо повече – при изпускането на *се* в причастие, образувано от възвратен глагол, понякога се получава не само двусмислица, свързана със залога на глагола, но дори и безсмислица – срв. *Миещи тапети* (следователно тапетите мият някого) с *Миещи се тапети* (този път някой друг ги мие) или *Чистотата е мерило за културата на трудещите* (какво ли е значението на глагола *трудя*?) с *Чистотата е мерило за културата на трудещите се*. Много често се чува, че някой *пазари* в магазин. Паронимията между двата глагола с различна семантика *пазря се* (с някого за нещо) и *пазарувам* (синоним на *купувам*) води до смесването им и до несполучливата и ненужна употреба на първия глагол без *се* в значението на втория.

4.2.5. Суфиксът от чужд произход *-ирам* в български носи значение на свършен и на несвършен вид. Ненужни са следователно усложнените чрез суфикса *-а-* глаголни форми от типа на *прекопирвам*, *формирвам*, образувани с оглед към формалното противопоставяне на двата глаголни вида.

• Упражнения •

Упражнение I. Обърнете внимание на глаголните времена в двата откъса от „Куция дявол“ от Лъосаж. Винаги ли преходът от изявителни към преизказни времена и обратно е мотивиран? Нанесете нужните поправки.

1. Дон Луис де Сеспедес си разтъркал очите, като помислил отначало, че така му се е сторило, но като се вгледал по-добре,

разбрал, че всичко е съвсем истинско и че колкото и слаба да била още, дневната светлина му разкривала повече, отколкото е нужно, за позора в дома му.

Разстроен от злокобността на видяното, пламнал от справедлив гняв, с шпага в едната ръка и свещ в другата, той слиза по халат в апартамента на Леонор. Търси ги – нея и гувернантката ѝ, – за да ги принесе в жертва на яростта си. Чука на вратата на спалнята. Заповядва им да отворят. Те разпознават гласа му. Разтреперани, му се подчиняват. Той влиза разярен и като показва пред смаяните им очи голата шпага, извиква:

– Идвам да измия с кръвта на една безсрамница оскърблението, което е нанесла на баща си, и същевременно да накажа подлата гувернантка, измамила доверието ми!

Те се хвърлили и двете на колене пред него, а гувернантката казала: ...

2. Той имаше млада жена на име Аурора. Не я изпускаше от погледа си. Домът му беше недостъпен за мъжете. Аурора не излизаше никъде освен на църква, и то винаги съпровождана от своя стар Титон, който понякога я завеждаше в имението си до Алкантара. Обаче един младеж на име дон Гарсия Пачеко я видял случайно в църквата и се влюбил безумно в нея; той бил предприемчив момък, достоен за вниманието на една хубава и нещастно омъжена жена. Не се отчаял от мъчнотията да се вмъкне в дома на Дзанубио. Понеже нямал още брада – а бе доста хубав, – той се преоблякъл като момиче, взел една кесия със сто пистола и отишъл в имението на Дзанубио, където, научил го от добър източник, капитанът и жена му щели наскоро да пристигнат. Намерил жената на градинаря и ѝ казал с тон на героиня от рицарски роман, преследвана от великани: [...]

Слугите се притекли и го сложили на канапето в една от стаята. Напръскали лицето му с вода и най-после, след много усилия, успели да го доведат в съзнание. Но със съзнанието му се възвърнала и яростта. Запитва къде е жена му. Отговарят му, че я

видели да излиза с гостенката през градинската вратичка. Веднага нарежда да му дадат pistolетите; слугите били длъжни да му се подчинят.

Упражнение II. Съчинете автобиография, като отделите особено внимание на глаголните времена, които ще употребите.

Упражнение III. Прочетете внимателно следните откъси. Посочете дали преходът от изявителни към преизказни времена или обратното е естествен и необходим. Коригирайте погрешно употребените форми.

1. Нито за минутка той не забрави хората, на които бе посветил себе си. До последния час на живота си той се отнасял с бащинска грижа към учениците си. Негови съвременници продължават да разказват за изключителната му скромност (в. Шз). 2. Първата учителка на Александър го учи само една година. Казвала се Петя Стаменова (сп. Пл). 3. Друг преписвач бил поп Лазар. През 1564 г. от неговата ръка излиза сборник, в който се намира най-старият препис на житието на Никола Нови Софийски, а през 1671 г. – миней. Но най-значителният преписвач в това книжовно средище през XVI в. бил поп Йоан (ИБ). 4. Миналата седмица там избухнаха престрелки между бойци на Амал и палестинци. През изминалото денонощие станали отново въоръжени сблъсъци, при които били използвани картечници и гранатомети, с което било нарушено постигнатото примирие (в. Кс). 5. Извършва го един дребен земевладелец в края на VIII и началото на VII в. пр. н. е. Произхожда от Аскра в Беотия, област край Атина. След несполучливи опити да се занимава с морска търговия, баща му се преселва в Еолида, Мала Азия. Синът живял като дребен земевладелец, който същевременно пишел твърде самобитна поезия – родоначалник е на дидактичната поезия, моралист и мъдрец, систематизатор на стихове. Името му е Хезиод. Най-дългото му пътуване било от Мала Азия до град Халкида в Евбея, близо до родния му град, за да участва в един поетически конкурс, в който естествено победил (сп. К). 6. Той бил с разностранни интереси и

следвайки своето увлечение, завършва висше образование по литература (сп. Мк). 7. Много часове прекара той, изучавайки състава му, събирайки образци. А в това време горещите слънчеви лъчи размеквали ледената обвивка. После настъпи моментът, когато кометата се приближи до перихелия си. Огнените лъчи стопявали предния край на ядрото ѝ (в. О). 8. Успенски описва, на първо място, славянските ръкописи, които постъпили през 1876 г. заедно с колекцията на Роберт Кързън и за които последният дава кратки сведения в обнародвания през 1849 г. свой каталог. Така благодарение на описанието на руския учен тези ръкописи сега ставали много по-широко известни. Ф. И. Успенски се интересувал предимно от историческата страна на тези паметници. В статията си той поради това се спрял главно на изясняването на биографически подробности и така положил здрава основа за проучването на тези паметници като исторически извори за българското минало. Въз основа на така предложената датировка Успенски определя и хронологията на митрополит Даниил (Ср). 9. Обадил се на Марко Дойнов и той го скрива у тях си. Една вечер Дойнов отива при Иван Пехливанов и го помолил да прехвърлим Кръстя през границата (ИвП). 10. За пръв път А. Щраус идва в България през 1884 г. и оттогава почти всяка година пътувал из нашата страна (в. П).

Упражнение IV. Намерете глаголите в следните откъси. Оправдана ли е употребата на глаголните времена? Извършете поправки, където е необходимо.

1. За него може да се говори много: че е първокласен пилот, че обичаше професията си на инструктор, но за мене той е един обаятелен човек (сп. Пл). 2. През миналата година строителни работници направиха неочаквано откритие в центъра на мексиканската столица. Под бетона и пясъчния слой изведнъж се оказа каменен блок, покрит с причудливи релефи. Макар че нямаше никакво съмнение, че се намират пред археологическа разкопка, строителите се опитаха да скрият този факт. Знаеха, че това откритие ще задържи строителството и за известно време ще ги лиши от работа. Въпреки това всичко излиза наяве и на мястото се появи екип

от археолози (сп. К). 3. Лишен поради исторически причини от възможността да обходи различни български краища и да събере повече оригинални творби за Хитър Петър, Блъсков е побългарил някои анекдоти за Настрадин Ходжа, привлекли вниманието му с интересното си съдържание. С този похват си служат по-късно и редица наши книжовници – Марин Влайков, Йосиф Данаилов, както и немалко съставители на евтини книжки за Хитър Петър и Настрадин Ходжа (сп. Ел). 4. Като се умори да се прицелва по въображаеми цели, човекът тръгна към своя ракитов стол, потупваше нежно желязото и хвалеше ту него, ту себе си с турски възклицателни. А когато му се свършиха турските възклицателни, той започна да говори на български, като наричаше желязото “свини-убиецо”, “разбойнико” и прочие (ЙР). 5. Ненадейно в събранието се озова един гост, познат като турски шпионин, и сяда (ИВ). 6. Това предложение не бе за изхвърляне, като се има предвид, че из пътя можеха да станат сражения (ДД). 7. Ала по всяка вероятност този ден беше от нещастните, защото и на Аврелий, и на мен ни хрумна да загладим следите от хубавата кавга, като забравяхме пословицата, че който си връща загубеното, губи двойно (ВБ). 8. Добре, но Кръстьо разбива една вечер вратата на бакалницата и задига хиляда лева от касата. Свърши я аджамийската, хванаха го и го пратиха в затвора за три години (ИВП). 9. Но досега нали все това правех! Нали уж все нови ковчези ковах и правих! (ЙР) 10. Тя се загнездваше все по-навътре в съзнанието, сви се там в него подобно на дървояд и започна, без да бърза, настойчиво и постоянно да чопли мозъка ми (ЙР).

Упражнение V. Определете вида на глаголните форми в следните откъси. Има ли случаи на неоснователна употреба на несвършен или на свършен вид? Поправете.

1. Яне Сандански минавал често край тая чешма. Той обичал да сяда и да се напие хубаво (Бр). 2. “Вземи парите и бягай” (Филм. загл.). 3. – Познавате ли Жак? – добави тя, докато Вотан и полицаите влизаха в стаята и поканени с жест от младото момиче,

се настаниха по столовете (Ж-С). 4. След малко Енона, която променила решението си и търсела Парис в гората, го зърнала паднал под вековния бук (ГЦ). 5. Димаджо спечели две победи и чупи рекорда (Бт). 6. Но селяните все пак намират сили да се съберат и да отстояват заедно житейските трудности (Пр). 7. При непосредствена близост на клетката до телевизора някои птици започнали да скубят перата си, а други преставали да снасят яйца (сп. К).

Упражнение VI. Уместна ли е употребата на причастията, като се има предвид граматическото и лексикалното значение, което носят?

1. Проектира се нова ритуална зала с 50 седящи места (Бр). 2. – На кого завиждате? / – Виждате ли, има място за всички. / – Много сте търпима! (Бт) 3. Вероятно генетичните фактори контролират нивото на холестерина в кръвта. Другите причини, като пушенето, високото кръвно налягане, седящият живот и стресовите реакции, са допълнителни елементи, които улесняват развитието на атеросклерозата (сп. К). 4. Той прави сметка на изминалия път и разбира, че не може да стори по-голям себап от пеещите си каруци (Пр). 5. Основна причина за гризането на дървените клетки от зайците е недостатъчното съдържание на целулоза в изхранващите фуражи (сп. Бе). 6. Тези хора потвърдиха: човекът, упражняван в критични условия, става по-трениран, по-издръжлив (сп. К).

Упражнение VII. Срещат ли се ненормативни глаголни окончания? Обяснете причините за появата им и ги поправете, ако това е нужно.

1. Там, на хълмчето, стоиме ние, аз и Бузя (ША). 2. Ще напомним съдържанието на програмите ни до края на деня (Бт). 3. За зимата трябва да мислиме по-отдалеч (Бр). 4. Пристан нов ще построиме в дъното на океана (Естр. песен). 5. Царевницата ще я засадиме до края на месеца (РШ). 6. Ще произведеме продукция за над 2 млн. лева (Бт). 7. – Ако искаш да си говориме, ела довечера на същото място (Бт). 8. Както казва една поговорка – този

мост ще преминеме, когато стигнем до него (ЙР). 9. Аз искрено благодаря, че ме поканихте да споделим някои мисли в студиото (Бт). 10. – Знаеме го ние – прогърмя гласът на Титана (ЕК).

11. Нещо ще търсиме, нещо ще чакаме, нещо пак ще ни боли. (НЙ)	12. И не знай, не подозира никой, че да могат да се веселят ... трябва тук на стража да стоиме аз и моят смешен дъждобран. (АД)
---	---

Упражнение VIII. Наблюдавате ли отклонения от нормативното формообразуване на глаголните времена? Коригирайте, където е нужно.

1. Фразеологичното богатство само по себе си като неизчерпаем източник на емоционалност и експресивност винаги е будило значителен интерес (Пр). 2. Като имаме предвид, че данъкът е представлявал една десета от декларирания доход, значи реалният е бил поне два пъти по-голям. Така че само созополчани са печелили по един милион и половина сребърни акчета годишно (в. О). 3. Запазените днес по българските музеи съдове от XV – XVII в. (не повече от няколко десетки) показват, че те са поръчвани в специализирани ателиета в страната, където работили майстори с изтънчен вкус (в. О). 4. И докато хората наоколо са се притекли на помощ, престъпникът е избягал (Бт). 5. Щом се срещнала с него, започвала да го увещава (в. О). 6. Не знам какво е правел, докато мъкнах дърва за огрев, но в ония дни отношенията ни се бяха пооправили поне външно (ДБ).

Упражнение IX. До какви промени в граматическата и лексикалната семантика води брахилогията на *се* в глаголните форми?

1. Дъвчащи бонбони (Етикет) 2. В този класъор държа само повтарящи марки (Ур). 3. Всички трудещи се вълнуват от въпросите на образованието и възпитанието на младежта (в. Нм). 4. Вижте колко добре приземява нашата гимнастичка (Бт). 5. Френ-

ският спортист боксира от седем години (Бт). 6. В основните насоки ясно и категорично да се каже, че поради повишените изисквания на съвременния образователен процес, учащите са рискова социална група и здравните грижи за тях трябва да бъдат приоритетни (сп. З). 7. Неплъзгащи килимчета (Етикет). 8. – Кмет ли ще го правиш, или ще обясниш защо опитаха да го пречукат! (Бт) 9. До 20-те и 30-те години на нашия век *-иrowам/-ирувам* конкурира със съкратения вариант на наставката, а именно *-ирам*, след което той се налага окончателно в практиката (сп. Бе). 10. Кирил Досков е катерил върхове от най-висока трудност (в. Сп).

Упражнение X. Посочете неправилно построените глаголни форми. Обяснете причината за появата им.

1. Недей плачи! (Естр. песен) 2. Ние много ще респектирваме чрез тия прегледи (Бт). 3. Дръшай чантите, че са много тежки! (Ур). 4. Този тип литература вече много се популяризира (в. Д). 5. В този момент оркестърът засвирва право хоро (Бт). 6. Въздухът се наелектризира от ръкоплясканията на митингуващите (в. Ов). 7. Трябва да напазаря (Ур).

5. Езиково изразяване на учтивост

Езиковото изразяване на учтивост в български може да се постигне по два начина: граматически и лексикален. И двата се формират през Възраждането, за да се утвърдят в речта през последните четири десетилетия на XIX в.³⁷ В следващата глава можете да проверите своята информираност относно употребата на учтивите форми.

5.1. Граматическото изразяване на учтивост се състои в употребата на формите за множествено число на второлично-

³⁷ За установяването на учтивата форма в книжовния български език. – В: К. Вачкова. Изследвания по история на българския книжовен език. Помагало за студенти. Част I. Шумен, 1999, 88-96.

то местоимение *Вие, Вас, Ви* и на притежателното местоимение *Ваши, -а, -о, -и* вместо за единствено число *ти, тебе, те, твой, -я, -е, -и*, напр.: *По-добре е да ме потърсите Вие; Цветята са за Вас; Ще Ви се обадя по-късно; Смятам, че Вашите съвети са важни.* (За писането на главната буква като писмен израз на учтивост вж. подтема 5.3.2.)

Впечатление прави, че при съгласуване на специалната форма *Вие* със сказуемото се проявява известно колебание относно числото на еловото причастие в състава на глаголното сказуемо и числото на имената и причастията в състава на именното сказуемо. Вместо нормативното *Вие сте писали* например е възможно да се чуе, а и напише *Вие сте писал (-а)*. Въпросът за числото на еловото причастие в състава на глаголната форма при изразяването на учтивост всъщност е въпрос на съгласуване по число между подлога и сказуемото. Сказуемото също приема форма за множествено число и ако то е изразено с глагол в някое от следните времена, не възникват никакви колебания – *Вие говорите, говорихте, говорехте, ще говорите, щяхте да говорите*. Ако в състава на глагола, изразяващ сказуемото, участва елово причастие, то също приема окончание за множествено число: *Вие сте говорили, бяхте говорили, ще сте говорили, щяхте да сте говорили*. Неестествено и дори комично е съчетаването на форма за множествено число на спомагателния глагол *съм* с форма за единствено число на еловото причастие *говорил*. Трансформацията на такова съчетаване в друго глаголно време добре илюстрира резултата – напр. *Вие добре говори вчера*.

Обяснението за ненормативната употреба на форми за единствено число идва от аналогията, която се прави с числото на имената и причастията, участващи в състава на именното сказуемо – *Вие сте един добър (мислещ, недоспал, уморен) човек*. Единствено е числото и на имената и причастията в служба на сказуемо определение – *Вие влязохте весел (сияещ, пийнал, разсеян)*. В посочените синтактични функции те не се съгласуват по число с подлога (*Вие*), а остават в единствено число. Възможно е използ-

ването на единствено число да е продиктувано от чисто психологическа причина – от осъзнаването на факта, че всъщност става дума за един, а не за няколко субекта.

5.2. В речта се използват старинните български думи *госпождѣ, господѣщица* и *господѣн* (мн. ч. *господѣжи, господѣщици* и *господѣ*) като **лексикални средства** за изразяване на учтивост. Първоначално в тяхното значение е била заложена представата за господар, стопанин, гостоприемец, домакин. В това си именно значение се използва например *господин* в припева на някои коледарски песни – “Станенине господине”. Постепенно обаче през XIX в. *господин, госпожда* и *госпождица* започват да се преосмислят като форми за учтивост – вероятно не без въздействието и на други европейски книжовно обработени езици. “От няколко време съподкачи да казват на женити *госпожда* вм. *господарка*, както на мъжети *господин* вм. *господар*” отбелязва Найден Геров в речника си. Смята се, че след Кримската война те навлизат в речника на интелигенцията, за да се утвърдят вече в официалното общуване след Освобождението.

При употребата им днес се забелязва понякога несигурност, свързана с известно прекъсване на употребата им в съвременния речев етикет (след Втората световна война до 1989 г.). Затруднения идват също от разколебаната употреба на звателните форми в българския език въобще. Затова и поведението на формите за учтивост в служба на обръщение е по-различно от поведението им в други функции.

5.2.1. Непроменени си остават и трите титли³⁸, ако придружават името на лицето – собствено лично или съществително нарицателно, означаващо професия, длъжност, пост, чин и др. – в служба, различна от обръщение, напр.: *Думата бе дадена на гос-*

³⁸ Поради липса на специален термин за тези думи, тук титла се използва най-условно за означаване на *госпожда, господин* и *госпождица*, както и на звателните им форми (при положение че архаичната функция на тези думи в някои европейски езици е била да означават аристократични титли).

пожа директорката, а след нея се изказаха госпожица Стефанова и господин Иванов. При комбиниране от този тип титлите не се членуват. В множествено число обаче задължително приемат членни форми, напр.: *Господата Стефанов и Петров са кандидати за вакантната длъжност.*

5.2.2. Доста по-усложнени са препоръчаните начини за употребата им, когато титлите функционират като обръщения или част от обръщения. В случай че изпълняват тази функция самостоятелно, те приемат специални звателни форми, напр. *Добро утро, госпожо; Довиждане, госпожице; Добър ден, господине.* Обръщението *госпожа* в същата служба – *Какво ще обичате, госпожа?* – звучи простовато-фамилиарно и не се препоръчва. В множествено число обръщенията са в основните си форми – *Добро утро, госпожи; Довиждане, госпожици; Добър ден, господа.* Към смесена аудитория се препоръчва обръщението *госпожи* и *господа*. *Дами и господа* е по-скоро за дипломатическите среди.

Възможно е обаче, като част от обръщението, титлите да придружават някакво съществително и тогава всяка една от тях се държи различно в зависимост от вида му. Ако то е собствено лично име, *госпожица* приема звателно окончание – *Госпожице Петрова, довиждане.* Напоследък се наблюдава тенденцията *госпожа* също да участва в съчетанието със звателната си форма – *Какво ще обичате, госпожо Иванова? Господин* не се променя – *Добър ден, господин Петров.*

Когато съществителното име е нарицателно, титлите за жени приемат звателни форми: *Госпожо директор, госпожице доктор, позволете да благодаря. Господин* остава в основната си форма – *Господин архитект, имате думата.*

Практиката относно звателната форма на съществителните имена от мъжки род в комбинацията е колеблива. Повечето от тях не приемат звателно окончание, напр.: *Господин президент (депутат, посланик, консул; доцент, ректор, декан; инженер, журналист, офицер; генерал, майор, комендант, командир и др. под.), заповядайте.* Някои обаче могат да приемат звателно окончание,

напр.: *Господин председателю (учителю, министре, редакторе, директоре, докторе, кмете и др.), заповядайте.* Тази комбинация звучи малко архаично – срв. *Господин професор и господин професоре* – и носи известна тържественост и приповдигнатост на речта. Доколкото двата варианта на комбинацията все още са дублетни, те са въпрос на личен избор.

В писмена реч са възможни и съкращенията *г-жа, г-ца, г-н.*

При липса на информираност за семейното положение на жената, адресат на съобщението, е прието да се използват формите на титлата *госпожа*.

• Упражнения •

Упражнение I. Нормативна ли е формата за число на миналите причастия при учтивите форми за обръщение?

Казах на жена си колкото може по-кратко: “Сбъркала сте, като сте се вслушали в думите на херцога, госпожо. Бляскавото му обществено положение не е трябвало да ви заслепява. Младите жени обичат разкоша. Ще ми се да вярвам, че в това се състои цялата ви грешка и че не сте ми нанесла най-тежкото оскърбление (Л). 2. – Най-напред – отново добре дошъл в България, господин Ран (Бт). 3. Вие сте използвал правото си на отпуск за миналата учебна година и сте постъпил на работа в предприятие, в което отпускът се дава за календарна година. От края на миналата учебна година до началото на настоящата има 4 месеца, през които Вие сте работил в новото предприятие и в което имате право на платен годишен отпуск (в. Т, по ГГ). 4. – О, аз зная, зная какво сте мислил винаги за мене. Вие никога не сте вярвал, че сърцето ѝ е слабо, нали? ... Решила ли сте да не оставите Ирис да се ожени за този момък? ... Като че ли някой е в състояние да ви принуди да вършите нещо, което предварително не сте решила да сторите! (в. Лф, по ГГ) 5. – Я виж ти! Густел, Густел Ебербах! И аз едва ви познах, тъй много сте пораснала! (КМ) 6. – Забравил сте си

някакви чертежи (БД). 7. – Правил ли сте равностетка в колко състезания сте участвал и кое от тях сте запомнил най-добре? (в. Шз) 8. – Извинете – хладно го сръза председателят, – но вие не сте получил думата (сп. Рр). 9. – Господин Герард ми разправяше, че сте избягали с ландскнехтите и аз си мислех, че само костите ви се белеят нейде в Италия, в полето. Я какъв сте станал: и левент, и суров, и красив – цял целеничък свети Георги от иконата! (ВБ) 10. – Господине, вие пак сте недоволни (Бт). 11. – Защо, доктор Белмонт ми каза, че сте направил много голямо откритие (ЛД). 12. – Добре дошъл, господин чужденец! За вас ми пише моят приятел Хеторпий (ВБ).

Упражнение II. Направете избор на една от формите – за единствено или за множествено число – на причастията и на прилагателните имена.

1. Скъпа госпожо Стоянова, желаем Ви от все сърце да сте здрава/здрави и жизнена/жизнени!

2. Господин Стефанов, научих, че миналата седмица сте подал/подали молба да бъдете преместен/преместени във Варна.

3. Изглеждаме ми посърнал/посърнали.

4. Господине, щом вече сте влязъл/влезли в стаята, бъдете така добър/добри да затворите вратата.

5. Госпожо, мислила/мислили ли сте, че може да сте допуснала/допуснали грешка, или сте убедена/убедени в правотата на позицията си?

6. Господине, Вие сте сигурен/сигурни, че сте бил/били измамен/измамани, нали?

Упражнение III. Напишете молба до ректора или до директора на някакво учебно заведение или фирма.

6. Синтактични неправилности

Фактът, че в нормативната граматика най-трудно и сравнително най-късно се кодифицират синтактичните норми, може

би намира обяснението си в отнасянето на изречението към една по-голяма и дълго време сравнително слабо изучавана речева единица – текста, с разнообразието от възможности за конструиране на изречения. Като се използва използваният дотук метод за извличане на информация за най-лабилната и най-трудно усвоима част от нормативния комплекс на езика ни чрез анализа на т. нар. грешки, се правят изводи и за типовете отклонения от синтактичните норми, без самите те да бъдат описвани.

6.1. Първият тип грешки се отнася най-общо до строежа на изречението. Те трудно подлежат на систематизиране, но прави впечатление, че са най-фреквентни при сложните изречения. Обичайна слабост е:

- да се губи връзката между частите на главното изречение, разкъсано от едно или няколко подчинени изречения, от обособена или вметната част;
- да се свързват простите изречения в състава на сложното със съюзи, неотговарящи на характера и вида на простите изречения;
- да се започва с подчинено изречение, което остава самотно, без главно (тук не се имат предвид присъединените конструкции и диалогичната реч);
- да се съчетава с подлог в безлично изречение сказуемото, чиято задължителна съчетаемост е с пряко или непряко допълнение;
- да се разполагат частите на изречението така, че да се нарушават моделите за построяване на изречението (напр. да се разменят местата на субекта и обекта);
- да се пренебрегва въобще комуникативната или съдържателната страна на изречението.

6.2. Другият тип неправилности са породени от несъобразяване с установените синтактични модели за комбиниране на лексикално-граматичните единици, т. е. от дефекти в синтагма-

тичните отношения между изреченските единици. Те могат да бъдат и резултат от нарушени синтактични връзки и изобщо от нарушената синтактична структура. На практика тук липсва съгласуване между частите на изречението – между подлог и сказуемо, между еднородни части, между сказуемо и деепричастие, между определение (определения) и определяемо (определяеми). Т. напр. честа грешка е да не се членува второто еднородно определение към определяемо, което формално е в единствено число, но се мисли като повече от един предмет. Такъв е случаят с изречението *Моралната и правна възпитаност е основна предпоставка за извършването на престъпление*, в което определението *правна* се отнася до *възпитаност* и ако не се членува, излиза, че възпитаността притежава едновременно качествата морална и правна, което не е вярно, тъй като се приема, че има *морална възпитаност* и *правна възпитаност*. Така става ясно, че възпитаностите са две, но от икономия и за да не се получи повторение, първата поява на определяемото *възпитаност* се пропуска. От изречението е видно е още нещо – че сказуемото се съгласува формално с подлога в единствено число.

Твърде чести са грешките, свързани с недостатъчна информираност за валентността на глагола сказуемо и изобщо с употребата на предлозите. Много често например може да се чуе неправилната употреба на предлога *в* пред съществително за лице. Така в изречението *Всички се зачудиха откъде толкова пари в един студент* предлогът *у*, който се употребява предимно със съществителни за лица, неправилно е подменен с предлога *в*, който пък се употребява със съществителни за нелица – напр. *В кошницата има ябълки*. Разбира се, както в много други случаи, употребата на предлозите може да се провери в справочната литература и най-вече в тълковния речник.

6.3. Третият тип грешки не е резултат от лошо изпълнени модели, от дефекти в структурата. Изреченията са конструирани правилно логически и граматически. Техният словоред обаче

води до двусмислици и нежелани ефекти, до неясноти и пренебрегване на смисловите норми. На практика в повечето случаи това са възможностите да се отнесат обособени или необособени части към повече от една част на главното изречение; на части от самостоятелно изречение към повече от една част от предхождащо или следхождащо го изречение. Възможно е до подобни резултати да доведат и ненужни брахилогии или замени с местоименни думи.

Трите типа отклонения се илюстрират с упражнения.

• Упражнения •

Упражнение I. В приведените изречения са допуснати грешки в синтактичния им строеж. Опитайте се да възпроизведете ситуация, в която да дадете компетентно упътване за редактирането им.

1. Съгледвачът подир малко съобщил на змея, че юнакът, като дошъл до овцете, вълците се спуснали към него, но той погубил много от тях със сабята си (Нпд). 2. Клавдий Гален (130 – 200 г.), по народност грък, един от най-големите авторитети в медицината, като римски лекар почти до XV в. (ЦК). 3. Докато във втората част има една рязка промяна в динамиката и строфичността на изречението – “но мина зима снеговита” (Пр). 4. Един от най-важните моменти от живота на селянина – оранта, на Боне му се случва беда, умира му единствената кравичка (Пр). 5. На глобуса виждаме не самата Австралия, а Австралийският съюз обхваща Австралия, о-в Тасмания и други крайбрежни острови (сп. К). 6. Тази стара жена, преживяла толкова много нещастия в своя дългогодишен живот, че само при мисълта за турците я обзема страх, всичко това се дължи на преживяното нещастие (Пр). 7. По време на своите пътувания той обиква силно природата, разбира нейната сила – да извисява нравствено човека, прави го по-чист и добър (Вт). 8. Всичко това са мероприятия, които се провеждат с цел на запознанство и сближаване на всички участници (в. Сг). 9. И затова потомъкът на смелите хайдути му е тежко (Пр). 10. Запис,

чийто получател е починал, сумата не се изплаща на наследниците, а се връща (Н). 11. Йовков, макар и да не си поставя за цел да направи контраст между Еньо и Серафим, той все пак се чувства (Пр).

Упражнение II. Нарушени ли са синтактичните норми при съгласуването на подлога (подлозите) със сказуемото или сказуемното определение по род и число? Редактирайте изреченията, където е необходимо.

1. Ефектът е поразителен – опашките са оредели чувствително и се пазарува по-спокойно, тъй като голяма част от купувачите сега изобщо не влизат вътре (в. О). 2. Но въпросът за възможността компютърът да мисли вместо твореца е изключена (сп. Нт). 3. Разговорът за добротата и приятелството привлякоха много млади читатели (в. Нд). 4. Открит е супермаркет и столова за нуждите на работниците от цеха за трикотажна конфекция (в. Шз). 5. Сега почти навсякъде в света търговията и консумацията на упойващи вещества е забранена (в. А). 6. Новият закон за държавните предприятия спомага да се усъвършенства стилът и методите на управление (Бт). 7. Зловещият двубой между доброто и злото превръщат бодрия и весел някога старец в жив труп (Пр). 8. Лирическият герой е безкрайно самотен, грохотът на боевете го потискат (Пр). 9. Мотото на всички фестивали са за сътрудничество и разбирателство (Бт). 10. Народът осъзнава, че без единодействие не ще успеят в борбата (Пр). 11. Дори и чорбаджиите – “жигосаната класа” – активно се включва в подготовката на въстанието (Пр). 12. Даже челядта на чорбаджи Юрдан, който е народен враг, се включват в борбата (Пр). 13. Докато една част от тях задържаха преследвачите, другата част изчезваше с кървана в нощта и когато гърмежите секваха, не се чуваше тропот на копита, нито конско цвилене (ЙР). 14. Но тяхната фантазия по отношение на техниката, въобще многопосочността на техните интереси ни поразиха (сп. К). 15. Двестаметровият слой от вечно замръзнала земя трябваше да запази своя топлинен баланс, т. е. да си остане замръзнала

(сп. К). 16. Увеличаването на сърдечно-съдовите заболявания са едно от последствията на начина ни на живот (Бр). 17. Магията на нейните кафяви очи го карат да се замисли, носят му наслада и успокоение (Пр). 18. Така например на остров Кошима от 20 години водач на едно стадо била маймуната Каменари, който бил необикновено стар – на повече от 40 години (сп. К).

Упражнение III. Правилно ли са съгласувани определенията с определяемите по род и число? Поправете, където е необходимо.

1. Славянски ръкописи от Британския музей и библиотека (Загл.). 2. Единственият индивидуален герой в поемата е поп Андрей, който е поетическа илюстрация на народния подвиг и саможертва (Пр). 3. По-добра информация за тази изява на нашия хумор и сатира научаваме от кмета на Генерал Тошево (Бр). 4. Изключено е този образ да бъде сметнат за уродлив – съвременната медицина е наясно с аномалиите в човешкия череп и физиономия, с атавистичните отклонения и патологичните изменения (сп. К). 5. Историческите обстоятелства, както и нейното проблемно съдържание и език, до голяма степен са вече проучени (Пр). 6. Романът “Под игото” е реалистична картина на тогавашния бит и душевност (Пр). 7. Той целият е устремен към борбата, подчинил своята воля и ум на един велик идеал (Пр). 8. Нека да си припомним всеобщата радост и ентузиазъм, когато отборът за първи път влезна в А група (в. Стр). 9. Изследователи са успели да смутят първоначалната ориентация на гълъба, като привързали магнити към тяхното тяло (сп. К). 10. Високата култура и качество на обслужване – дълг на всеки банков служител. 11. Пътник с нередовен билет и карта се глобява 10 лв.

Упражнение IV. Какви синтактични норми не са спазени в изречението? Формулирайте задачата на редакторската си намеса.

1. Необходимо е да се определят граматическите категории на личните и притежателни местоимения (Пр). 2. Културата на обслужване изисква взаимно уважение между търговските работ-

ници и клиенти. 3. Нашата и чуждестранна наука полага изключителни усилия в борбата с рака (Бр). 4. Предлагат ни се записи от класическия и съвременен репертоар на театъра (Бт). 5. Горните условия важат за употребата на преизказното и изявително наклонение (Пр). 6. Изненадата не бе в краткия срок от първия полет на спътник до полет на човек (сп. П). 7. На днешния ден преди 40 години подписват договор българската и съветска делегации (Бр). 8. Той въстава срещу социалното зло и обществена неправда (Пр). 9. Конфликтът на епохата е между прогресивните и реакционни сили в българското общество (Пр). 10. Известен е с волята си, точното око, безупречна интонация и с непрекъснатата гонитба на високи цели (в. Сп). 11. Първата колекция била събрана от аристократа и държавник Робърт Харли и неговия син, а втората – от сър Ханс Слоун, британски лекар и натуралист (Ср). 12. Действието на романа се развива в Германия през XVI в., от август 1534 г. до есента на следващата 1535 г. и това е странно за един руски роман, но не защото руската литература е била затворена в собствените си проблеми и национална действителност (Ив'П).

Упражнение V. Поправете грешките, получили се в резултат от несъгласуване между субекта и деепричастието или причастието от обособената част на изречението.

1. Твърдо решил своята творба, питащ любимата си дали ще я сподели, се разкрива кулминационният момент в този монолог (Пр).
2. Затова основната идейна и творческа задача, която си поставя Димитър Димов, е разкриване обречеността на един свят, показвайки нравствената деградация на собствениците на "Никотиана" (Пр).
3. В лицето на Бойчо Огнянов авторът е разкрил ръководната роля на комитета, вървейки смело напред и сочейки пътя към светлото бъдеще (Пр).
4. Съпоставяйки го с "Хайдутите", тук лирическият герой е преодолял идеята за индивидуален бунт (Пр).
5. Продавайки цветя, мисълта на Люцкан изцяло е насочена към хората (Пр).

Упражнение VI. По какъв начин трябва да се редактират изреченията, за да се съгласуват с другите части на изречението сказуемите съобразно управлението си?

1. Вазов се възхищава и прекланя пред борческия дух на народа (Пр).
2. Това ни дава възможност да се запознаем и проникнем в душата на селянина (Пр).
3. Бях му купил и чифт нови обувки, само че е трудно да избереш за друг човек и реших, че ще е по-добре да му сложа и по-старите, да не би новите да го стискат (ДБ).
4. Говори и се интересува само за Русия (Пр).
5. Носталгията по родината и отдалечеността от събитията помагат на Вазов да разбере, да вникне в онова велико дело на народа (Пр).
6. Роден и израсъл в будно семейство, Вазов от малък има възможност да се докосне и сближи с литературата (Пр).
7. Импулсират ги срещите с колегите, на които те държат и високо ценят (Бр).
8. С любопитство уста Генчо Кънчев се вглежда и изучава различни сгради (Бр).
9. Базарът трябва да зарадва и събуди интереса на всеки купувач (Бр).
10. Сноб е този, който се възхищава или презира друг човек, защото този човек е с по-високо обществено положение от него самия (СМ).

Упражнение VII. Редактирайте изреченията така, че да се избегнат неяснотите и двусмислиците в резултат на словоредни слабости.

1. Алеко. Този туберкулозен нещастник написа Евангелието на хитростта на българина и го нарече "Бай Ганьо". Като прочете Евангелието и като го разтълкува докрай, България му построи един хотел с името на Алеко и нарече един връх и едно туристическо дружество (в. П).
2. Та това е почти все едно да разговаряш с чужденец турист пред хотела, който иска да види делфин (АС).
3. Триста и тринайсет момичета във възрастта на надеждите, които не можахме да зърнем в информационните емисии на телевизията (в. Д).
4. Същото проличава и в думите на малката Събка в края на учебната година, която уверено отговаря: ... (Пр).
5. Съвсем враждебно е отношението към въстанието на чорбаджиите (Пр).
6. Трагизма и величието на тази епоха улови и обезсмърти Иван Вазов в своята творба (Пр).
7. Вие не смятайте зрителите за телета. Те не са по-глупави от вас (Бт).
8. Еванс не се поколебал да извести

на света, че е намерил двореца на цар Минос, сина на самия Зевс, бащата на Ариадна и Федра, господаря на лабиринта и на страшния бик с човешка глава или човек с тяло на бик – минотавъра (К). 9. Магазинът веднага привлече вниманието на възискателните софийски купувачи. Когато вестникът бе даден за печат, богатството на неговите стоки не намаляваше (в. Рд). 10. Върху един от скелетите е намерена монета с образа на Нерон, умрял в 68 г. Той бил на 37 г., висок 1.87 м – твърде голяма височина за хората от онова време (ЦК). 11. Фирмата обаче е задължена своевременно да набави и съответния брой палети за превозване на ябълките от градините, които са патент на стопанството в Костенец (в. Кс). 12. Стопанинът бе заклал няколко кокошки поради многото гости, главите на които се търкаляха из двора (Нпд). 13. С майка си живее в самостоятелна къща, която е пенсионерка (в. П). 14. Това е първата победа за “Чавдар” в първенството с голяма психическа стойност (в. Шз). 15. Доц. Тадеуш Шимански, също ученик на Франтишек Славски, който повече от десет години работи в краковския отдел на Института по славянознание в Полската АН, много успешно се занимава с историческото словообразуване на българския език (сп. Бе). 16. Въстаниците отстъпват. По нивите се търкалят окървавени глави, но това не им дава възможност да се отчаят (Пр).

Упражнение VIII. До какви неточности води неправилната брахиология на части от изречението? Предложете варианти за коригиране на изреченията.

1. Колективът започна с два асортимента работа, а сега броят ѝ достигна цифрата осем (в. Шз). 2. Пастата за зъби е предназначена за профилактика и хигиена и други възпалителни заболявания на устната кухина. 3. Стремим се да не допускаме дублиране на места, каквито понякога има (Бр). 4. Погледът му беше повече от всякога уморен, не след дълго той почина (ЗП).

Упражнение IX. Уместна ли е употребата на предлозите и съюзите в изреченията? Направете поправки там, където смятате, че е необходима редакторска намеса.

1. Гръцкото правителство протестира в ООН във връзка с нарушаване на въздушното пространство на турски военни самолети (Бр). 2. Тези концерти са очаквани, защото на тях участват толкова известни солисти (Бр). 3. Всичко това допринася до евентуални грешки (Бр). 4. Време ти е да отидеш на риба (ДБ). 5. Може би причината от успеха на филма е в това, че ни среща с малко познати факти от историята на тази страна (сп. Пл). 6. Филмът ни среща със съдбата на своята централна героиня, която събуди симпатии във всеки зрител (в. Ртп). 7. Като преглеждах съдържанието на папката, непрекъснато откривах еднообразни, бих казал, просто еднакви и съвсем неразбираеми за мен документи: синкави листове плътна хартия със зелен обреш и монограм, отпечатан в горния ляв ъгъл, който изобразяваше нещо средно между китайски дракон или птеродактил (АиБС). 8. Това се дължи на грижливо избягваната от певеца пропаганда за рекламна цел. Алфредо Краус дебютира през 1956 г. като Херцога от “Риголето” на Верди в операта в Кайро, веднага след това като Алфред от “Травиата”, също от Верди, в театър “Фениче” във Венеция (в. Ртп). 9. Постава се въпросът: “Колко кръв трябва да се пренесе от насекомото, за да има реална възможност от заразяване?” (сп. К). 10. Тютюнът също има важна роля, което се доказва от една анкета в Хонолулу, проведена върху 8 000 жители (сп. К). 11. Отглаголните съществителни означават действия, абстрахирани от техните производители, или състояния без указание на субектите, които се намират в тези състояния (Пр). 12. Единствено поетът отдава такова съдбовно значение за присъствието на човешката етична възвисеност и култово благоговение пред нравствената чистота (Пр). 13. Това е контрол, по който твърде често спекулират противниците на разведряването (Бр). 14. В стихотворението “Нощ” лирическият герой, шибан от упреците на собствената си съвест, се врича на родината (Пр). 15. Нашата авиокомпания бе една от първите, които започнаха да летят на тези самолети (Бр). 16. Едно от най-важните изисквания от кодификацията е перспективността (Пр). 17. – Въпросът е излишен. Ще ги изпреварим и предупредим хората, които предстои да бъдат нападнати (КМ).

Използване на лексикални и фразеологични единици

След като усвоите материала в този раздел, Вие

– ще насочите вниманието си към най-честите отклонения от употребата на лексикалните и фразеологичните единици;

– ще можете адекватно на съществуващата нормативност да прилагате познанията си относно лексикалните явления върху създавани от Вас или някой друг текстове.

Едно от изискванията на високата речева култура е да се познава и умело да се използва речниковият състав на езика. Най-честите нарушения на това изискване са свързани с **недостатъчното вникване в значенията** на лексикалната или фразеологичната единица, с неразбиране на отношенията между значенията и конкретната им употреба. Недотам разбраното значение на дума или незадоволителното ѝ усвояване може да обясни употребата на близкозвучаща на нея, но различна по значение дума – пароним, – която не може да се включи в смисловата верига, а понякога носи и каламбурен ефект.

Неуместно избраната от синонимния ред дума или фразеологична единица обикновено се свързва с неприятен стилистичен ефект – **смесването на лексика от различни функционални разреди**.

От повторението като стилистичен похват трябва да се отдели недостатъкът **лексикално повторение** или т. нар. тавтология – употреба на две или повече думи с еднакъв корен, които най-често са в отношение на определяемо и определение или са еднородни части на изречението.

Все в контекста на правилната употреба на лексиката и фразеологията трябва да се разглежда и отношението към въпросите на **речниковата чистота**, които са може би най-коментираните

от носителите на езика³⁹. В литературата чуждите думи, без които не може нито един съвременен език, се квалифицират като заемки – необходими думи, врасли се в речниковия състав, както и термини и думи от международната културна лексика, идващи да назоват нови реалии, напр. *кафе, телевизия, структура, официален, имажинерен, акостирам, сортирам*. За разлика от тях чуждиците са ненужни, затлачващи речника думи и устойчиви съчетания, означаващи понятия, за които езикът отдавна е създал думи, напр. *мерси, (не)удачен, борч, уровень, явявам се* (в значение 'съм'), *считам (се), в тази връзка* (вм. *във връзка с това*), *ниво* и др.

• Упражнения •

Упражнение I. В кои от откъсите има погрешно употребени думи и фразеологични съчетания? Направете необходимите замени. Опитайте се да обясните механизма на допуснатите грешки.

1. В този момент звънецът изби (ЪШ). 2. В поемата "Коледари" Славейков се домогва до непреходните форми на народния живот (Пр). 3. Вазов ни дава да разберем прогресивните разбирания на героите (Пр). 4. Народът е надъхан с революционни идеи (Пр). 5. Всичко това представя Бойчо Огнянов като закоравял революционер (Пр). 6. Божан надписва версиите в тефтерите на хората (Пр). 7. За Хаджи Димитър жалеят даже несъзнателните животни (Пр). 8. Злото е персонифицирано в образа на змиите (Пр). 9. Всеобщо въодушевление обзема мало и голямо – от старци до бозайници (Пр). 10. С напредване на възрастта се ограничават социалните

³⁹ Вж. по въпроса например Л. Андрейчин. Чуждите думи и борбата за чистота на националния език. – Език и литература, 1955, 1-2, 96-102; М. Москов. Борбата против чуждите думи в българския книжовен език. София, 1958; Хр. Първев. Чуждите лексикални средства в съвременния български език. – В: Помагало по българска лексикология. София, 1979, 117-139; М. Москов. За чист български език. София, 1976; Главоболия с чуждите думи. София, 1983.

контакти и интересът към противния пол (сп. Нпн). 11. Щастие е да се сблъскаш с творчеството на Елин Пелин (Пр). 12. Многозначителен е приносът на ООН за ликвидиране на колониалната система (в. Рд). 13. Поетът го рисува с топло чувство и преклонение пред героиката му (сп. Бел). 14. С него си съвпадаме по вкусове (Пр). 15. А най-неизлечима следа в паметта оставят спомените от детството (в. Стл). 16. Те искат да подарят книга, която ще ползува всички (Бр). 17. Дори и до наше време за народи или държави се мисли чрез символи и животни. Това е преживелица от родово-общинния строй (сп. К). 18. Ботев е на едно от призовите места в българската литература (Пр). 19. За да се придобие качеството на килимите, сега се въвеждат много по-съвременни станове (сп. Иж). 20. До днешното оптимистично настроение селските стопани не се добраха леко (в. Кс). 21. Лъвът съвпада към семейство котки (Пр). 22. Народът посреща апостолите както наподобява (Пр). 22. Изпратиха при конкурентната фирма двама парламентаристи, които да уточнят подробностите по договора за продажба (Бр).

Упражнение II. Какъв е ефектът от комбинирането на думи или фразеологични съчетания от различни стилове? Как ще избегнете стиловата им несъвместимост.

1. Григорът вдъхновено баламосва бея (Пр). 2. След смъртта на баба Марга всичко се развива с ускорени темпове (Пр). 3. Гео Милев изобразява един народ, който с цената на всичко се е юрнал към извоюване на свободата си (Пр). 4. На втори юни 1876 г. Ботев се изтърсил на козлодуйския бряг (Пр). 5. От всичко казано дотук можем да направим заключението, че Гранде е скрънза (Ур). 6. Дядо Корчан и Лазар Дъбака зарязват вятърната мелница (Пр). 7. Въпросът с въглицата ще бъде уреден в най-скоро време. Кюмюрът ще се извозва от Украйна с кораби (в. 24ч).

Упражнение III. Отстранете наблюдаваната тавтология.

1. Тези млади фирми са твърде гъвкави, подвижни и мобилни, от тях се очаква много (Бт). 2. Весело ни гледат играчките от стък-

лените витрини на детския магазин (Бр). 3. Редно е да се знаят потенциалните възможности на такава една топлоцентрала (Бт). 4. Ще ви изложим резултатите от тегленето на тиража на спортното (Бт). 5. В центъра на селото местните жители са издигнали мемориален паметник на загиналите през войните (в. На). 6. В романа е пресъздадена реалната действителност на буржоазно-капиталистическия свят (сп. Рр). 7. Този въпрос е твърде сложен и комплициран (Бт). 8. Авторът въвежда темата за обезценяване на нравствените ценности (сп. Рр). 9. Бих искал да ви запозная с още един проблемен въпрос (РШ). 10. Характерът на химическото производство е такъв, че място за рекорди няма, всичко е прецизирано, уточнено, дозирано (в. Рд). 11. Изминаха 40 години от триумфалната победа на Червената армия (в. На). 12. На пазара се предлагат все по-нови лекарствени медикаменти (в. Нм). 13. Рибата – питателна храна за всяка възраст. 14. Завърши последният етап от експерименталните опити с нови, съобразени с екологията пестициди (Бр). 15. В достъпна форма децата се запознават с богатото наследство на народния фолклор (Нпд). 16. Все по-осезаемо се чувства полъхът на новото политическо мислене (Бт).

Упражнение IV. Кои от чуждите думи в приведените изречения могат да се заменят с домашни? Кога възможната замяна не се препоръчва? Обосновете се.

1. Нашата среща се реализира в град Стражица (Бр). 2. Наскоро съставът ни реализира една дългосвиреща плоча (Бр). 3. Тази година оранжериите са се ангажирали с производство и реализация на цветя (Бр). 4. Поетът се допира до разрешаването на глобални проблеми (Пр). 5. В западната половина на южнославянските езици претериталната видова категория аорист:имперфект бележи упадък (СИ). 6. Щастливото дете трябва да преживее и удачи, и неудачи. Въпросът е дали ще оставим децата сами да партнират (Бр). 7. Копирал е много от Рилската църква майстор Липо, но същевременно е и модифицирал (Бт). 8. Локалната война рефлектираше и в регионалните конфликти (Бт). 9. Тъй като в

архаичното общество именно царят е изпълнявал ролята на медиатор между социалния колектив и божеството, между различните класи в социума и т. н., естествено е неговата власт да се асоциира с животинска инсигния от същия порядък (ДР). 10. Да се надяваме, че в новогодишната нощ вашият телевизор няма да дефектира (РШ). 11. Виждаме как терористите, преоблекли се като военни, се мъчат да се инфилтрират сред гражданите (Бр). 12. Новоизлезлите документи получиха силен социален резонанс, защото акцентът в тях е поставен върху преодоляване на информационната и режимната претовареност на учениците (сп. Пл). 13. И все пак през 1018 г. Средец отваря портите си поради капитулация на българските боляри (сп. Нт). 14. В стопанството в Аксаково успешно завърши агнилната кампания (Бт). 15. Каква е вашата концепция за производството и пазара на детско и бебешко облекло? (Бр) 16. Тук също бяха две пейки (в. Шз).

Пунктуация

След като усвоите материала в този раздел, Вие

– ще добиете представа за зависимостта на пунктуацията от синтаксиса;

– ще усъвършенствате пунктуационната си култура;

– ще можете да коригирате свои и чужди текстове чрез предложени правила или справочна литература.

За разлика от правописа, който е израз на нормативността на съвременния книжовен език, пунктуацията – предхождаща формирането на съвременните книжовни езици – отразява графично синтактичните, смисловите и интонационните особености на речта въобще, без значение дали тя е книжовна, или не. В този смисъл тя служи за отбелязване на езикови закономерности, които в сравнение с нормативната система са по-трайни, по-трудно отдаващи се на промяна.

За значението на пунктуацията, разбирана като сбор от пунктуационни знаци и правила за тяхната употреба, са давани най-разнообразни ефектни примери, най-популярното от които е прословутата присъда, в чийто текст мястото на запетаята определя дали осъденият трябва да се обеси, или помилва. Вземан на сериозно или не, този пример доказва, че смисълът на писмения текст до голяма степен зависи от пунктуацията, която, заедно със семантичната, осъществява в него и синтактичната си функция, като разграничава повече или по-малко самостоятелни единици и въобще сигнализира синтактичната организация на речта. Доколкото пунктуационните знаци насочват към интонацията, свързана най-често с модалността и експресивността на изречението, с което им се приписват и интонационни функции, може да се каже, че интонацията всъщност е израз на семантичното съдържание и синтактичната структура на изречението и че не винаги може

адекватно “да се преведе на езика на пунктуационната система”⁴⁰. Говори се също и за графична функция⁴¹ – напр. когато тирето и кавичките, комбинирани с алинеацията и специализираната употреба на главни и малки букви, маркират писмения текст според признака “автор на изказването”. Или – накратко – основният принцип на българската пунктуация е **семантично-синтактичният**, а като второстепенен по значението си и зависим от първия се определя **интонационният**. Изцяло противоречащо на тези значения, непрепинателно е идеографското значение на пунктуационните знаци, което ще бъде посочвано при описване функциите и употребите на всеки знак.

За пряк извод от дотук направеното кратко определяне на принципите, върху които почива българската пунктуация, трябва да се изтъкне, че като категоричен сигнал за поставянето на един или друг пунктуационен знак не може да служи фонетичното членение на изречението (намирането на всички паузи, на логическото ударение и др. интонационни особености). Въпреки натовареността на един знак с няколко значения, практически е немислимо да се намери съответствие между ограничения брой знаци и неограничения брой възможни интонации. За известно съответствие може да се говори само когато някои семантично-синтактични структурни особености се съпровождат редовно и от интонационни. В крайна сметка пунктуационната култура на пишещия зависи преди всичко от доброто познаване на българския синтаксис.

Терминът пунктуация произлиза от страдателното причастие *punctum* на латинската дума *pungo* ‘бода’. Той твърде точно квалифицира първоначалната и основна служба на пунктуационните знаци – да разчленяват текста, т. е. заедно с интервалите и

⁴⁰ Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III, София, 1983, с. 451.

⁴¹ Вж. Р. Ницолова. Българска пунктуация. София, 1978, с. 9; Практикум по правопис и пунктуация. Съставил Р. Русинов. Велико Търново, 1978, с. 106.

алинеацията да го правят по-лесен и еднозначен за възприемане. За създател на древната пунктуация се сочи Аристофан Византийски (III – II в. пр. Хр.)⁴². Тя съдържа само два знака – точка и запетая, които в комбинация ; са означавали въпросителен знак, а поставената високо в реда точка е означавала двоеточие (:) или съвременната комбинация от точка и запетая (;). Съвременните пунктуационни знаци се свързват с изнамирането на книгопечатането през XV в. и с венецианския печатар Алдо Мануцио, на когото се приписват пунктуационните правила, а също и знаците удивителен (!) и въпросителен (?) – стилизация на началните и последните букви на латинските думи *Io* ‘да’ и *questio* ‘въпрос’. Начинът на употреба на днешните десет пунктуационни знака, които заедно с азбуката и някои други знаци (от рода на %, +, №, = и др.) образуват графичната система, се обобщава главно по два начина в европейските писмени системи. Така Л. В. Щерба⁴³ сочи пунктуация от френски тип (във френски, английски, италиански, сръбохърватски и др.) и от немски тип (в немски, полски, руски, чешки, български и др. писмени системи). Немската система се различава от френската с по-високата честота и задължителност на употребата на тирето и запетаята. Тя е по-тясно обвързана със синтактичната структура на изречението.

Старобългарската писмена система е познавала точката. Комбинацията от точки пък е имала по-скоро декоративен характер. През Възраждането докъм края на 30-те години на XIX в. печатната българска книга е пазела традициите на черковнославянската графика и пунктуация – усложнена и силно консервативна. Неусетно с приемането на гражданското писмо от Русия се възприема и руската пунктуация, осъзнаването на чиито правила за употреба се проявява най-отчетливо в книжовната практика на Л. Каравелов и Хр. Ботев. След Освобождението нито Дриновско-Иванчовският правопис, нито правописните реформи на

⁴² Р. Ницолова. Цит. съч., с. 5.

⁴³ Л. В. Щерба. Пунктуация. Литературная энциклопедия. Т. 9. Москва, 1935, 336-370, по Р. Ницолова. Цит. съч., с. 6.

министър Ст. Омарчевски през 1921 г. и на министър Ал. Цанков през 1923 г. формулират система от пунктуационни правила. Практиката през тези години се ориентира към руската (по същество немска) пунктуация, което води до усвояване на семантично-синтактичния принцип. Едва Правописната комисия през 1945 г. регламентира точно пунктуацията, с която си служим днес – модификация на немската пунктуационна система. Тя е утвърдена от Народното събрание със закон и се описва в изданията на правописния речник. Общозадължителният и редовен характер на пунктуационните правила им придава обективност, която обезпечава еднозначност и точност при предаване и възприемане на текст в писмен вид.

Съвременните български пунктуационни знаци са десет – точка, удивителна, въпросителна, многоточие, запетая, тире, скоби, точка и запетая, двоеточие, кавички. Основна функция на първите три знака, както и на част от значенията на многоточието и кавичките, е външноразграничителната – да служат като знаци за външно отделяне на изречението. Тези им функции обикновено се комбинират и със смислово-интонационните значения, присъщи на повечето от знаците. Вътрешноразграничителна – отделяща синтактично-структурни цялости в рамките на изречението – е функцията на запетаята, тирето, точката и запетаята, двоеточието, многоточието (вътре в изречението) и скобите (ако не разграничават вметнати изречения).

Не е пунктуационен знак дефисът (краткото, т. е. неоградено с интервали тире), тъй като функцията му не е препинателна, а правописна – той е графичен знак за полуслятото записване на някои думи.

1. Точка

1.1. Основно значение на точката е да бъде сигнал за синтактична и смислова завършеност на неемоционално **съобщително** изречение, напр.:

Чичо Мартин вярваше в нравствената сила на своите ученици и раздели богатството по равно. (Ив. Петров)

1.2. При изречения, завършващи с **индекс**, точката се поставя след него, напр.:

*Характерно за всичките му представители е оперирането с чисто формализирани езици*⁴. (Ст. Димитрова)

1.3. Ако самостоятелно **въпросително изречение** въпреки формалните белези за въпросителност е загубило въпросителния си характер, в края му също се поставя точка, напр.:

Но какво мога да кажа, като изобищо не го помня. (Ив. Петров); *А не ти ли минава през ума, че трябва да е заслужил с нещо човек.* (П. Вежинов)

1.4. С точка се оформят също и **подбудителни и желателни изречения**, в които градусът на волеизява не е висок, напр.:

– Идете си. С добро ви казвам. Нямаме работа тука. Идете си. (Г. Стоев); *– Сполай на тате, че ни задоми млади.* (Г. Стоев); *– Проклети да сте вий и децата ви, и на децата децата им.* (Чудомир).

1.5. Не се поставя точка в края на **заглавия, подзаглавия, подписи и имена на автори**, оформени с едно изречение, а също така и при **рубрикиране**, ако всяка една от рубриките е представена от едно изречение. В случай че изреченията са повече, точка не получава последното, напр.:

Анани Стойнев

Българските славяни. Митология и религия
(Светогледен анализ)

или

Конспект по фонетика на българския книжовен език
I. Предмет и задачи на българската фонетика

II. Фонеман състав на българския книжовен език. Обща характеристика

.....

1.6. Точка не се пише също и в края на изречение, използвано като **цитат** или **илюстративен материал** (независимо дали е оформено с кавички, шрифтово или по друг начин), напр.:

В първия блок са групирани вариантите на изречението *Дете рисува круша при прав словоред*. (Св. Иванчев); *“Етнолингвистиката може да допринесе и за изучаването на историята на културата”* – отбелязва Хари Хойер. (Ст. Димитрова)

1.7. Главно в художествената литература точката може да бъде използвана с функция, напълно противоположна на основната ѝ, заменяйки най-често запетаята или тирето, като разграничава **присъединени части на изречение или присъединено изречение**, напр.:

Валял сняг. Безкраен и безначален сняг. Пръкнал сякаш из прастарата пазва на битието. (Сн. Кралева)

Подобни употреби са подчинени на стилистични задачи и затова в тези случаи се говори за стилистична или експресивна функция, за “ускорена точка”⁴⁴.

1.8. Твърде богати се оказват **непрепинателните възможности на точката**. От една страна, тя изпълнява ролята на графически разграничител между цифри по йерархична номерация – напр. номерацията на пасажите 1.7., 1.8. в настоящия учебник; между цифрова или буквена номерация и следващ текст – *I. Видове; I. Видове; А. Видове; а. Видове*; между цифрите, обозначаващи дата – *3.III.1978 г. (но 3 март 1978 г.)*. Графичноразграничаваща е ролята на подчертаните точки и при указание на библиографски източник, напр.:

⁴⁴ Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III, София, 1983, с. 456.

Жан-Пол Сартр. *Погнусата. Роман и разкази*. София, 1988.; *Съвременна България. Т. 5. Развитие на българския език и на българската култура*. София, 1984.; Л. Милетич. *Към историята на българското аналитично склонение*. – *Македонски преглед*. 1935, кн. 3-4, 59-76.; Вл. Георгиев. *Заемане на морфологични елементи*. – В: *Сборник в чест на Ал. Теодоров-Балан*. София, 1955, 119-201.

От една страна, точката се поставя като знак за съкращаване на думи – *т. напр., т. е., доц., ед. ч., мин. св. вр., и пр., и др., гр., с., бул., кв., куб.* (прилагателни към измервателни единици), *вж., и т. н., т. нар.* и мн. др. Не се поставя точка след съкратени названия на мерки от международната метрична система – *кг, г, л, дл, м, см, дка, ха, ч, мин, сек* (разбирани като количество) и др. Точка се поставя обаче, ако съкращаваме времеви единици, указващи момент, напр.: *Той пропътувал 2 ч и 35 мин и пристигнал в 8 ч. и 45 мин. вечерта*. След сричкови и инициални съкращения също не се пише точка – *БАН, ООН, ТЕЛК, АЕЦ; селкоп, пресгрупа*.

1.9. Поставена след арабска цифра, точката променя обозначеното от нея числително бройно в числително редно, напр.: *1. обект = I обект; 7. етаж = VII етаж*. Тази служба на точката се определя като **идеографична**.

Условието не се отнася до номерирането на страница, параграф, напр. *с. 18, 7§* (но *§7. = §VII*). Когато записваме дата, при цифрово обозначение на месеца не се поставя точка само след годината, а при обозначаване с дума – никъде, напр.: *1.I.2003 г., 1.01.2003 и 1 януари 2003 г.*

2. Угубителна

2.1. При силна волеизява в края на **подбудителните, възклицателните и желателните изречения** се поставя удивителна, независимо от това, че по строеж те могат да бъдат въпросителни или съобщителни, а последните две – и подбудителни, напр.:

– *Ще пътуваме разделени, Марина! – рече той. – За добро е! Довечера ще ти обясня всичко!* (Г. Стоев); – *Навън!; – Дайте честната си дума, че не ще прибегнете към други решения!* (Д. Димов); – *Ох, как умно е говорил той пред тебе, княже! Ах, какъв е хитър, какъв е лукав!* (Ем. Станев); – *Ох, братко, да не ти дава Господ! Да не ти дава Господ, на света Богородица да умре вуйчо ти в Пловдив!* (Чудомир); – *Поздравявам ви!* – каза Урумов (П. Вежинов).

2.2. Ако подбудително, възклицателно или желателно изречение влиза в **състава на сложно изречение**, видът на външноразграничителния знак зависи от смисловия акцент и от позицията на това изречение. Когато то носи акцента или се намира в края на сложното изречение, се поставя удивителна, напр.:

Много неща напоследък не разбираше той, ала да зарежеш челядта, която си създал – мъртвите синове и тези, които са имали нужда от тебе в сетния час, – да избягаш стар, окаян завинаги, и да имаш ищах за пиене отгоре! (Г. Стоев).

2.3. В случай че една **вметната част** (или изречение) има силно подбудителен, възклицателен или желателен характер, в края ѝ се пише удивителен знак. Той се комбинира с вторите ограждащи тире или скоба, напр.:

Стоян бавно се освободи от вцепенението и страха си (как попадна в тая турска къща, между тия стени и затворени порти!), огледа се да остави брадвата, която все си висеше на лявата му ръка (Д. Талев); – *И да ви кажа направо – не знам дали ще ме разберете! – просто като че ли нямам желание да вникна в нейната същност* (П. Вежинов).

2.4. Удивителен знак се поставя и след синтактично самостоятелни **междуметия, обръщения и частици**, изказани с повишена експресивност и емоционалност, напр. *Олеле!; Хм!; Мари!; А, бе!; Дъще!; Мила моя!*

2.5. Непрепинателно, чисто модално е значението на удивителната, когато – поставена в скоби вътре в изречението – обръща внимание на четящия, предава чувства на възмущение, гняв, учудване, обида или друго някакво отношение, напр.:

През цялото време младежът се правел, че не ги вижда (!), докато двете майки с деца залитали при всяко спиране или завой на трамвая (в. Поглед).

2.6. Удивителният знак може да се комбинира с въпросителния, образувайки сложен препинателен знак. Тази **устойчива комбинация** (при особено силна експресивност знаците се комбинират удвоени) изразява възклицателния характер на въпросително изречение – ?! – или въпросителния характер на възклицателно изречение – !?, напр.:

– *Ами той си беше капитан – учуди се Тубата. – Ти сега какво искаш! Да ти козирувам!?* (Е. Кузманов); – *А кой мислиш?* (Е. Кузманов).

Позициите на комбинацията са идентични с позициите на удивителната в точките 2.1., 2.2., 2.3. Поставени на отделен ред в пряка реч, сложните знаци ?! и !? изразяват неезикова реакция на говорещото лице. Такава употреба те намират обикновено в драматургичните жанрове.

3. Въпросителна

3.1. Въпросителен знак се пише в края на **прости въпросителни изречения**, представени както от същински, така и от несъщински въпроси (въпроси повторения, реторични въпроси и въпроси молби), напр.:

Кой бе този луд ковач навън в студа? (Й. Радичков); – *Ти направи ли си колиба?* (Ем. Станев); – *И обвиняемата се пуца на свобода – допълни Хиришфогел. / – На свобода? – повтори тя с малко втвърден глас и се загледа неподвижно в средата на масата* (Д. Димов); – *Що не си купиш един билет от държавната лотария?* / – *Че зная ли, чичо Станьо?* (Чудомир).

След реторичните въпроси при известни условия – когато се съотнасят с изречения отговори и са особено експресивно-емоционални – се поставя удивителен знак.

– *Но аз какво ще получа от това? / – Как какво!* (Е. Кузманов)

След изгубило въпросителния си характер изречение се поставя точка (вж. подтема 1.3.).

3.2. Видът на вътрешноразграничителния знак в сложно изречение, съдържащо въпросително, зависи от вида на сложното изречение и позицията на въпросителното.

3.2.1. При условие че сложното изречение е съчинено, а въпросителното – последно, знакът е въпросителен, напр.:

Мисълта беше съвсем лека, но какво от това? (П. Вежинов);
– *А бре, майка, ами че и лука му изтържих, и пипер му сложих, и на сол е докаран, какво не харесваш на фасуля?* (Чудомир).

3.2.2. В случай че сложното изречение е съставно или смесено, то получава въпросителна в края само ако главното или едно от главните изречения е въпросително, напр.:

А щом живее във вода, мигар можеш ти да помислиш, че тоя вампир ще ходи жаден, та трябва нощем да бие сума път до нашата чешма и едва там да се напие с вода? (Й. Радичков).

Дори когато подчиненото въпросително изречение е последно, сложното съставно или смесено изречение не получава въпросителен знак (вж. подтема 1.3.).

3.3. След въпросителни изречения в служба на заглавия въпросителен знак се пише, ако въпросителността не се е загубила, срв. *Докога ще управляваме по метода на пробите и грешките? със Защо жените живеят по-дълго* (в. Орбита).

3.4. В края на **вметнати конструкции** също се пише въпросителна, която се комбинира с второ ограждащо тире или дясна скоба, напр.:

Бях вече успял да науча (разбирате от кои източници, нали?), че полетът на “Союз-33” не протича според програмата (в. Орбита).

3.5. Заградена в скоби, въпросителната може да се появи вътре в изречението след дума или израз, предизвикващ въпрос, недоумение, съмнение или друго отношение на пишещия. Въпросителният знак може да се подсили и с удивителен:

Елена била обидена (?) от такава постъпка (сп. Родна реч).

4. Многоточие

4.1. С многоточието се означава **смыслова** (не и синтактична) **незавършеност на изречението или прекъснатост, нахъсаност на текста,** породени от различни състояния на говорещото лице – психо-физиологични, емоционално-експресивни, интелектуални и др. Причините за забавянето на речевия темп (паузите) или липсата на дума (фраза) могат да са от морално-етичен характер – напр. при т. нар. “многозначително”⁴⁵ многоточие, а в научния и административния стил – от нежелание за обременяване с излишна информация при цитиране. Примери:

“Къде си тръгнало? – попита в ума си развеселен Стоян. – Да не мислиш, че там ...” (Д. Талев); – *Горя четири пъти ... и най-големият ми пожар – Васил ...* (Д. Талев); – *Защото ... защото ... ти знаеш, ба – изхълцвам аз и се хуквам към двора* (Чудомир); – *Я си ... – напсува го делнично Бульон Говежди и решително се наведе над чинията, да си продължи обяда* (Е. Кузманов); – *Кльощава, ама интелигентна – въздъхна Баровеца. – Можеш разговор да завържеш, можеш ... изобищо ...* (Е. Кузманов); *Доколкото се казва “... в Монголия, както и в Китай, своевременно вмъквали допълнителен месец всяка трета година ...”, това подкрепя прабългарския 19-годишен цикъл и предполага изравняване на прабългарския с китайския 19-годишен цикъл* (М. Москов).

⁴⁵ Р. Ницолова. Цит. съч., с. 24.

Не се слага многоточие пред и след цитат, който "се вплита в авторската реч"⁴⁶, който се комбинира естествено с останалите части на изречението. Едно сравнение с цитиране, сигнализирано графично и с многоточие, ще ни покаже, че пред многоточието обикновено стои дума, насочваща към цитатния характер на цитата в кавички (*тише, казва, смята, твърди* и др. под.), сравни горния пример с примера *В своята дейност като учител и свещеник той е използвал литература, написана на тази "частично порусена редакция на старобългарския език"* (Р. Цойнска).

Ако смислово незавършено изречение има подбудителен, възклицателен, пожелателен или въпросителен характер, то след многоточието се пише удивителна или възклицателна. Обратните свободни комбинации – !... или ?... – означават смислова завършеност на изречението и пауза между него и следващото изречение. Сравни примерите

Къде си тръгнал, Стояне? ... Какво ти е, сине?; – Слава тебе, боже, слава тебе! ... Отивам, Авраме, отивам, божия поръка да изпълня (Д. Талев)

с

– Откъде познаваш тази ...? (Р. Балабанов); – Абе, знам аз как става, ама ...! (Д. Цончев).

4.2. Възможно е многоточието да предава и **синтактична незавършеност на израза**, например при диалогична реч – когато говорещото лице няма възможност да се доизкаже, при запис на непълно разчетен текст, при предаване на логически несвързана реч и др. под., напр.:

Негов ... един ... владателят Тервел чрез договор даде на императора ... 500 ... заедно с мен императорът победи добре (Надпис около Мадарския конник, Бележити българи, т. I); – Сега, когато бурите, аварите и нещастията дебнат кораба на всяка миля ... / – Хайде де ... – провикна се като пъдарин Клоуна, а после се изсмя най-гадно. / – ... някой се опитва – продължи след

⁴⁶ Пак там, с. 23.

мигновено стъписване Тапата – да смуцава нашите общи усилия, колеги (Е. Кузманов).

За да се приеме тази незавършеност като синтактична, а не на последната дума от изречението, между последната дума и многоточието в печатен текст се поставя интервал (вж. примерите).

4.3. В устойчива комбинация с ъглести – <...> – или квадратни скоби – [...] – многоточието оформя **липсваща част от текста**, обикновено по-големи пасаж, в научния или административния стил. Както в точка 4.1., така и в точка 4.2. и 4.3. многоточието означава каква да е липса – подразбираща се или не от контекста или ситуацията.

4.4. Предимно под чуждо влияние многоточието, като означаващо пауза по-голяма от естествената, е получило и функцията да "предупреждава" за контрастиращата на предходния текст семантика на израза след себе си. Най-общо значението на **предупредителното многоточие** в тези случаи е да сигнализира за промяна в интонацията, за изкуствена, експресивна пауза, за неочакваност и ефектност, напр. *Опитахме се да заменим пазарната логика с ... държавно администриране* (в. Труд).

4.5. Освен дотук изброените служби на многоточието, които по своя характер са свързани предимно със синтаксиса, смисловото съдържание и интонацията на текста, то може да изпълнява и **служба от стилистично естество**. Погледнато строго синтактично, в тази си служба многоточието е тждествено на точката. То обаче се предпочита вместо нея – предимно в поезията, – за да придаде авторът отсянка на емоционална динамичност на картината или продължителност на действието, напр.:

*И плача аз ... Една ме слуша тишината –
едничък дух от скърби залинял ...*
(Хр. Ясенов)

Или при такива употреби се говори за художественоизобразителна функция на многоточието⁴⁷.

5. Запетая

Запетаята е типичен вътрешноразграничителен знак с най-висока честота на употреба. Нейното използване се подчинява преди всичко на смислово-синтактичният принцип. В някои случаи обаче – след като се има предвид, че българската пунктуация е модификация, а не точно копие на немската – присъствието на запетаята в писмената реч е зависимо от интонацията. Подчинението отчасти на интонационния принцип е строго кодифицирано и не означава, че запетаята се появява там, където паузата би могла да бъде сигнал за присъствието или отсъствието ѝ.

Основна служба на запетаята е да разграничава части на простото изречение – самостоятелно или в границите на сложно изречение – и простите изречения в границите на сложното. Тя бива два вида – единична и двойна (или ограждаща).

5.1. Единична запетая в простото изречение

5.1.1. Запетаята разграничава **еднородните части** на основание на тяхната съчинителна свързаност и функционална равноправност. Те могат да бъдат свързани безсъюзно и съюзно. Първите – безсъюзно свързаните – се отделят със запетая безизключително. При втория тип свързване запетаята се поставя в зависимост от вида на съчинителните съюзи: единични (които може да се повтарят, без да са съотносителни) – *и, или, че, а, но, та, па, обаче, ала, ама, само че* и др.; съотносителни: *и – и, нито – нито, дали – дали, или – или, дали – или, ту – ту, я – я, било – било, кое – кое, къде – къде, кога – кога* и др.; двойни: *както – така и, не само – но и, колкото – толкова и, не толкова – а, било – или* и др. Пред всички единични съюзи се поставя запетая, с изключение на еднократно употребените с обща функция съюзи *и* и *или*. Пред вто-

рия единичен, пред всички втори повторителни съотносителни и пред втория от двойните съюзи също се пише запетая, напр.:

Тая неизчерпаема енергия, бързина и точност в движенията на княза го безпокояха, както и черният соколов блясък във всевиждащите му очи; След като не бяха помогнали нито светилите, нито божията майка, нито ктиторството, в своите самотни нощи майка му бе намерила по своему изход; Не толкова обедите, колкото вечерите навеждаха княза на мрачни размисли; В очите на младия елен днес беше прочел много повече, отколкото във всички книги; И колко глупава ми е изглеждала тая нескончаема слава на Бога в предвечния свят, създаден не от него, а от самия Сатанаил; Човеците бяха играчка в ръцете на двамата, оръжсие, което преминаваше ту в единия, ту в другия (Ем. Станев); Не, за Стояна вече нямаше живот ни в къщи, ни в селото, ни в полето! (Д. Талев).

Запетая пред *и* може да се сложи, ако съюзът има присъединително значение, напр.:

Образът на контрабандиста до такава степен се бе врязал в съзнанието му, че чак до разсъмване земята около него, и целият свят около него му се струваше като изоставено, посечено със сабя лице (Й. Радичков).

По-особено стои въпросът със съчетанията от две и повече съгласувани определения и едно определяемо. Определенията, които го поясняват поотделно и на тази основа се окачествяват като еднородни, се разделят със запетая. Ако в съчетанието *велико народно събрание* *велико* и *народно* определят поотделно, независимо едно от друго *събрание*, те са еднородни и се разделят със запетая – *Събранието на Оборище бе велико, народно събрание*. Ако обаче *велико* определя съчетанието *народно събрание*, то определенията не са еднородни и не се разделят със запетая – *Тези въпроси се решават от Великото народно събрание*. Препоръчаната проверка за установяване на еднородните определения чрез поставяне на съюза *и* между тях⁴⁸ невинаги служи като категори-

⁴⁷ Практикум по ..., с. 180.

⁴⁸ Р. Ницолова. Цит. съч., с. 35.

чен критерий, защото, както в посочения пример, този съюз може да се постави, но може и да не се постави.

5.1.2. С единична разделяща запетая се отграничават и повторените части, напр.:

*... бяло ми месо по скали,
по скали и по орляци,
черни ми кърви в земята,
в земята, майко, черната!* (Хр. Ботев).

5.2. Ограждащи запетаи в простото изречение

5.2.1. Ограждащите запетаи могат да отграничават **обособени части** – “такива поясняващи части на простото изречение, които се отличават с относителна интонационна и смислова самостоятелност и са незадължителна негова смислова и структурна съставка”⁴⁹. Първата запетая бележи началото на обособената конструкция, а втората – нейния край. В случай че конструкцията е в начална или в крайна позиция в изречението, се поставя съответно втората или първата запетая. Примери:

Същия ден, въоръжен с два пистолета, зае позиция в ниска горичка (Й. Радичков); *Игуменът се кръстеше, размахвайки широкия омазнен ръкав на расото* (Ем. Станев); *Рошав и неугледен, малчуганът застана до масата* (Р. Балабанов).

Известна отстъпка в полза на интонационния принцип е направена, когато не се поставя лява ограждаща запетая между съюз и обособена част, изразена с причастие или деепричастие, напр.:

Таралежът се размърда и залитайки, тръгна по познатата пътека към блатото (Й. Радичков); *Стаята бе добре осветена, но закрила лице с длан, тя оставяше очите си в полумрак* (Д. Цончев).

От примерите е видно, че съюзът следва да е едносричен и неударен. Многосричните съюзи със собствено ударение се отграничават от обособените части със запетая, напр.:

⁴⁹ Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III, София, 1983, с. 222.

Тя се усмихваше, когато, махайки с ръчички, детето гукаше безсмислено (Г. Алексиев).

Колебания при поставянето на запетаите е възможно да се появят при част от обстоятелствените пояснения, които не се обособяват задължително. Правото на пишещия да ги обособява по собствено желание му дава възможност да избира дали да постави необходимите пунктуационни знаци. Сравни например незадължително обособеното обстоятелствено пояснение за сравнение в *Мъглата се бе вдигнала малко и сега висеше по голите клони на дърветата мръсна и сива, като бедняшко пране* (П. Вежинов) с необособеното в същото изречение – *... мръсна и сива като бедняшко пране*. Същото се отнася и до обстоятелствените пояснения, които не доуточняват предходни обстоятелствени пояснения – срв. *Пристигнах снощи около 10 ч.* и *Пристигнах снощи, около 10 ч.*

Като разграничител на обособени части, запетаята може да влиза в синонимни отношения с тирето и (само ако обособената част е в края на изречението) със скобите и двоеточието, напр.:

*Бухтяха напролет в сливения боаз тепавиците –
като сърцето ми под напора на шумялата млада кръв*
(Ел. Багряна).

В подобни случаи предпочитанието към запетаите е продиктувано от по-голямата смислова и интонационна натовареност на обособената част и отношението ѝ на поясняване с дума от изречението. В това си значение тирето, скобите и двоеточието имат по-голяма разграничителна сила от запетаите. Изборът е субективен, но не бива да се прекалява с тях, за да не се изгуби фонът на грацията. Допустимо е обособената част да се ограда отляво с тире, а отдясно – със запетая, напр.:

До него – единствен, но не по-разговорлив от княза, яздеше Секуловият син (Д. Гулев).

Ограждащите запетаи не отменят необходимостта от поставяне на други запетаи вътре в обособената част, ако те се предполагат от някакви синтактични отношения.

5.2.2. С ограждащи запетаи се разграничават **вметнати думи и конструкции** – оценъчни думи и изрази, както и вметнати час-

ти на изречението и цели вметнати изречения⁵⁰. Вметнатите думи и конструкции не са членове на изречението. Те вмъкват нови нюанси в информацията, която носи изречението, свързани с оценка, забележка, външна информация и др. от страна на автора на съобщението. Също както и обособените части, те се ограждат с двойни запетаи. Примери:

Но, види се, силата му почнала да намалява (Д. Талев); *Но и божие то провидение, изглежда, бе отвърнало лице от нея ...*; *Мааму стара, тия дръпнаха от място като космонавти – рече техникът* (Й. Радичков); *Вий няма никога, уви, да бъдете за тях спокойни ...* (Ат. Далчев); *Слава Богу, главата му стоеше на раменете* (Ем. Станев); *Дълъг, пуцината му, колкото оттук до Владимирова* (Ив. Петров); *И, второ, подобни изводи са, най-мекко казано, песимистични* (П. Вежинов); *Търговска майка, дете я рекохмее думата, го е родила* (Чудомир).

Подобно на обособените части, вметнатите също биха могли да се ограждат с тире и скоби, които, разбира се, имат по-голяма разграничителна сила. По този начин се създават условия за по-отчетливо отделяне, особено когато в изречението или във вметнатата конструкция са поставени и други запетаи, а също и да се постави удивителен или въпросителен знак в края на вметнатата част, ако се нуждае от това, напр.:

Павката, този отчаян оптимист (съвсем сериозно ви говоря!), за да изкара някой и друг лев допълнително, и нощно дежурство докопваше (Р. Балабанов); *Това въшкарче е едно наплашено, малко, грозно и мършаво диво прасе. (Както казва Сервантес: Извинявам се пред читателя, но това животинно се нарича именно така!)* Когато излизаше вечер ... (Й. Радичков).

Някои вметнати думи и изрази не се ограждат със запетаи или други синонимни знаци. Тези наречия за логическо уточняване⁵¹ са: *безсъмнено, впрочем, всъщност, вероятно, действително, естествено, значи, и така, като че ли, може би, навярно, наис-*

⁵⁰ Пак там., с. 243.

⁵¹ Р. Ницолова. Цит. съч., с. 43.

тина, например, обаче, очевидно, по всяка вероятност, по такъв начин, следователно, сякаш и др., напр.:

Странна е наистина тази експлозия, макар че ... (Й. Радичков); *Стоян като че ли не можеше да повярва, че това прекрасно, живо цвете така отведнъж увехна* (Д. Талев); *До вас например ще стигне споменът за Васил Соколски-Доктора* (Г. Стоев).

При изброяване например се отделя пунктуационно – виж последното изречение на текста при горните примери.

Част от тези наречия не могат да се употребяват в речта по друг начин, освен като вметнати. Други обаче – *действително, естествено, наистина, по такъв начин* и др. – биха могли и да не бъдат вметнати (тогава те носят логическо ударение), а части на изречението – обикновено обстоятелствени пояснения. Когато синтактичната им позиция предполага подобно двойко възприемане, наречията вметнати части се ограждат със запетаи, сравни например

Той се смее, естествено; Той, действително, знае това
с: *Той се смее естествено; Той действително знае това.*

Безспорно вметнати са тези наречия и изрази в препозиция. Тогава те не се нуждаят от графично отделяне, вж.

Естествено той се смее; Действително той знае това.

Друга част от наречията за логическо уточняване могат да поемат служба на съюзна дума или да въвеждат еднородни обособени части, изречения в границите на сложното. Тогава е в сила пунктуацията, отнасяща се до цялата конструкция, в която влизат:

Беше тил, обаче не му личеше; Изглеждаше ефирна, сякаш въздушна; Разсърди се, като че ли му казах нещо лошо.

5.2.3. Подчинено на синтактичния принцип е и правилото за отделяне на **обръщенията**. Погрешно е впечатлението, че запетая се поставя само пред или само след обръщението поради честотата му крайна или начална позиция в изречението. По принцип запетаи се поставят от двете му страни.

– Бедни хора сме, бабо хаджийке, нема кой да ни печели (Д. Талев); *– Колко си нещастен, княже!* (Ем. Станев); *Ден, не ме събуждай още!* (Ат. Далчев)

5.2.4. Пунктуацията на **частиците** (имат се предвид преди всичко частиците със служебна роля в изречението) не е кодифицирана строго и изчерпателно. Сама по себе си разнородна група думи, те са обединени в един лексико-граматичен клас най-условно. По тази причина не може да бъдат предписани стриктно правила за разграничаването им от останалите думи в изречението. Затова се и смята, че интонационният принцип е в силата си най-вече при пунктуацията на частиците. Съществуват обаче някои правила в зависимост от позицията на частиците спрямо думата, към която се отнасят, и мястото им в изречението.

5.2.4.1 Задължително се ограждат **частици, използвани като обръщения**. Примери:

– Ей, бягай, бягай, че зло те чака! (П. Бобев); – Да не го е ухапало бясно куче, хей?; – И аз го не знаех, мари!; – ... Каква сте я свършили бе, айол! (Чудомир).

5.2.4.2. При **контактна позиция на частица и обръщение** със запетая се отделя частицата, която стои пред обръщението, но не и след него, напр.:

– А бе, Коста, абе ти луд ли си да викам в чуждо лозе!; – И ти ли бе, келеш?; – Киртичи бре, повлеканковци!; – ... Ха, Йочко, ха, маминото, ха сега нататък!; – Василе, Василе бре, казълбашино! (Чудомир).

5.2.4.3. **Частиците за потвърждение и за отрицание**, употребени самостоятелно, като реплики, обезателно се отделят със запетая.

– Не, искам да ти помогна (П. Бобев); – Да не искаш да ти сервирам кафе! (Е. Кузманов)

В противен случай изреченията придобиват доста по-различен смисъл и се стига до двусмислици. Сравни горните примери със следните: – Не искам да ти помогна; Да, не искаш да ти сервирам кафе.

5.2.4.4. В позиция в края на изречението частици като *нали, а, я, хей, мари, брей, ей* и др. се отделят със запетая, напр.:

– *Ти ли си, докторе? Кучешко време, а?* (П. Вежинов); *Ти се гордееш с тази чест, нали?* (Е. Кузманов); – *Уморили го, брей!;* – *Аз не казвам, че ви е нещо, ама няма да векуваме, я!* (Чудомир).

5.2.4.5. В **останалите случаи** при използването на частици запетая (а като техни синоними и тирета) се поставят в зависимост от интонационния контур на изречението, т. е. в зависимост от наличието на пауза, сравни

– *На, да ти каже и тоя хубостник не е ли по-умно от него;* – *Я, ще дойде!* (Чудомир); – *Ей, къде отиваш?* (Л. Стоянов); – *Какво ти предлага? Пази се, той има нюх.* / – *Ами, ами, има ...* (Ем. Станев); *Ето, от комина се изви синкав дим и младият момък се премести на другия си крак нетърпеливо* (Д. Талев)

със: – *Съботке, на и на тебе от вуйча!* (Г. Стоев); – *Ей тъй!* – каза Хирифогел (Д. Димов); – *Ами прости сме, госпожо ...* (Ив. Вазов); – *Я ги виж!* (Чудомир); *Ето тема за разговор с Тихик* (Ем. Станев).

5.2.5. **Междуметията** като странични думи в изречението се ограждат със запетая, подобно на обръщенията, напр.:

– ... *Тю да му се не види макар!*; – *Ууу, той бил Филчо!* (Чудомир); – *Гаа, тая работа не е хубава* (А. Каралийчев); *Забравил бях тоже и Връбча / о, милия, мазния шут!* (Хр. Смирненски).

Онези междуметия, които не са странични думи, а части на изречението – сказуеми, обстоятелствени пояснения и допълнения, – могат да се отделят пунктуационно за означаване на интонационни особености, но не със запетая, напр.:

И – цоп! – направо в локвата (Чудомир).

5.3. Единична запетая в сложното изречение

5.3.1. За единична запетая в сложното изречение се говори, когато то е съчинително или от смесен тип. Функцията на запетаята е да разграничава изреченията със съчинително отношение помежду си. Правилото се отнася както до безсъюзно свързаните. Примери:

Долу в манастирското село лавнаха кучета, изкукуригаха петли, заскърца чекрък на кладенец; Князът погледна книгата, но не се докосна до нея; Тогава севастьт не ще бъде повече севасть, а ще мисли как да запази главата си (Ем. Станев); Не минала сърна, ами минал Караманол, хайдутинът (А. Дончев); Цариградските дейци призовали епархиите да изпратят представители в столицата, та с общи усилия да продължат започнатата работа (Т. Жечев); Седмият кадър показва смъкнато меко небце, т. е. края на фонационния процес (Д. Тилков).

5.3.2. Видът на съюза има значение за поставянето на запетая. Ако той не е съотносителен, пред него се поставя запетая – както при първа, така и при втора и т. н. употреба (вж. горните примери). Изключение прави първата употреба на съюзите *и* и *или*, напр.:

Обичаше по това време да изпие чаша чай или да почете; Можеше винаги да вземе трамвай или да се качи на автобус, или да наеме такси (Л. Дилов); Видът му бе ужасен и накара Бенц да скочи от стола веднага (Д. Димов);

Помръква в облаци небето,
трепти от страх на слога бряста
и пот се лей, и сърпът ето
като светкавица проблясва (Ат. Далчев).

Особено внимание следва да се отдели при неколкократната употреба на съюза *и* с различна функция:

- за свързване на еднородни или на повторени части;
- за свързване на съчинителни изречения;
- като втора (трета) съставка на съюзна връзка.

Всяка поява на съюза с функция, различна от функцията на останалите му появи, се смята за първа (същото се отнася и до съюза *или*) и пред него не се поставя запетая, напр.:

И момчето седна и измъкна въдицата и стръвта, ако и да не се надяваше на улов.

Обаче пред *и*, употребен еднократно като присъединителен съюз, се поставя запетая, напр.:

Той забеляза, че снагата ѝ натежаваше, виждаше я уморена, с повехнало, подпухнало и странно променено лице, и погледът ѝ бе омекнал, но бе станал някак чужд (Д. Талев).

5.3.3. Пред втория от съотносителните съюзи – тъй като първият влиза в състава на предходното изречение – също се пише запетая, напр.:

Веднага ли да извика Скорчев, или да посъбере малко сили? (П. Вежинов); *От време на време полъхваше вятър и ту засилваше, ту отслабваше миризмата на тютюн, на рози и шиболи* (Д. Димов); *И вълкът сит, и агнето цяло; Понякога мечката се случваше да иде надалече. Я дренки да бере, я риба да лови* (Ем. Станев); *Нито поканиха агата, нито той прати дарове* (А. Дончев); *Хем сърби, хем боли; А се отвори вратата, а се свърши с нас* (К. Калчев).

5.4.3. Между два съчинителни съюза в контактна позиция не се поставя запетая, напр.:

Сега е в лошо настроение и ни се води, ни се кара.

В случай че след съчинителен съюз се намира обособено причастие или деепричастие, или пък подчинителен съюз, въвеждащ подчинено изречение, между всички тях и подчинителния съюз не се поставя запетая (вж. 5.4.7.).

5.4. Ограждащи запетая в сложното изречение

5.4.1. В сложното изречение – съставно или смесено – двойна запетая **огражда подчинени изречения**. Появата само на лявата или само на дясната е частен случай на правилото, при положение че подчиненото изречение е в края или в началото на сложното. Обикновено лявата запетая стои пред съюзната връзка – еднословна или съставна, – но има подчинени изречения, в които връзката е втора или трета поред дума. В тези случаи запетаята се пише в началото на подчиненото изречение, а не пред съюза. Примери:

Първото нещо, което трябваше да направят, бе естествено да почистят цялата къща (Ив. Петров); *Дори във вестибюла, дето почти винаги беше полутъмно, сега се виждаше всяко*

петно по стените и всяка пращинка по бюфета (Ем. Станев); Налагаше се да бъде убит на това място, понеже мръкваше (Ем. Станев); Длъжница тя никому не оставаше, макар че знаеше колко е безполезно (Р. Балабанов); Може би стреляше нощният обход, за да си дава кураж (П. Вежинов); Ако не щукнеш от ума му, би могъл да се пошегува със слугата (Ем. Станев); Щом малкото селище потънесе в тъмнина, и започваха престрелките (П. Вежинов); През разтворените прозорци се зеленееха младите листа на тополите по булеварда, чиято зеленина проникваше в стаята ведно с обилната светлина и се отразяваше в стъклата на картините (Ем. Станев); Когато Господ на нея, и тя на мене (Й. Йовков); Изви глава назад, без да се спира, и се усмихна (Д. Талев); Гласовете, които от време на време слушаше в себе си, не са ли Сатанашова лъжа? (Ем. Станев); Без да се залъгва с празни илюзии, той каза, че снаха трябва да се търси в някое друго от съседните села (Ив. Петров); Ако бе по-интелигентен, сигурно щеше да заяви, че се чувства като осъден на смърт, когото водят към лобното място (Ив. Петров); ... а денем, лик когато свежда над примирената вода, още вижда презните копнежи там мъдро спящи навсягда (Д. Дебелянов).

5.4.2. Честа грешка е да не се поставя на мястото си лявата обградна запетая в изречения, свързани с **двусъставни** и **трисъставни съюзни връзки**: *въпреки че, ето че, но ето че, при условие че, в случай че, макар че, така че, тъй както, тъй като, макар и да, ако и да* и др. под. Едната от съставките може да играе ролята на лъжлив сигнал за първа обградна запетая и тя се поставя пред нея, а не пред началото на подчиненото изречение, вж. напр. неправилно поставените запетаи в следните изречения:

Щеше да дойде / при условие, че лелите му го пуснеха (В. Малеева); *Щеше да се наложи да телефонира вкъщи / в случай, че пристигнеше по-рано* (П. Вежинов).

Така могат да се получат двусмислици, да се промени смисълът на съобщението, сравни напр.:

*Казах им, така че да не идват
с Казах им така, че да не идват.*

5.4.3. Отчасти интонационният принцип действа при пунктуацията на подчинените изречения, въведени със съюза *да*, в сложното съставно изречение. Тя зависи от позицията му спрямо главното изречение.

5.4.3.1. При положение че е в постпозиция спрямо главното или го разкъсва, *да*-изречението не се огражда със запетаи, напр.:

Стоян не се реши да влезе в града; Излезе на двора да си върши работата и остана там до късно (Д. Талев); *Обувките си скъсах да ходя да те търся.*

Условието, както личи от примерите, се отнася до *да*-изречения в първа поява или последователно подчинени, срв. със съподчинените изречения:

Обичаше да поприказва, да се посмее, да се пошегува, да се побори с някого, да си попее, да си посвири с кавал или на гайда (Д. Талев).

Изключения: Някои *да*-изречения се ограждат със запетаи, ако пишещият желае да ги отдели интонационно, напр.:

Ще те пребия, да посмееш само!; На дъба, край грамадния кладенец, висеше изкормен елен шилаш, да се оцеежда от кръвта (Ем. Станев); *Струпалите се там черни сенки се разделиха, да му сторят път* (Д. Талев).

5.4.3.2. След подчинени *да*-изречения, препозитивни спрямо главното, се поставя запетая, напр.:

Да не бях видял, нямаше да повярвам; Да си починат децата, и пак тръгваме.

5.4.4. Пунктуацията на подчинено изречение, въведено със съюзна връзка **въпросителна дума**, зависи от вида и позицията му спрямо главното.

5.4.4.1. Подчинените **определителни** изречения, въведени с въпросителна дума, се ограждат със запетаи, напр.:

Въпросът, защо си отиде, остана да виси във въздуха (Н. Антонов); (Г. Алексиев); *Нямам представа, как да сглобя тази библиотека* (В. Малеева).

5.4.4.2. Останалите видове подчинени изречения от описвателния тип, които са в постпозиция спрямо главното, не се отделят със запетая, напр.:

Не знам дали гостенката се казваше наистина Франсоаз (Б. Райнов); Работата е да знаеш къде да натиснеш ... според тактиката (Ем. Станев); Усетих коленете си как омекват и седнах (Г. Алексиев); Чудя се как ме намерихте чак тук, защо не ме предупредихте и кога ще се научите на делови отношения (В. Малеева).

5.4.4.3. Подчиненото изречение се отделя със запетая, когато е в препозиция спрямо главното, напр.:

Защо ме обиди, и аз не разбрах; Как да отида там по най-удобния начин, не ми беше ясно.

5.4.5. Правилото за двойната запетая в сложното изречение не се отнася до **съставните глаголни сказуеми** от типа на **модален глагол + че, на, та, да + пълнозначен глагол**, напр.:

И ето ти тебе късмет – взе че попадна на нещо като следа (Ал. Томов).

5.4.6. То не се отнася и до фразеологизми със структура на подчинени изречения от типа на:

Правеше компромиси на когото и да е; Не можеше да ходи където си иска; Каза ми каквото ми каза.

5.4.7. Групата на изключенията се допълва и със случаите, в които пред съюзната връзка стои **уточняващо наречие** от типа на *даже, дори, едва, именно, малко, много, обикновено, почти, само, тъкмо, чак* и др. или отрицателната частица *не*. Не се поставя, разбира се, само първата обградна запетая. Примери:

Хубаво беше да се живее дори когато човек е потиснат от тежки грижи (Ем. Станев); Забелязаха ни едва когато наближихме блатото (П. Вежинов); Обядвах много преди да дойдеш; Той ще бъде готов да даде и повече само за да вземе ролките (Б. Райнов); Всяка вечер паля фенер не за да бъде забелязан (Й. Радичков).

5.4.8. Понякога – когато два съюза, вторият от които е подчинителен, са в контактна позиция – възникват колебания да се

постави ли между тях запетая. Прието е да се поставя, ако първият е подчинителен и едновременно с това не е едносричен и безударен, сравни

Смяташе, че ако не му каже, нещата ще се усложнят
със: *Сърдеше се, когато, вместо да му обяснят, го лъжеха.*

Запетая не се поставя и когато първият съюз е съчинителен:

Самата дума МРАК ми се струва лепкава и като се спирам сега за миг над нея, забелязвам как тя започва да шава леко (Й. Радичков).

Ако трябва да се обобщят функциите на запетаята в сложното изречение, може да се каже, че тя се поставя “за да обозначи границите между отделните съставлящи прости, а в простото основното ѝ предназначение е да отдели еднородните части, да рамкира вмятането, обособяването, обръщението и да отбележи самостоятелната употреба на частиците *да* и *не*. Останалите случаи са известни като “изключения от правилата”⁵².

Макар и много рядко, запетаята може да има **стилистична функция**. Тази функция е антонимна на т. нар. “ускорена точка” (вж. подтема 1.8.), което означава, че запетаята се поставя там, където обикновено се очаква точка, сигнализираща край на изречението, напр.:

Според разказа на Амин Филипов, перчемлията Матей и Иван Мавров дошли заедно в манастира, милиционерът бутал велосипеда на ръце, едната му гума била спукана, Матей обърнал велосипеда по гръб до чешмата и клекнал там да лепи спуканата гума, залепил я и дори я проверил дали отнякъде изпуска въздух, щото той я напомним и я натопил в коритото на чешмата (Й. Радичков).

⁵² П. Радева. Неуместна запетая в съставното глаголно сказуемо. – Български език, 1986, с. 371.

Тази употреба е напълно факултативна и използвана с нехудожествени цели, не е препоръчана дотолкова, доколкото и ускорената точка.

Освен с препинателна, запетаята се използва и с **непрепинателна функция**. Такава функция, наричана още идеографска, се регистрира при обозначаване на десетични дробни, където отделя цялото число от дробта – 2,47; 8,576 напр. Подобна е ролята на запетаята и когато разделя часове от минути и секунди – 2,39 ч.; 7,30 мин. Като знак за отделяне се използва и при датиране – *Шумен, 10 юли 1999 г.; вторник, 7 май т. г.*

• Упражнения •

Упражнение I. Какви синтактични единици свързват съчинителните връзки в изреченията? Поставете запетаи, където е необходимо.

1. Солен Калчо бе изгубил по пътя лявата си ръкавица и мушкеше ръката си ту под яката на полушубката ту в джоба (ИвП). 2. На лакътя му бяха метнати вълнен просоп, всекидневният кафтан на княза и чисти долни дрехи (ЕС). 3. Бог е мъдър и благ и прощава всяка пролет на грешния свят (ЕБ). 4. Слугата Зекир стоеше ни жив, ни умрял до Мемедаа (ГС). 5. Бенц престана да различава отсенските в гласа му и не можеше да определи дали в него звучеше презрение или снизходителност (ДД). 6. Исмаил ага поиска да призове Аллаха или да зареве от гняв, но из неговата стегната опната шия излязоха само гърлени звуци (ГС). 7. Бели бяха и върбите и тополите от двете ѝ страни (ЙР). 8. Премръзнали плахи фигури на старци, старици и деца се появиха тук-там, откъм запустелите дворища и навеси (ГС). 9. Според него тактиката на изненадата бе еднакво полезна както във военните битки така и в търсенето на снахи (ИвП). 10. Валеше мек и топъл сняг, а небесата бяха високи и прозрачни (ЕС). 11. Хиршфогел едва дишаше, но все пак дишаше

и това успокои Бенц (ДД). 12. Папунякът стоеше върху нажежен от слънцето камък и понеже камъкът пареше под нозете му, то той постоянно пристъпваше от крак на крак, но не се сещаше да слезе от камъка и да се премести на друго място (ЙР).

Упражнение II. Поставете запетаите, основавайки се на преценката си за еднородност на някои от частите на изреченията.

1. Бе съвсем лека, черна сажда (ЙР). 2. Прикапа тих летен дъждец, ороси земята и тя замириса на хубаво (ЕС). 3. На вратата се показва дребно, пъргаво старче в генералска униформа (ДД). 4. Никой, освен теб, не ме разбира. 5. Тези леки въздушни течения разместват макар и много бавно тежките въздушни пластове в трюма (ЙР). 6. Пламъкът на карбидната лампа се бе превърнал в малко, синкаво пламъче (ДД). 7. Металът тъй стенеше, като че не бе мъртво желязо, ами бе метал, изкован от живи човешки сухожилия (ЙР). 8. Не искам нищо друго, освен хляб. 9. Долове и баири стихнаха осветени слабо от унила, есенна луна (ЙР). 10. Той не можа да измисли друга весела история, освен да запита за къщата. 11. Поръча си уиски със сода без лед (БР).

Упражнение III. Подчертайте съюзните връзки и ги определете по вид и състав. Поставете пропуснатите пунктуационни знаци. Обяснете употребата им.

1. Това, което представлява най-голям интерес в тази теория, е, че чрез нея се обяснява общият принцип на метафоризацията, т. е. метафората се разглежда в нейния динамичен аспект. Така например М. Блек за да обясни начина, по който се осъществява метафората, въвежда понятията “главен субект” и “спомогателен субект” (МП). 2. Като се заредиха, брате, баща му, майка му, леля му един адвокат, негов сродник един училищен настоятел, че и кметът, даже ми обърна внимание! (Ч). 3. Най-многого, което ѝ се приписва, е че стои по-близо до новобългарската школа, отколкото до черковнославянската (ХП). 4. Но в такъв случай дори ако не отвореше, те можеха да влязат пак, защото имаха свой ключ. Наистина те можеха

да допуснат, че след като не се обаждат никой, Елена и Лафарж са излезли забравяйки да угасят лампите в салона. Работата щеше да бъде съвсем проста, ако неизвестното лице, което звънеше, беше Силви (ДД). 5. Когато местоимението замества лицето, което говори, то е в 1. л. ед. ч. и мн. ч. когато местоимението замества лице или предмет, към които се обръщаме, е във 2. л. ед. и мн. ч. а когато местоимението замества лице или предмет за, които говорим без да се обърнем към него, е в 3. л. ед. и мн. ч. (РН). 6. И двамата мълчаха, докато пушеха, и кучетата също мълчаха (ДЦ). 7. Единственото което ни подсказва Григорий Цамблак е че в трагичната 1393 г. неговият учител е бил вече стар. Откакто в 1241 г. последният от Асеновци, Иван Асен II умира, без да остави достоен наследник на престола се сменят много владетели, но малцина от тях защитават достойно целостта на страната (ИБ). 8. В червеникавата светлина на залеза, върху сакото на генерала личаха лентичките на множество ордени, които той носеше отчасти от суетност, отчасти за да вдъхва почит на администраторите в Беломорието (ДД). 9. И ето че колкото по-дълго се наблюдавахме ние двамата с жабата, толкова повече у мен зрееше убеждението да не я пипам, защото мислех, че ако я оставя неподвижна между камъните, то шансът ѝ за оцеляване се увеличава, а ако я раздвижа, шансът ѝ за оцеляване ще намалее и дори може при някое невнимателно движение да я погубя (ЙР). 10. Жена му се вълнуваше пък само когато си шиеше рокля или си купуваше шапка (ЕС). 11. Голите мъдреци гледат Господа как седи на небето в своя престол, лицеприятстват с молитвите си и кадят с тамян носа на дявола, дано го прогонят от света, а не виждат, че дяволът е в кръвта, в умовете и в сърцата им. А ти, окаяни, като знаеш, че всяко човешко същество е безсилно, защо пак се хващаш в перото? (ЕС). 12. Редник Статев заповяда, ли ти да раздадеш патрони на ротата? Тъй верно викам аз, ама ми излезе от акъла. Сега казва, ще ти събера акъла в главата. Когато не беше ядосан, повикваше войниците на галено (ИВП). 13. Вуйчо му се досети какво е направил, едва като премина паспортния контрол (ПВ).

Упражнение IV. Прочетете внимателно изреченията. Проследете дали запетаите са поставени намясто. Ако намерите грешки, поправете.

1. Според Хумболт-Магелан се позовал на някаква си "карта на Бехайм", единствено, за да придаде повече тежест на собственото си предположение и просто му е провървяло – това, което се е надявал да открие, е съществувало в действителност! (сп. К). 2. Съставното именно сказуемо е образувано от глагол, който е загубил своята самостоятелност и име (Пр). 3. Брат му, скърцайки по снега, обиколи къщата и, скърцайки по заледените стъпала, се изкачи по стълбите (БП). 4. Не съм съгласна да ми се дава урок, който, ако бях прела, щеше да ми струва 1240 лв. (в. Д) 5. От тях двама са доктори на науките, двама – професори, и 32-ма са доценти (сп. Рте). 6. Абе, знам, колко е, ама ... (АС) 7. Сериозно ли казваш, или на шега? (МШ) 8. И щяха да бъдат истински затвор, ако Анжела също не бе скъсана по английски, така, че двете седяха на един чин (АБ). 9. За да влезеш, трябва да се сгънеш, да отместиш седалката на волана и, ако не се притиснеш с нея, можеше да се напъгаши отзад (РБ).

Упражнение V. Поставете запетаите на необходимите места. Разделете по групи изреченията според вида и функцията на запетаите в тях.

1. През нея влизаха генуезците и венецианците със стоките си, както и пратеничествата (ЕС). 2. Той беше Иван Срацимир, най-големият царюв син (ЕС). 3. Дойдох на себе си, когато монахът, който чакаше в пруста, ме поведе към двора (ЕС). 4. Но разбираше ли тогава, Теофиле, от свят и от люде? (ЕС). 5. Валяха ту буйни дъждове, ту настъпваха горещини и засухи, каквито не съм запомнил от ония години (ЕС). 6. Негово царство бе седнал в голям стол с поставка за лактите, в друг такъв стол царицата държеше на коленете си гергеф, а дъщерите и малкият цар Иван Шишман стояха прави и ме разглеждаха (ЕС). 7. Царството се украсяваше с делата на такива люде, повече отколкото с бисери и скъпоценни камъни (ЕС). 8. Моите стихотворения били приятни за ухото и ума, та ги прочел с

удоволствие (ЕС). 9. Разбира се баща ми трябваше да седне до майка ми (ИвП). 10. Щом разбрах, че не мога да се моля и като Йова диря сметка от бога, избягах от тъмната черква в белия свят с надеждата, че там ще се отърва от гордия бяс, но вместо покаяние изпитах облекчение, че съм се освободил от нещо си (ЕС). 11. Тълпи монаси дошли на поклонение пълнеха метосите на различни манастири (ЕС). 12. Подготовката за годеж бе кратка, но напрегната (ИвП). 13. Да, той знаеше мъката на тези хора (РБ). 14. Петре, тази зима ще те оженим! (ИвП). 15. Злина преля в сърцето ми, а то вместо да ридае, че ѝ се поддава, гордее се със страданията, защото му са скъпи и сладост намира в тях (ЕС). 16. Цял месец обикаля селото, посети стотици семейства, но визитите ѝ останаха без успех (ИвП). 17. Няма да скрия, че като научих за смъртта му, изпитах остро чувство на злорадство (ИвП). 18. Кога ще го ударим на живот, а? (РБ) 19. Ще дойдем, мила моя майчице! (ЙР) 20. Сведенията, които получи за нашия род, не бяха твърде благоприятни, но тя бе професионална годежарка и трябваше да си свърши работата докрай, за да получи обещаното възнаграждение (ИвП). 21. Най-после изтерзан и унижен, се хвърлил безразсъдно с повредена картучница срещу капитан Грийн (ДД). 22. Несъответствие, значи! (РБ) 23. Там долу, са мъртвите, потънали в своя вечен покой, притиснати от лепкав мрак (ЙР). 24. Двете страни не спаха цяла седмица, обмисляйки условията за предстоящите преговори (ИвП).

6. Type

За разлика от дефиса, който служи за свързване на две фонетично самостоятелни думи в границите на една сложна лексикална единица, тирето е пунктуационен знак с доста разнообразни функции, част от които в известна степен са синонимни на запетаята, двоеточието и скобите. Този факт, както и богатите възможности на тирето като стилистично пунктуационно средство, го правят знак с факултативен характер и висока честота на употреба. Ето защо неговите функции следва да са регламентирани стриктно, за да може употребата му в текста да бъде разумно мотивирана, а не

хаотична или избирана "по интуиция". Това предполага употребите му с общозадължителен характер да бъдат кодифицирани на първо място, а факултативните му употреби да бъдат отразени като възможност за обоснован избор между няколко знака.

6.1. Общозадължителни употреби на тирето

6.1.1. Като знак за отделяне на пряката от авторската реч тирето се използва с предимство спрямо останалите си употреби. В такава употреба тирето осъществява т. нар. си **разграничаваща функция**. Тук в най-чист вид то е израз на синтактично-семантичния принцип на българската пунктуация. Разграничаващото тире се комбинира с алинеацията като допълнително графично средство предимно в прозата (в поезията изнасянето на пряката реч на нов ред по метрични съображения е незадължително и зависи по-скоро от архитектурата на стиха). Освен да отдели пряката от авторската реч, тирето служи за разграничаване и на репликите на различните лица в диалога, а също така и на диалог, изпълнен от едно говорещо лице. Във връзка с позициите на пряката и на авторската реч могат да се формират няколко комбинации, намерили илюстрация в следните примери:

6.1.1.1. – *Къде са точно, бабо хаджийке?* (Г. Стоев)

– *Ти не се бой, даскале ...* (Д. Талев)

6.1.1.2. – *Аз познавам призрака – каза Криминалиста и ловко измъкна цигарата, която Клоуна се опитваше да запали.*

– *Искаш да те запitam кой е той – малко обидено се усмихна Клоуна и се забърка за нова цигара* (Е. Кузманов).

Точката, бележеща края на изречението от пряката реч, както личи от примера, не се поставя на обичайното място, а се изнася след авторската реч, където означава края и на двете изречения. Ако репликата е със семантика и интонация, на които отговаря въпросителен или удивителен знак, той се поставя след пряката реч, а след авторската отново се поставя точка, напр.:

– *Ти си разговарял с него! Кажу! – Гласът му бе отслабнал, той не дишаше, обзет от велико, съдбовно предчувствие.* (Е. Кузманов)

6.1.1.3. – Тук всеки е принуден да кара така – отвърщам, – ако не иска да го псуват от всички страни и да го наричат “стара костенурка”.

– Баща ви пресилва – прекъсвам я, като свивам рязко в една пресечка. – Изобищо героизмът, както би рекъл някой, е само един трап, в който човек пада по недоглеждане. (Б. Райнов)

Както се вижда, разграничаващото тире не нарушава обичайната пунктуация на изреченията както в авторската реч, така и в репликите на героите. Особеното в първия пример е, че запетаята от изречението на героя е изнесена чак след последната дума от авторската реч, преди третото разграничаващо тире. Ако авторската не разкъсва изречение от пряката реч, а се намира между две нейни самостоятелни изречения (вж. втория пример), точката, с която се бележи краят на последното от изреченията на пряката реч, се поставя след авторската, преди третото разграничаващо тире. В случай че въпросното изречение е по вид такова, че изисква въпросителен или удивителен знак, или многоточие, той се поставя на естественото си място – в края на изречението от пряката реч, – а точката, бележеща края на авторското изречение – на горепосоченото място, напр.:

– Бързай, Исмаил ага! – молеше подире му с викове бабата. – Спаси ги! (Г. Стоев)

6.1.1.4. Тирето разграничава авторската реч и от т. нар. вътрешна реч на героя, оформена с кавички (за оформянето на вътрешната реч вж. по-подробно в подтема 10.1.2.), напр.:

“Снежните роища дават сенки, а моето въображение иска да види в тях крилата на Сатанаил – каза си той. – Излиза, че аз наистина вярвам в него ...” (Ем. Станев).

6.1.2. За разлика от многоточието, което означава някаква, позиционно каква да е липса в изречението, тирето може да означава липса на вече употребени или подразбиращи се думи или израз в средата на изречението. Явявайки се техен заместител, тирето осъществява ролята си на **заместващ знак**. Примери:

Кожата върху дървените корици беше окъсана и измазнена, пиринчените закопчалки – развалени (Ем. Станев); Петелът бе сим-

вол на застрашаващото мъжество на зетя, а пълната торбичка – на благополучието на бъдещото семейство (Ив. Петров); Вчера – сватба, днеска – смърт. Човекът – мерило за всичко (Загл.).

Последният пример, в който тирето замества подразбиращи се думи или израз, е типичен за публицистичния стил. С този тип заглавия с лозунгов привкус не трябва да се прекалява.

6.2. Докато присъствието на разграничаващото и на заместващото тире е стриктно регламентирано, употребите на другите **три вида тирета**, поне в някои от случаите, имат свои алтернативи, представени от синонимни пунктуационни знаци.

6.2.1. Отделящо тире

6.2.1.1. Най-често то отделя **еднородните части** в изречението от думата, която ги обобщава. Обобщителната дума може да ги предхожда, а може да стои и след тях. В случай че ги предхожда, тирето може да бъде заменено и с двоеточие (т. нар. изброително многоточие), което се препоръчва предвид на многобройните функции на тирето, а и има по-силен изброителен оттенък. Примери:

При всяка ваканция ѝ донасяше някаква дреболия – пръстенче, герданче или шарена кърпа (Ив. Петров). (Сравни с варианта При всяка ваканция ѝ донасяше някаква дреболия: пръстенче, герданче или шарена кърпа.); И тогава парите от царските хазни, които беше обирал, пръстените, измъкнати от ръцете на живи и умрели, златото и среброто от черкви и манастири – всичкото имане, което той беше натрупал и беше скрил в пещери и хралупи, всичко това потече в къщата на Велико кехая ... (Й. Йовков).

Отделените с тире еднородни части може да бъдат представени от една дума или от няколко еднородни съподчинени изречения. Чрез това отделяне се постига ефектът на логическото ударение. Това тире е характерно за художествената литература. Примери:

После се подигна страшна глъчка – див вой на чакали; Скучни и лишени от смисъл ѝ се виждаха ежедневиите задължения – да приготи закуската, да почисти дома, да изпере и сготви нещо вкусно (Й. Йовков).

6.2.1.2. Като синонимен на запетаята знак, но "по-силен" от нея, в **сложното изречение** тирето се използва, за да отдели чрез пауза и интонация изречение, което да понесе логическото ударение. Тази употреба на отделящото тире следователно има напълно експресивна функция и е типична за стила на художествената литература и на публицистиката. Могат да се отделят както безсъюзно, така и съюзно свързани изречения, като към съюзно свързаните най-често могат да се посочат т. нар. **че и да-изречения** и подчинените **въпросителни изречения**⁵³, напр.:

Дребни на ръст и слабосилни физически – понеже произхождаха от бедни, гладуващи планински селца и бяха само наемници на тъмната сила на тютюна, – се бояха от възбудената тълпа ... (Д. Димов); Някоя нощ тя с ужас сънуваше, че всичко е сън – скачаше в леглото си и събуждаше Иван (Д. Цончев); Че беше сприхав – всички го знаеха и се бояха от него (А. Дончев); Ала в лаврата бяха узнали за нашето пътешествие и ни наложиха епитимия – да окачим на краката си звънци и с тях да ходим цял месец (Ем. Станев); Въпросът бе – не иска ли градоначалникът да си възвърне тези малки помощни дрънкулки от сложния семеен механизъм (Б. Христов).

6.2.1.3. С подобна на горната функция тирето се използва и там, където няма синтактична, а само **емоционално-семантична мотивировка**. Тази специфична употреба се реализира и в прости, и в сложни изречения. Тирето отделя думи, фрази или изречения, между които и останалата част на изречението съществува дълбока пауза и обикновено неочаквана промяна в интонацията. То е факултативно и се използва с чисто стилистични цели. Примери:

В сравнително спокоен ъгъл, далеч от оркестъра, Емилия и Иван седяха един срещу друг и с празнични лица си говореха – ту весели глупости, ту най-сериозни неща, които ги занимаваха в техните служби (Д. Цончев); Те всички страдаха от бездетството, но не му казваха, той страдеше седморно – за всяка една от тях (Г. Стоев); Излизам – и по мен ти тръгваш смъртнобледа (Д. Дебелянов);

⁵³ Р. Ницолова. Цит. съч., с. 63.

*И ще спрат в този град, и ще идат
в остарялата черквица блеснала,
да отслужат една панихида –
на нашата младост угаснала (Ел. Багряна).*

6.2.1.4. Една рядка и срещана предимно в поезията употреба на тирето е между две изречения, второто от които сменя темата или противопоставя семантиката си на семантиката на първото. Това тире е знак на ефекта и изборът му е напълно индивидуален. Предвид на емоционалната му значимост трябва да се внимава за уместното му използване. Примери:

Аз станах. – Небето бе празно и глухо.

Аз плачех. – Тълпата бе ледено-въздушна. (Д. Дебелянов)

*Калиакра. – То сън ли детински, или приказка някаква
беше ... (Ел. Багряна).*

6.2.2. Пояснителното тире се намира между две изречения в границите на едно сложно. Най-общо то изразява по графичен начин отношение на поясняване между две изречения. В повечето от случаите пояснителното тире е знак, синонимен на т. нар. пояснително двоеточие. Въпросът за избора на единия от двата пунктуационни знака е до голяма степен личен, но с оглед на функционалната натовареност на тирето, за предпочитане е да се употреби двоеточие. Предвид на по-голямата му сила, при случай то може да се замени и от тире.

6.2.2.1. Често възможност за употребата му е между изречения, едното от които съдържа глагол за интелектуална или сетивна дейност от типа на *мисля, казвам, смятам, представям си* и др. или *гледам, слушам, чувам, усещам, ослушвам се* и др., а другото изречение е пояснение на първото. В тези случаи тирето понякога замества подчинителен съюз. Примери:

Знаеш – дотегнал си на всички с глупостта си (Р. Балабанов); Помня – не ни беше лесно, но въпреки всичко се измъкнахме (Ив. Петров); Пипам – мокро, обръщам го по гръб – кръв (В. Мутафчиева); Мисля си – как ще стане по-бля разбойникът, не е ли лъжа и за него, и за нас? (Ем. Станев).

В тези изречения пояснителното тире би могло да бъде заменено и със запетая, напр.:

– *Викам, с началника се познаваме, това може да окаже значение при влизането му ...* (Р. Балабанов); ... *И помня, там винаги разнасяха се вопли на кукувица ...* (Ат. Далчев).

6.2.2.2. Имплицитно изразените пояснителни отношения между двете изречения или между двете изречения и дума от другото имат различен характер, но все пак се въртят в кръга на следните типове: темпорална или причинно-следствена връзка, конкретизация, съпоставителност, противопоставителност и др. Примери:

Ден след ден се записваше с някаква работа – ходеше на лов, ловеше риба, скиташе край селището (Ем. Станев) – конкретизация; *Ако ти отърва – ще дадеш дъщеря си, ако не ти отърва – здраве* (Ив. Петров) – условно-следствена връзка; *Кучешка смърт – грозна смърт!* (Й. Радичков) – съпоставителност; *Ти го чакаш от години цяли – чудото дохожда всеки час* (Ат. Далчев) – противопоставителност; причинно-следствена връзка –

*Ако загина на война,
жал никого не ще попари –
изгубих майка, а жена
не наидох, нямам и другари* (Д. Дебелянов).

Само когато конкретизиращата дума или изречение са представени спрямо изречението, което поясняват, е възможно тирето да се замени от двоеточие, срв. *Какво го чакаше – живот или смърт?* (Д. Димов) с *Какво го чакаше: живот или смърт?*, но не и *Живот или смърт: какво го чакаше?* В този случай единственият възможен знак е тирето: *Живот или смърт – какво го чакаше?*

6.2.3. **Ограждащото тире** може да дублира ограждащите запетаи при обособените и вметнатите части. Изборът на тирета вместо запетаи се определя от стремежа въпросните части да се открият по-ярко, да привлекат вниманието. Тиретата са предпочитани и по друга причина – графична. В случай че обособените или вметнатите части са разширени и в тях самите се налага употреба на запетаи, тирето разнообразява графично текста и способства за правилното му

разчленяване от четящия. В зависимост от позицията на обособените и вметнатите части – в началото или в края на изречението – ограждащото тире е единично, съответно само второ или само първо.

6.2.3.1. От обособените части най-често се ограждат с тирета обособените определения и приложения и по-рядко – обособените обстоятелствени пояснения. Примери:

Защо го наричаха нехранимайко, а брат му – пладнешки разбойник – провъзгласиха за почетен гражданин на града? ... (Д. Димов); *Медта бе започнала да се втвърдява, майсторът я грабна с дълги клеци и я тръшна – огнена и тежка – на голямата наковалня; В трапезарията бе влязла Божана – както винаги тихомълком – и безшумно занарежда софрата; Той забеляза, че бе сънувал Божана само два пъти – болна, разплакана* (Д. Талев) .

Особено предпочитани са тиретата, ако съществува опасност неколkokратната употреба на запетаята да породии неясноти при смисловото възприемане на текста. Сравнете еднозначното четене на изречението

Гигантската пеперуда – приличаща на птичка, – с която местното население се храни, живее в Австралия и Нова Зеландия (сп. Космос)

с изречението

Гигантската пеперуда, приличаща на птичка, с която местното население се храни, живее в Австралия и Нова Зеландия,

от което може да се разбере, че е възможно населението да се храни с пеперудата, но и с птичката.

Както сочи първият пример, запетаята, която разделя двете изречения, свързани със съюза *с която*, се поставя преди второто тире. Аналогично е мястото ѝ и между две изречения, едното от които е подчинено – това се илюстрира с примера в следващия абзац.

В случай че смисловото усвояване няма да се възпрепятства, запетаята от комбинацията може да замести, изцяло да “погълне”⁵⁴ тирето, напр.:

⁵⁴ Пак там, с. 65.

Всъщност употребата на пълните окончания съвпада с положението в родния говор на Хр. Ботев – калоферския, но примерът на Л. Каравелов му помага да се освободи от влиянието на Пловдивската школа (Л. Андрейчин).

6.2.3.2. Ограждащото тире се предпочита по същите причини в аналогични позиции вместо ограждащите запетаи и при **вметнати изрази**. Примери:

Конете им – личеше отдалеч, – макар и не тъй снажни, бяха тънконоги, бързи, издръжливи коне (Д. Гулев); Когато всички бяха изтощени от врява и безпредметни думи и когато доникъде не бяха стигнали – факт, твърде обезпокоителен, – нерешително вдигна ръка един моряк ... (Е. Кузманов); Веселинов – блазе му! – вече се готвеше да отпътува (Р. Балабанов).

6.3. Непрепинателното тире – тире с **идеографична функция** – се употребява главно в три случая:

– Като знак, заместващ съюза *и*, предлог или комбинация от предлози от типа на *от – до, между – и*, напр.: марка “*Мерцедес-Бенц*”; *Епигам – с. 197; маршрути София – Атина – София; мачът “Милан” – “Байерн”*. Тази функция на тирето е близка до функцията на заместващото тире.

– Между цифри за означаване на приблизително количество, напр. *3-4, 100-200*.

– При рубрикиране – най-често в жанровете на административно-деловия и на научния стил. Илюстрация на употребата е този текст.

• Упражнения •

Упражнение I. Поставете пунктуационни знаци, като обърнете внимание на обособените части. Къде и с какви мотиви ще използвате възможностите на ограждащите запетаи и на ограждащите тирета?

1. Ермич, най-добрият от ловците, успя да го прогони на брега и там еленът се залости в тинята и ракиката (ЕС). 2. Друг път забелязах как една птичка прелитайки над ковчега, изтърва от човката си слънчогледова семка (ЙР). 3. Отвън кръстосал нозе, с опрян в стената гръб-неизменно седеше Сантини (ДГ). 4. Старата княгиня, толкова разчитала на това пътуване, остана покрусена (ЕС). 5. Бенц разсъждаваше с болезнена яснота като престъпник загубил възможността да се върне назад (ДД). 6. Хиршфогел започна да снове из стаята говорейки несвързано всякакви глупости (ДД). 7. Тук сред природата потънала в пищна зеленина пламнала от ярките багри на есента или пуста и тъжна с черните си угари Солен Калчо намираше убежище от суровите и жестоки нрави на хората (ИвП). 8. Старите книги на Мани и на неговия ученик Сис купувани някога в Цариград от дедите на княза го задоволяваха повече (ЕС). 9. – Никой, никой ни на яве ни на сън да не чуе, че Али паша е минал Хемус! (ДГ) 10. Дойде и поп Костадин и като пиан тенор започна арията си още отвън влезе в собата и пеейки подаде на баба празната кадилница (ИвП). 11. Препъвайки се из тъмното, понякога си мисля, че наред с всичко този трюм е една, макар и нищожна, част от душата на света (ЙР). 12. Стар воин кален в битки-опитен-властел Драгия, уреди на другия ден тържествено макар и съдържано изпращане на царя (ДГ). 13. Сатаната придумал ангелите на водата и на въздуха да обърнат гръб на самодоволния Отец погълнат в самосъзерцание на собствената си слава (ЕС). 14. Тесни пътеки-очертани от каменни плочи, между които растеше трева-водеха от портата до църквата и пристройките (ДГ).

Упражнение II. Посочете функциите на употребените тирета.

1. И все пак имаше нещо неясно в смъртта на баща му. Казваха – от инфаркт, но къде, как? ... (ПВ) 2. Надолу се простираше дълбока впадина, зад която следваха други, по-високи хълмове – пус-ти, ледени и покрити със сняг (ДД). 3. – Ами като си вечерял – стой си у дома (ПВ). 4. Понякога пък отиваше на жетва с мотика, друг път – със сърп на бостана (ИвП). 5. Никой не ѝ обърна внимание – фаровете просто метяха пустошта (ПВ). 6. Никога не му се беше случвало в живота да върши нещо тайно – заслушан и в най-ле-

ките шумове наоколо, да рови за чуждо злато, да скача изплашен така ... (ГС). 7. Но ще забележите също така, че като възкличава и си придава крайно учуден или състрадателен вид – според случая, то миг подир това лицето му придобива неестествено свиреп израз (ЙР). 8. А тоя готов: звъннеш – идва (ПВ). 9. – Тук ли е брат ми? – попита тя бързо (ДД). 10. Високото момиче се казваше Донка, тъмноокото – Криста (ПВ). 11. Бе я видял веднъж на състезание – правеше импасите против всякаква логика, но винаги много успешно, сякаш гледаше картите на противниците си (ПВ). 12. Той хвърли поглед към къщата – там нямаше никого (ГС). 13. Сега не разбирам отде съм знаел за смъртта – бил съм толкова малък (ПВ). 14. Да бе имал синове – Исмаил ага никога не би ги оставил! Да бе имал само трупове на синове – пак щеше да е с тях! (ГС) 15. Той се върна малко назад и надникна към хола – никой (ПВ).

Упражнение III. Препишете приведените диалози или части от диалози, като поставите в тях пунктуационни знаци. Посочете разграничаващите тирета.

1. Щом се върнете по домовете си продължи той твърдо изричайки тежко всяка дума съобщете на семействата на погиналите в бой парици воители, властителските земи, които обработват от днес са вече техни! (ДГ). 2. Не каза Хиршфогел и погледна Бенц накриво. После попита Как сте от снощи? (ДД) 3. Слушайте каза Кишо вместо да прием скъпи италиански боклуци не е ли по-добре да си поръчаме вино? (ПВ) 4. Ще ме извините ли попита тай ако ви оставя за половин час? (ПВ) 5. И така обещава ми каза той подавайки ръката си че ще изпълните това което искам (ДД). 6. Не можете да отречете че това е вярно заяви той като отправи към Бенц студения блясък на монокъла си Онова което би трябвало да ви направи впечатление е че приемате такива доказателства едновременно от много страни (ДД).

7. Има да висим тук каза моят спътник В такова време мъчно ще разчистим скалата

Той се махна от прозореца и седна насреща ми

Не мога да понасям спирките усмихна се той за да прикрие яда си ала теснолинейката няма бързи влакове и щеш не щеш трябва да се друсаш на всяка гаричка където има един стрелочник и десетина кокошки

Много нерви хабиш казах аз

Както искаш но това е досадно ... (ЕС).

8. Чичо Калчо казах чувам че нещо към опозицията се навърташ Не съм знаел че разбираш толкова много от политика

Че какво да ѝ разбираш на политиката! Засмя се той просто-душно Политиката където ти отърва (ИвП).

9. Гост от София представи го тя Дошел е да напише разказ за дядо Стефан

Журналист облещи радостно лъскавите си очички свещеникът Тъкмо такъв ми трябваше

Не писател поправи го Петрински като подаде ръката си

Още по-добре продължи да се удивлява свещеникът тук има работа за цял роман

Това е вярно отче отново се намеси Марийка само че другарят Петрински е фантаст

Що значи това вторачи се попът в писателя който срамежливо гладеше рижите си бакенбарди

Другарят Петрински е откривател на хеликоптера продължи Марийка

Тоест как

Шегува се момичето поясни Петрински тя много обича да се шегува (КК).

7. Двоеточие

В сравнение с тирето двоеточието е натоварено с по-малко препинателни функции. То се използва за отделяне на авторска от неавторска реч, при изброяване и за графично предаване на пояснителни отношения.

7.1. Двоеточието се употребява след израз от авторската реч, който въвежда пряка или вътрешна реч, а така също и цитат. В тази

си функция то няма синонимен пунктуационен знак. Двоеточието се използва само когато този израз съдържа глагол за говорна или друга интелектуална дейност – *кажса, река, пиша, заключа* и др. – и се комбинира с разграничаващо тире или с кавички. Примери:

Погледна черните очила в ръцете си, погали ги с показалец полека и каза на хлапака: – Преди да ме заведеш на автогарата, може да изпием едно кафе някъде (Д. Цончев); *И както се полага в подобни случаи, тя не пропусна да си каже: “Божже, той е истински благородник и храбър мъж!”* (Ив. Петров); *По този повод А. В. Звезинцев пише: “... индоевропейските езици далеч не винаги са имали онова обективизирано време, което ...”* (Ст. Димитрова).

Сравни обаче със следния пример без двоеточие, в който липсва глагол за такава дейност:

Часовникарят отстъпи една крачка, но не от страх, а за да подчертае своя респект. – Какво! Вие да посегнете на мен! (Е. Кузманов)

7.2. Изброително е двоеточието, когато се поставя между обобщаваща дума и еднородни части или изречения, явяващи се нейна конкретизация. Примери:

В резултат на анализа на езиковите особености в книгите на Кърчовски се изясняват такива важни въпроси като: 1) въпросът за характера на езика на Йоаким Кърчовски, 2) въпросът за отношението на този автор към редица проблеми от устройството на писмения книжовен език от началото на XIX в. ... (Р. Цойнска); *Беше подразбрал за машинациите ѝ: че го лъже, че не му е казвала за срещата си с градоначалника, че си приготвя документите за напускане* (Р. Балабанов);

Какво да искам? Вехне всичко:

и сенчестите дървеса,

и книгите на букиниста (Ат. Далчев).

В случай че не е необходимо изброителността да изпъква, двоеточието може да се замени с тире, напр.:

Това са ветерани от всякакви марки – пeжco, рeнo, ситpoен, шeврoлeт и дори един огромен допoтoпeн пaкapд (Б. Райнов).

Отделящо тире се използва задължително вместо двоеточие, ако обобщаващата дума е след еднородните части, напр.:

Тoгaвa Мaтaкe тръгнa из гpaдa пo бaкaли, пo кaфeнeтa и пo търговци – навред, дето познаваха и него, и сина му (Й. Йовков).

При изброяване, графично отразено с двоеточие, изречението се смята за завършено и не може да продължи⁵⁵.

7.3. Наред с тирето **пояснителното двоеточие** се използва, за да предаде отношения на поясняване между изречение и дума или словосъчетание от предходното изречение (или цялото предходно изречение). Най-често тези отношения са от типа на конкретизацията, причинно-следствена връзка и др. (вж. по-подробно за това в подтеми 6.2.2.1. и 6.2.2.2.). Примери:

Слезе в дола, мушна се в клоните на полусухо дърво и подир малко оттам се чу картечна стрелба: птицата обработваше с човката си гнилата кора на дървото (Й. Радичков); *Движението само се менеше в светлина и в мрак: тези, които спяха през нощта, ставаха жертва на тези, които живееха нощем, и обратно* (Ем. Станев); – *Когато правех зулуми, все си виках: ако не ме утрепят тия хора, значи, така им се пада ...* (Г. Стоев); *И двете бяха одрали кожата на баща си: същият едър кокал, дълги лица и спокойни светли очи, които излъчваха някакво сияние* (Д. Димов);

Прилитат и отлитат птиците,

изгрява ден, залязва ден:

аз дните си като страниците

прелиствам уморен (Ат. Далчев).

7.4. Освен препинателно значение двоеточието може да има и т. нар. **йероглифно значение**⁵⁶. Съществува практика с него да се означава някакво състояние или противопоставяне: между резултати от състезание – *Мачът завърши с 3:1 за “Академик”*;

⁵⁵ Практикум по ..., с. 156.

⁵⁶ Р. Ницолова. Цит. съч., с. 33.

между числа – *Мащаб 100:1*; между понятия (предимно от терминологично естество) – напр.

Нека приемем да си служим със следните названия на противоположаващите се в три двойки признаци на глаголните времена: акционност:результативност, презентност:претеритност, симултанност:постериорност (П. Пашов).

След известни етикетни и административни формули от рода на *С почит, С поздрав, С уважение* или *Протоколирал, Секретар* и др., следвани обикновено от подпис, също се поставя двоеточие, напр.:

С уважение: Гургана;

Зам.-директор: (п);

Ръководител катедра: (п).

Горното условие не се отнася до издателските карета, където разликата между името и предшестващия го текст се осъществява чрез различни шрифтове (обикновено чрез курсив), както и до изрази за лични данни във формуляри и документи.

• Упражнения •

Упражнение I. Направете анализ на пунктуацията в изреченията. Какви са функциите на запетаята, тирето и двоеточието? Обсъдете всяка възможност за замяна със синонимен пунктуационен знак.

1. Така бе създаден човекът – от смъртна плът и от дух на паднали ангели ... (ЕС). 2. Но всичко живо искаше да живее колкото може по-спокойно и по-дълго: животните и хората, тревите, цветята, горите (ЕС). 3. Князът беше облякъл ловджийските дрехи: куртка от кафява кожа с кафяви петънца, калпак от бобър със зелено дъно, меки ботуши (ЕС). 4. Бенцовият път вървеше между две бездни – между отровното блаженство да притежава Елена и непоносимата възможност да живее без нея (ДД). 5. И най-после

– свещеникът го обичаше (ДД). 6. Бенц заспа призори – тежък сън, прекъсван от кошмарни пробуждания (ДД). 7. Спечените им свирепи лица на родени воители бяха настръхнали, присвитите очи – зловещи, копията с метални острия – страшни (ДГ). 8. Или Теодосий му доверява без думи – на него, безпаметния, другаря в боя – страшната си тайна? (ДГ) 9. Сякаш в пресичането на двата свята – този, вътре в него, и другия, около него – се ражда прозрението (ДГ). 10. Усети – обзема го сила, увереност, спокойствие! (ДГ) 11. Миг-два – докато мине иззад мраморния царски параклис – и конникът се показва в целия си ръст (ДГ). 12. Дори не му остана време да се учуди на това необикновено внимание – какво всъщност ставаше с вуйчо му? (ПВ) 13. Оставаше само една формалност – кога да направят сватбата (ИВП). 15. От язовира се преместили в Пловдив, от Пловдив – в Карлово (ИВП). 16. Светците гледаха кротко мрачните типове, без ни един мускул да трепне по лицата им, и се молеха на бога с известните на всички ни думи: “Прости им, Господи, те не знаят какво вършат!” (ЙР) 17. Страхувах се само от едно – да не ме види брат ми (РБ). 18. По кръстопътищата мигат жълтите светлини на светофарите: ако искаш, премини, но си отваряй очите (БР).

Упражнение II. Направете пунктуационен анализ на изреченията. Посочете задължителните и факултативните употреби на тирето и на двоеточието. В кои случаи двата знака са взаимозаменяеми?

А) 1. Скалите, къщите, постройките на гарата – всичко изглежда старо, архаично старо, и в същото време излъчва някакво спокойствие, някакъв особен вътрешен живот (ДД). 2. Предната вечер по Радио Москва бяха съобщили, че Трети украински фронт е обкръжил германските групировки на Яш – Кишинев (ИВП). 3. С две думи – тези площици нямаха нищо общо с настоящите му планове и мечти и само го затрудняваха (РБ). 4. Няма да я оставя тъй – на улицата, – все някой трябва да се грижи за нея (ПВ). 5. Кървави бяха сега устните му и много кръв – изсъхнала, съсирена и прясна – имаше на ризата под чепкена (ГС). 6. Казвам му – може

и други сега да се радват на същата благодат (ЕС). 7. Зад селото започваха лозята и нивите, а малко по-встрани – покрай реката, се простираха зеленчукови градини (КК). 8. Карат заробени от Богданско – власи и унгарци, все млади жени, девичи и момци (ЕС). 9. В едната си ръка държеше зелено шише, в другата – две чашки, големи колкото напръстници и нахлужени като напръстници на двата му пръста (ИвП). 10. – Как сте? – попита Бенц (ДД).

Б) 1. Мъхът по междините им бе стар, многолетен, освен на една: отзад, дето рядко се стъпя, дето не се излива вода, дето мъхът беше нисък, възрядък, разпокъсан (ГС). 2. После ми даде знак да се доближа съвсем до нея и произнесе полугласно: ... (БР). 3. Впрочем туй засяга главно тебе: ако се окажеш страхливец, значи, ще живееш по-малко (БР). 4. Право беше казал Бодура: унуката му беше хубава (ЙЙ). 5. И Дафин като Костадина ходеше на кирия, но той беше як и когато не намереше кирия, залавяше се за всякаква работа: вадеше камъни, носеше чували на воденицата, ринеше боклук, пазареше се да изкопае някой ров или да свърши друга такава тежка работа (ЙЙ). 6. Всички се обърнаха и погледнаха непознатия: беше дребен човек, дрипаво облечен (ЙЙ). 7. “Това е, което мога и трябва да отговоря: аз обещах” (ДТ). 8. Отивам в общинския хотел, където ме чака радостна изненада: баня с душ (ДД). 9. Марин повдигна очи: над планината се повдигаше облак (ЙЙ). 10. Там, където има аорист: имперфект, липсват повторителните глаголи от типа *писывать* и, обратно – там, където аорист:имперфект са изчезнали, повторителните глаголи са представени изобилно (СИ).

Упражнение III. Съставете изречения, в чиято пунктуация да присъства двоеточието, представено във всичките си функции.

8. Скоби

8.1. Овалните скоби – () – се използват главно за **ограждане на вметнати конструкции**. По степента на отделящата си сила те се нареждат на първо място в скалата “запетая – тире – скоби”. Или, казано с други думи, те най-добре подчертават пояснителната или

оценъчната служба на вметнатите думи, изрази или цели изречения, внасящи странична по отношение на изречението информация. Тази информация може да има характер, който изисква графично оформяне с многоточие, удивителна или въпросителна. В такива случаи скобите са удобен за комбиниране знак и са особено предпочитани. Единствено възможни са, ако заграждат цяло вметнато изречение, тъй като за разлика от тирето комбинацията от лява скоба и главна буква и между дясна скоба и точка е допустима в българската пунктуация. Примери:

Жела и тя захвана да дохажда на пенджурата (прозорцата) отвън, та наднича вътре в школата (Поп Минчо Кънчев); Отпървом бе по-снизходителен, съветваше ме да не се занимавам изобщо с жени (“Нали искаш спокойствие!”), защото е вредно за здравето ми ... (Ив. Петров); Веднъж даскалът поиска две малки котенца да му занесем, които имат. (Горките котенца, що са били много злочести.) (Поп Минчо Кънчев); Романът “Под игото” на сто години (Извори на някои от епизодите в творбата);

И може би (през рани спомням аз!),

То беше бурята на мойта мъка ...

(Д. Дебелянов);

Родих се аз по Връбница, през март

(не помня: в тъмна нощ или през ден) ...

(Д. Дебелянов).

Скоби отделят и ремарките в драматургичните жанрове и в публицистичния стил. Подобна служба имат и когато отделят библиографска информация от текста на автора, напр.:

Основните идеи на това изследване са представени в по-компактен вид в книгата на Вайсгербер “Законът на езика” (Вайсгербер, 1951) (Ст. Димитрова).

8.2. Посочените скоби могат да **ограждат друг пунктуационен знак**, непридружен от текст – удивителна, въпросителна и многоточие. Възможно е знаците да са комбинирани (вж. за илюстрация в подтеми 2.5. и 3.5.).

8.3. Квадратният вариант на скобите – [] – се използва също при **разчитане и реконструиране** на букви, думи или пасажки в чужд текст или при пояснения на автора – главно в издаване на стари съчинения, архиви, документи и др. под., напр.:

Пригответи Ишпек Димо три коня, качиха се Калуда, Марийка и Златка [на] трите и Ишпек Димо на един, та ги заведе в Одрин при гръцкия митрополит (Поп Минчо Кънчев); Царят много се зарадва на това, защото желяееше мира и [искаше] да престанат всекидневните кръвопролития ... (Бележити българи, т. I); ... да бъдат проклетни от с[вя]тата българска църква и от народа (три пъти) (Н. Бацаров).

Неразчетен, нереконструиран текст се представя с многоточие в квадратни скоби, напр.:

И там, там, уверявам ви в името на народността, че като се подвизаваме и бием, и сѐнките на нашите прадеди ще присъстват при нас невидимо и насърчават в подвизите ни против нашите тирани и молят бога да ни помага [...] (Н. Бацаров).

Характерна употреба имат квадратните скоби при **цитиране** в научен текст. В тях се записват името на автора и други библиографски данни (година, страници), напр. *“Езиковата ситуация остава непроменена почти през цялото Възраждане що се отнася да устната комуникация, но претърпява съществена промяна по отношение на книжовноезиковите формации” [Гутишмид 1983:355].*

В квадратните скоби могат да се оградят само библиографска номерация или страница на цитирана литература, вж. напр.

Тюркско-монголската система на летоброене се основава на съчетание от слънчеви години с лунни месеци – [77, с. 630] (М. Москов); Особено интересна употреба на предлога на е забелязана в говора на с. Говедарци, Самоковско [74, с. 287], където между другите функции ... (В. Константинова).

Квадратните скоби се използват и при **фонетично транскрибиране** (вж. примера към подтема 8.4.).

8.4. Изключително графично е значението на дясната овална скоба след цифрово или буквено означение на нова рубрика. Тъждествена на точката е службата ѝ след арабска цифра – да ѝ придаде значение на редно числително име, напр.:

69) *Палатални съгласни [м', н']* (Д. Тилков, Т. Бояджиев).

Освен овални се използват и ъглести или квадратни скоби, комбинирани с многоточие – <...>, [...], които означават липса на текст предимно в научни и административни жанрове при цитиране (вж. подтема 4.3.).

Забележка: не е скоба знакът / – той служи като разделителен знак с най-общо значение 'или', вж. употребата му напр. в заглавието на подтема 4.5.: *Правопис на частицата/представката не.*

• Упражнения •

Упражнение I. Открийте и подчертайте вметнатите конструкции в изреченията. Мотивирайте евентуалните възможности за замяна със синонимни пунктуационни знаци.

1. Набитото му око запамети всички ориентири на границата и слава богу както сам читателят ще се убеди по-нататък това се оказа крайно необходимо през нощта (ЙР). 2. Бенц излезе от къщата ако не жизнерадостен това чувство бе съвсем чуждо на любовта му поне с убеждението че е избавен от гризенето на съмненията (ДД). 3. А те сякаш се въртяха в кръг я заобикаляха ден подир ден (ДГ). 4. След покрусата от Косовската битка над Урвич всички разбираха изгряваха честити дни (ДГ). 5. И въпреки вродената си доброта а може би тъкмо заради нея трябва да бъде неумолимо строг и прозорлив (ДГ). 6. Затова се молеше в Бога той не вярваше молеше се по принцип та да прогърми гръмко и тържествено всеотдайно и настъпателно човечно и правдиво (РБ). 7. След като се прекръсти той оправи гуглата си в смисъл че още веднъж превърза връзките ѝ за да не са много дълги наведе се започна да гребе сняг с ръце и да пълни с него котела (ЙР). 8. И разбира се тайно плакал под

*мисля ази още, че овчарят същ
с овцете живее на пек и на дъжд ... (Ив. Вазов);
... та сърце, майко, не трае
да гледа турчин че бесней
над бащино ми огнище:
там, дете либе хубаво
черни си очи вдигнеш
и с оназ тиха усмивка
в скръбно ги лице впиеш;
там, дете баща и братя
черни чернеят за мене! ... (Хр. Ботев)*

• Упражнения •

Упражнение I. Поставете пунктуационните знаци в приведените изречения и намерете място на знака точка и запетая в тях. Мотивирайте употребата му. Може ли знакът да се замени с друг?

1. На огнището клокочеше голям казан недоварен сапун а едно дванайсет-тринайсетгодишно момче със запретнати ръкави бъркаше с голяма дървена лъжица сгъстяващата се каша много тежка беше за слабичките му ръце напоената с лоище дървена лъжица (ДТ). 2. Ако откраднеха някоя мома намираха я тука ако погнеха конекрадци следите им се насочваха насам (ЙЙ). 3. Тесните криви улички бяха глухи и пусти между високи стени и здраво затворени порти къщите бяха обърнати гърбом и редките прозорци високо горе под широки надвесени стрехи бяха обковани с гъсти дървени решетки (ДТ). 4. С нарочна мудност заопипа краищата на плочите също тъй мудно като се мръщеше сам на себе си и като казваше колко досадна и колко задължителна е все пак тая работа той извади ножа за да изчегърка мъха (ГС). 5. Никого не видя и никой не можеше да бъде тук пък и да имаше някого не би могъл да му пречи нищо не се чу и все пак Исмаил ага усещаше че го гледат отнякъде (ГС). 6. Видях хаванчетата за лекарства направени от

мрамор които прекрасно биха могли да се употребяват във всяка модерна аптека кандила и глинени съдове с фини рисунки и артистично подбрани цветни купове от женски накити брошки пръстени гривни дреболии внушаващи острото усещане за тленността на човешкото тяло (ДД). 7. Трябва да ходиш да будиш кантонерите да не се успиват под дебелиите сенки за да не ги хваща кашлица да проверяваш списъците за пътна тегоба да разпределяш работата на населението да измерваш изработеното е хе! И още колко работи има! (Ч) 8. — ... Я си представи само деня в който ти продаде палтото си за да ми купиш буквар за училище аз избягах да видя куклите и стопанинът на куклите искаше да ме хвърли в огъня за да му се изпече овенът след това ми даде пет жълтици за да ги донеса на теб но аз намерих лисицата и котаката които ме заведоха в “Червеният рак” дете ядох като вълци след това като тръгнах през нощта самичък срещнах разбойниците които хукнаха да ме гонят и след като ме гониха, гониха най-сетне ме настигнаха и ме обесиха на един клон на Големия дъб откъдето хубавото момиче с тъмносините коси прати да ме вземат с една количка и лекарите когато ме прегледаха казаха “Ако не е умрял показва че е жив” и тогава изтървах една лъжа и мойт нос започна да расте и после не можеше да мине през вратата на стаята ... (КК’).

Упражнение II. Приведените откъси и изречения дават възможност за употреба на всякакви вътрешноразграничителни пунктуационни знаци. Препишете ги и намерете мястото на знаците, като обясните защо сте ги поставили там.

А) Хиршфогел почна да снове из стаята говорейки несвързано всякакви глупости. После Бенц чу звън от ступена чаша и зъзнещо дишане. Той почувства че Хиршфогел трепереше.

Легнете си! Каза Бенц без да мръдне.

Но Хиршфогел не искаше да чуе и като събра сили през мигновеното затишие в което бе изпаднал изрева диво

Няма ли да я убием а? (ДД)

Б) Най-напред той отиде при баща си да го види преди още да е свършил ритуалният обяд. Не че се страхуваше нещо за баща си докато е тук д-р Москов кръвното не важи! А чисто и просто искаше да си побъбри насаме със стария и да го запита как върви домашната работа има ли още от старото вино и на кого ще даде тая година да му обере гроздето и да го стъпче в кораба както правеха едно време. Щеше да попита също и за пуйките и гъските носят ли яйца кокошките живо ли е още кучето или са го отвлекли циганите с катуните си КК).

В) Та и сега хапна само от житото колкото да почете паметта на леля Мария като отпи и глътка от червеното за да провери от кого е това вино от Близнаците или от баща му. Не можа веднага да го познае но като видя че Близнаците му се усмихват отдалеч и надигат каната разбра че ще да е от тяхното. И слава богу че не бяха изцедили бащината му бъчва оставили са нещичко и за железничаря. Трябва да им се признае Близнаците не бяха стиснати те само се лакомяха за земя и къщи като че ли в гроба щяха да ги носят! Иначе са широки момчета отпускат се и на ядене и на пиене лочат като невидели! (КК)

10. Кавички

Подобно на скобите, кавичките също имат графични варианти, различаващи се по това, дали се употребяват в ръкописен текст – „“, или в печатен – “”, – и още един, използван много рядко, предимно в журналистически публикации, т. нар. “елхички” – «». И трите варианта са равностойни помежду си.

10.1. Само употребени като знак за отделяне на неавторска от авторска реч, кавичките изпълняват типична препинателна служба.

10.1.1. Неавторската реч може да бъде **цитат** – цял пасаж, изречение, израз или само дума. Примери:

По-късно и Софокъл казва: “Най-висшият дар за човека е да не се е родил” (Ив. Петров); *Един от първите, които използват*

термина “понятийна категория”, е датският езиковед Ото Йеспersen: “... налага се да признаем, че наред със синтактичните категории, или освен тях, или въобще без оглед на категориите, зависещи от структурата на всеки език във вида, в който той съществува, има още и извънезикови категории ...” (Ив. Куцаров); *В тях се казва, че “Строежът на изречението на Л. Каравелов се отличава със значителна простота и яснота, но и с известно еднообразие”* (Ел. Георгиева); *Според Конески “тези елементи се влезени во текстовите на Крчовски од неговият западномакедонски говор”* (Р. Цойнска).

Не се поставят в кавички цитати, които се привеждат отделно за илюстрация на предходен или следходен текст. Те обикновено се разграничават от него шрифтово (най-често чрез курсив), от което може да се направи изводът, че подобна практика е приета само в печатан, но не и в ръкописен текст. Такава е практиката на илюстриране в настоящия учебник.

10.1.2. Кавичките могат да заграждат и т. нар. **реч на втори план**⁵⁹ – когато пряката реч е вградена в авторската и няма характера на реален, а по-скоро на мисловен вътрешен диалог или когато пряката реч се препредава, преразказва дословно от автора, напр.:

“Ами сега?” – оживя с още по-голяма сила страхът на Стоян (Д. Талев); “И ти ли ще пътуваш, Мемедая?” – рече Павел. “Аз вече нийде не ходя” – отвърна агата, – но ти, Павльо Хадживранев, отдалече ще ме виждаш по-ясно. Това искам – да идеш далече! Хайде!” (Г. Стоев); *И понеже трябваше да каже нещо, поклоних се и ти рекох: “Да бъде волята ти, твое високопреподобие. Ала волята човешка е като жар под пепел и не всякога човек знае дали дяволът или бог я раздухва”* (Ем. Станев).

10.2. Кавичките се използват и като знак за условно именуване на предмет чрез вече съществуващо название на друг предмет. В писмената реч те са сигнал за възпремане на трансформацията,

⁵⁹ М. Москов. Български правопис (Ръководство за изучаването му). 2. преработ. и доп. изд. София, 1968, с. 302.

която в устната реч се маркира от извънезикови фактори – ситуация, по-широк контекст, жест. Кавичките заграждат наименования на:

10.2.1. Заведения, институции, формации, колективи, стопански и административни единици, напр.:

Шуменски университет “Епископ Константин Преславски”, фирма “Фикосота”, кооперация “Труд”, отдел “Международно сътрудничество”, ресторант “Извора”, кино “Одеон”, хор “Родни звуци”, група “Нова генерация”, читалище “Добри Войников”, къща музей “Лайош Кошут” и др. под.

10.2.2. Топоними в града или селото, напр.:

Улица “Цар Борис I”, булевард “Преслав”, площад “Освобождение”, квартал “Тракия”, община “Подуяне”, спирка “Траката” и др. под.

При адресиране се допуска имената на посочените топоними да не се заграждат с кавички.

10.2.3. Съоръжения, апарати, машини, произведения, породи, сортове, марки и др. под., употребени като приложения към родово понятие, напр.:

Пишеща машина “Оптима”, компютър “Интел”, кораб “Родина”, бонбони “Тримонциум”, плат “Габардин”, домати “Кармело”, порода “Патийон” и др.

Абревиатурното или цифрово означаване на машини и апарати не се загражда в кавички.

В случай че горните названия не са в служба на приложение към родово понятие, те се пишат с малка буква и не се заграждат с кавички (вж. подтема 5.1.6.).

10.2.4. Заглавия, напр.: *“Хайка за вълци” (роман), “Търновската царица” (повест), вестник “Стандарт”, библиотека “Златни зърна”, списание “Български език”, “Слънчогледите” на Ван Гог, “Цигански напеви” на Сарасате и др. под.*

Заглавията не се ограждат в кавички, когато са написани върху самите произведения – книги, плочи, картини, вестници – или върху афиши, обяви и др. под. Не се ограждат в кавички също така и когато се цитират под линия или в библиографска рубрика.

10.2.5. Звания, награди, инициативи, движения и т. н. в служба на приложение към родово понятие, напр.: *звание “Доктор на науките”, награда “Пулицер”, орден “Стара планина” и др. под.*

Сравнете обаче с *Доцент Миланов не е доктор на науките*, където *доктор на науките* не е приложение.

10.3. Освен преки, голяма част от думите в българския език имат и преносни значения, които са общоизвестни и общоупотребими. Думите обаче могат да реализират и **преносни употреби**, които не са лексикализирани, не са известни на всички. Смисълът на тези, нека ги наречем, семантични оказионализми не винаги се схваща в определения контекст и ако в устната реч към смисъла им насочват по-особената интонация, жестът или ситуацията, то в писмената реч сигнал за него са кавичките, напр.:

От употребата може да се направи извод, че несвършеният вид като че ли е изпразнен от видово съдържание, т. е. че несвършената видова форма е “празна клетка”, която се запълва със съдържание от съответния контекст (В. Станков); Направи тутакси “сондажи”, но се оказа, че прокурорите са дошли случайно тук, по друга работа, и че сега гостували на Балтов, с когото били стари приятели (К. Калчев); “Облекло” за ябълки и круши (Загл.); Маврик Николаев и жена му седяха до печката, той – с “ютията” (пистолет, бел. моя, Н. Н.) до коляното, тя – скръстила ръце на скута си (Ив. Петров).

Въпреки регламентирането на тази употреба на кавичките, с тях се прекалява и често се допускат грешки (вероятно като резултат от престараване) – с кавички се заграждат думи и фразеологични единици с преносно значение, което е ясно за четящия, напр.:

Те бяха, както се казва, “стайни кученца” с черни, лъскави нослета и увиснала бяла козина над очите дотолкова, че изглеждаха, като че ли нямат очи (К. Калчев); Още при първата им среща Иван Шибилов откри у него сродна душа, от своя страна чичо Жорко също оцени заложбите му и започна да го води “gratis” на театър; На трапезата замлъкнаха и се приготвиха да видят

и чуят „мурафетите“ на Иван Шибилев; Пътът му обаче не бе „фърлен“ в имота му, а нейде другаде (Ив. Петров).

10.4. Като производна на коментираната в подтема 10.3. функция на кавичките, се определя модалната им функция. Най-общо казано, те заграждат думи или словосъчетания, чието значение не е общоприето и към които пишещият има определено отношение. Това отношение може да бъде:

10.4.1. Противоположност – кавичките насочват към антонима на заградената с тях дума. При четене на глас кавичките се прочитат, за да не се допуснат двусмислици. Примери:

Малцина са тези „щастливци“, които са имали „удоволствието“ да работят с него (в. Труд); – *Викат те на телефона – съобщава ми „българинът“* (съобщаващият не е българин, бел. моя, Н. Н.) (Б. Райнов); *„Любезностите“ му* (ругатни, бел. моя, Н. Н.) *се сипеха като артилерийски огън* (в. Стършел).

10.4.2. Преувеличения – кавичките ограждат неуместна хипербола, напр.:

Една част остава в разбойниците, друга част се дава на бедни селяни, и третата, ако още не е дадена, ще се дава на полицията, за да не преследва „организацията“ (Ив. Петров); *След няколко дни стана и „пътешествието“ на стария поборник из околностите на Сърнево* (К. Калчев).

10.4.3. Условност – пишещият употребява думата с известни резерви относно съответствието между значението ѝ и понятието, което обозначава, напр.:

Установено е, че „пушещите“ зайци са със значително по-слаб имунитет (в. Орбита); *В Жеравна Икономов е живял малко време, за своята епоха той е неоседлив човек, обиколил „света“, по тогавашните представи, – учил в Русия, живял в Цариград, сродил се с Тулча и накрая с Шумен; Тази статия, изглежда, е била последното, което липсвало на „старите“, за да изградят пълното си обвинение срещу „младите“* (Т. Жечев).

10.4.4. Ироничност или сарказъм, напр.:

Фирмата бързо се „модернизираща“, а плановете ѝ за бъдещето се свързали с нови сфери на „бизнес“ – откриването на публични домове и сексмагазини, издаване на порнописания (в. Диалог); *„Гарсонът“, който би могъл вероятно да бъде баща на Тони, приближава лениво до масата* (Б. Райнов).

10.4.5. Дистанциране, разграничаване на пишещия от употребената от друг автор дума в кавички – все още недостатъчно известна и популярна или произнесена погрешно, напр.:

„Голтаци“, „отчаяни лекета“, „нехранимайковци“ – това са част от удобните сега за преповтаряне изрази от тази полемика; Те бързали да добавят към Нике цариградския символ на вярата „филиокве“-то, т. е. добавката за произхода на „Дух свети“ и от „Сина“ (Т. Жечев); – *Мамо, виж колко е красива „барелината“!* (Ур).

10.5. В кавички се заграждат и думите, употребени условно в неспецифична лексико-граматична и синтактична функция, напр.:

Хората започнаха да залагат „за“ и „против“ (Ив. Петров); *След като е влязъл в униатската среда, т. е. след като е казал „а“, той не вижда пречки да каже „б“* (Т. Жечев); *Едно нежно „да“ го покани вътре* (Р. Балабанов); *Но както винаги, и тук се изпречи едно страшно „но“* (Г. Райчев).

10.6. В лингвистичната литература при тълкуване на дума или фразеологична единица, на семантични признаци и граматични значения и др. под. се използва още един графичен вариант на кавичките – ’’, напр.:

Членните морфемии при всичкият, всичките, всичкото не носят значението ’определеност’, а изпълняват формообразуваща функция (Р. Ницолова); *Двойката антоними може да принадлежи към едно и също семантично поле: ’отрязък от време’ – ден:нощ; ’качества на човек’ – красив:грозен, добър:лош* (М. Москов); *Калпак – ’шапка от нестригана кожа’* (Бълг. етимол. речник).

• Упражнение •

Упражнение I. Направете анализ на употребените кавички. Навсякъде ли те са необходими?

1. Сандалите “оживяват” от разнообразни тесни и широки връзки, от шнурове или бандажи на глезените (в. Ов). 2. Едва при-вечер стигнаха в манастира “Свети Михаил” (ЕС). 3. Абсолвентът Николай Влаев беше решил да посети болния (“визита на добра воля”), за да изкаже съболезнованията си – своите и на баща си, който бил възпрепятстван да дойде поради стекли се обстоятелства (КК). 4. Той беше тип “любимец”, тоя Бечиров, известен широко като голям футболист (ДД). 5. Когато шишето беше вече в ръцете ѝ, тя прочете бавно на латиница: “О дьо тоалет. 850. Капричи. Нина ричи. Париж” (ДД). 6. Прибирам се в “хотела”, в малката стая с радостни, синьо боядисани стени, с пердета от бяло хасе и дъски, изтъркани с керемиди (ДД). 7. Булевард “Руски” беше необичайно пуст по това време (ПВ). 8. Писаха майка ми “пристануша” и венчаха младоженците вкъщи (ИвП). 9. Върху стената има древен надпис: “Построй ме Парменон” (ДД). 10. Аз не мисля “изобщо” по тия неща, защото мразя да мисля “изобщо”, да въртя в главата си едни и същи работи безполезно и до безкрай (БР). 11. Под снимките пишеше: “Пропагандните комунистически материали, които българските представители за честването на Неруда внесоха вчера в Чили”. Тия “пропагандни материали” се състояха от няколко вестника и списания, които бяхме купили в Амстердам и Буенос Айрес (ДД). 12. – Знаете ли какво, да отидем до “Панорама” ... (ПВ).

Упражнение II. Поставете пропуснатите кавички.

1. Когато започваше да се храни, извикваше като в ротна сто-лова: почвай!, при ставане – стани!, при тръгване – ходом! (ИвП). 2. Страхотно вино всеки случай! – повтаряше той и другите пов-таряха страхотно вино всеки случай, и дамаджаната обикаляше и се пълнеше постоянно (ДД). 3. Отиваха си учениците, казваха благодаря и никой не се връщаше при него (РБ). 4. Не бе трудно

да се отгатнат литературните предпочитания на фелдфебела и още на втората ни среща започнах да му декламирам откъс от Вазовата Шипка. Командите на генералите, победното ура на опълченците, громолът на отчаяната битка възбуждаше кухото му въображение, ... а когато казвах как всеки от нашите юнаци гледа гърди геройски на смърт да изложи и един враг повеч мъртъв да положи, от уста-та на фелдфебела като куршум от цевта на пушка се изтръгваше шумно и възторжено одобрение: Браво, юнак! (ИвП) 5. Апостоле – рекох, нека аз, познавам по-добре сокаците и къра! Но тупна ме той с десница по рамото и бодра, и твърда като камък, па рече: Лоша е нощта, Даскале. За тебе – готова болест е тя. Ценен човек си ти, ще те пазим! (ГС) 6. Но ето, че тя каза да спокойно и естествено, без да пламнат деликатните ѝ уши (ПВ). 7. Кимам леко учуден от титлата господин. ... Продължението се явява под формата на па-кетче Филип Морис (БР). 8. Думата мум, взета назаем от персийски, на арабски се превърнала в мумий – така се наричала минералната смола, известна под гръцкото наименование асфалт (в. Пт). 9. И така, с решението се порязва желанието на хората да пътуват зад граница (в. Дс).

Използвани съкращения

А	– в. “Антени”	Дз	– Домашна зоология
АБ	– Ан Бийти	Дк	– в. “Демокрация”
АиБС	– Аркадий и Борис Стругацки	ДП	– Димитър Пеев
АД	– Атанас Далчев	ДР	– Димитър Раевски
АС	– Атанас Сейков	Дс	– в. “Демократична седмица”
АТ	– Анри Троя	ДТ	– Димитър Талев
БД	– Блага Димитрова	ДЦ	– Дончо Цончев
Бе	– сп. “Български език”	ЕБ	– Елисавета Багряна
Бел	– сп. “Български език и литература”	ЕК	– Евгени Кузманов
БП	– Борис Пастернак	Ел	– сп. “Език и литература”
Бп	– сп. “Български профсъюзи”	ЕС	– Емилиян Станев
БР	– Богомил Райнов	ЖС	– Жакмар-Сенегал
Бр	– Българско радио	З	– сп. “Здраве”
Бт	– Българска телевизия	ЗП	– Здравко Петров
ВБ	– Валерий Брюсов	ИБ	– История на България
Вн	– в. “Вечерни новини”	ИБ	– Иван Вазов
ГГ	– Греъм Грийн	ИвП	– Ивайло Петров
Гг	– Граматика на грешките	Ив’П	– Иван Пауновски
ГГМ	– Габриел Гарсия Маркес	Иж	– сп. “Икономически живот”
ГК	– Георги Караславов	ИП	– Исак Паси
ГС	– Генчо Стоев	ЙЙ	– Йордан Йовков
ГСБКЕ	– Граматика на съвременния български език	ЙР	– Йордан Радичков
ГЦ	– Георгиос Цукалас	К	– Керам
Д	– в. “Дума”	К’	– сп. “Космос”
ДБ	– Дейвид Броди	КВ	– Кърт Вонигът
24 ч.	– в. “24 часа”	Кг	– сп. “Картинна галерия”
ДГ	– Димитър Гулев	КК	– Камен Калчев
ДД	– Димитър Димов	К’К	– Карло Колоди
ДжР	– Джани Родари	КМ	– Карл Май
		Кр	– сп. “Куриер”
		Кс	– в. “Кооперативно село”

Л	– Лъосаж	Рд	– в. “Работническо дело”
ЛД	– Любен Дилов	РН	– Руселина Ницолова
Лр	– сп. “Лов и риболов”	Рр	– сп. “Родна реч”
Лф	– в. “Литературен фронт”	Рте	– сп. “Радио – телевизия – електроника”
Мк	– сп. “Млад конструктор”	Рти	– в. “Радиотелевизионен преглед”
ММ	– Моско Москов	С	– Стендал
М’М	– Маргарет Мичъл	С’	– в. “Септемвричче”
МП	– Мария Попова	Сг	– в. “Студентски глас”
МШ	– Михаил Шолохов	СД	– Стефана Димитрова
Н	– Наредба №4 на Министерството на съобщенията	СИ	– Светомир Иванчев
На	– в. “Народна армия”	СМ	– Съмърсет Моъм
Нд	– в. “Народно дело”	Сп	– в. “Спорт”
НЙ	– Недялко Йорданов	Ср	– Славянски ръкописи в Британския музей и библиотека
Нм	– в. “Народна младеж”	Ст	– в. “Стършел”
Нпд	– Народни приказки за деца	Стр	– в. “Студентска трибуна”
Нпн	– сп. “Неврология, психиатрия и неврохирургия”	Т	– в. “Труд”
Нт	– сп. “Наука и техника”	Та	– в. “Товарни автомобили”
О	– в. “Орбита”	Уи	– Учебник по история за V клас
О’	– сп. “Отечество”	Узл	– Учебник по западноевропейска литература
Ов	– в. “Отечествен вестник”	Ур	– Устна реч
Оф	– в. “Отечествен фронт”	ХП	– Христо Първев
П	– в. “Поглед”	ЦК	– Цветан Кристанов
П’	– сп. “Полет”	Ч	– Чудомир
ПА	– Петя Асенова	ША	– Шалом Алейхем
ПБ	– Петър Бобев	Шз	– в. “Шуменска зоря”
Пл	– сп. “Пламъче”	ЪШ	– Ъруин Шоу
Пр	– Писмена работа (студентска или кандидат-студентска)	ЮК	– Юрий Ковал
Пт	– в. “Психотроника”	ЯМ	– Янис Марис
ПЯ	– Пейо Яворов		
РБ	– Румен Балабанов		

Терминологичен речник

Алинеация	– отделянето на подтема в текста на нов ред
Аналитизъм	– по-ново състояние на българския език, при което е изгубил някои категории и форми (падеж и падежни окончания, инфинитив, дълги окончания на прилагателните и др.) и придобил други (определеност и членни форми, нови форми за сравнителна степен на прилагателните и наречията, <i>да</i> -конструкции, бъдеще време с частицата <i>ще</i> , преизказно наклонение и др.)
Анафоричен	– който се отнася до повторение в началото на съчетание или изречение
Африкат	– преградно-проходен звук (<i>ц, ч, дж, дж</i>)
Брахилогия	– пропускане на речева единица на фонетично, морфологично или на синтактично равнище
Глайд	– звук, който не притежава качествата нито на гласен, нито на съгласен – <i>й</i> ; в началото на думата учленяването му е възможно само пред гласен, а вътре в думата – между два гласни звука
Дифтонг	– съчетание от две гласни, което звучи като една цялост; двугласна
Епентеза	– вмъкване на звук между други звукове в една дума
Епентетичен	– който се явява като епентеза; вмъкнат
Иновация	– езикова новост; нововъведение
Калка	– дума или израз, образувани чрез буквален превод на чужд образец
Кодификация	– узаконяване на езикова норма в речник, граматика и др. официални източници
Консонант	– съгласен звук, който не притежава качеството вокалност (<i>б, ф, т, к, с, ш</i> и др.)

Корелат	– звук, участващ в двойка звукове, различаващи се само по един диференциален признак (напр. <i>б~п, е~и, т~т'</i> и под.)
Корелативен	– съотносителен, отнасящ се до корелати
Корелация	– двойка корелати
Палатален	– притежаващ диференциалния признак мекост (за звук)
Палатализация	– звукова промяна под влияние на гласните <i>е</i> и <i>и</i> , при която твърдите звукове получават по-предноезично (омекчено) произношение
Палатализирам	– предизвиквам палатализация
Парадигма	– таблица, служеща за образец на акцентното или морфологичното изменение на група/клас думи
Парадигматичен	– отнасящ се до парадигма
Полифоничен	– многозвучен
Синтетизъм	– по-старо състояние на българския език, при което е притежавал някои категории и форми (падеж, падежни окончания, инфинитив, дълги окончания на прилагателните и др.)
Сонор	– съгласен звук, който притежава и качеството вокалност (<i>л, м, н, р</i>)
Суплетивизъм	– употреба на форми за една и съща дума, образувани от различни корени (напр. <i>аз/мене, човек/хора, дойда/ела</i> и под.)

ТЕСТОВЕ ЗА САМОПРОВЕРКА

ТЕСТ №1

Задача 1. Направете фонематична транскрипция на думите:

чаят	съня	шурав
сияя	югоизток	чина
тюлен	скръбта	крада

Задача 2. Поправете допуснатите правописни и пунктуационни грешки.

2.1. На 17. май 1876 г. Европа научава, че с кораба Радетски, Ботев преминал Дунава и слязал с юнаците си на Козлудуйския бряг.

2.2. Към полунош огньовете загаснали, песните стихвали и всички се удали на дълбок сън, сладосно опоени от извуюваната победа.

2.3. Магданоза е тревисто разстение принесено у нас от западна Азия. Среща се в диво състояние край влажните краиречни храстълаци.

2.4. На следващият ден си пиех сутришния чай и се чувствах, като изменик на, който са дали медал за храброс.

2.5. Уважаема госпожо Бояжиева, бъдете спокойни. Него ден Вие сте участвала в търга и няма да бъдете подминати в това фияско.

2.6. Три тематични центрове определят характера на вазовите творби от този период: априлското въстание, като върховен израз

на национално-освободителната борба, Рускотурската война и освобождението.

2.7. Мъжете от проектанското бюро поздравяват по случай осми март своите клиентки.

2.8. Тоя русокос момак, като че ли беше излязал от приказките за Иван Царевич и Сивият Вълк.

2.9. Въпроса за употребата на миналите и сегашни глаголни времена е твърде сложен и комплициран.

2.10. Пресичайки към другия тротуар, една кола го блъсна.

2.11. Инженера се вглеждаше и разучаваше програмата, за да я приложи в двата свръхмодерни нови компютри.

2.12. Първия ми фотоапарат беше от баща ми, който беше чернобял.

2.13. Книгата ще бъде показана на всички потомци на училището.

Задача 3. Поставете пропуснатите пунктуационни знаци.

3.1. С многоточие заградено в скоби най-често ъглести скоби се означава че даден текст се предава със съкращение при издаване на исторически и архивни материали научни съкращения и др. В началото на текста многоточието заградено със скоби показва че преди първото изречение от текста има друга някаква част от същия текст изпусната при възпроизвеждането. Когато многоточието заградено в скоби е написано само на нов ред то сочи че е изпуснат един или повече пасажки от текста а когато е написано на същия ред то показва че е изпусната част от пасажка. Казаното важи и за употребата на многоточието заградено в скоби вътре в текста.

3.2. Бабо защо са ти толкова големи очите? За да те чувам по-добре бабиното.

За да те виждам по-добре дете мое. А зъбките ти бабо защо са толкова големи?

А защо са ти толкова големи ушите? Мия ги с паста за зъби милото ми.

Текст от реклама

Задача 4. Отбележете верните твърдения.

А) завършекът на глаголната форма *седя* може да бъде както [ъ], така и [а];

Б) глаголната форма *реват* и членуваната форма *ревът* имат еднакво произношение;

В) членуваното числително *шесте* се пише по посочения начин;

Г) заемките *комфорт* и *конформизъм* се пишат по посочения начин;

Д) измежду така изписаните съчетания се намира вярното: небезизвесна незаинтересованост; небезизвестна незаинтересованост; небезизвесна назинтересованост;

Е) измежду така записаните думи има една сгрешена: вегетариански, християнски, престъпленията, артериална, серийал;

Ж) в предложеното изречение има правописна грешка: *Те с колектор изчистиха грешната диагноза и нанесоха правилната.*

З) всички ударения в следните думи са поставени вярно: *декан, Анкара, работя, палто*;

И) *седмица* и *седмйца* са дублетни форми;

Й) в един от случаите записването е погрешно: *министър-председател, кандидатстудентски, пет-годишнина, кралимарковски, зам.-областен прокурор, новопазарски*;

К) адресът е изписан правилно: *До господин Министъра на Министерството на Вътрешните работи*;

Л) запетаите в следното изречение могат да се заменят с тирета: *Тихо, братле, не мърдай!*;

М) вметнатите части в изречението могат да се оградят както със запетаи, така и с тирета или скоби;

Н) липсата на запетая пред *че* в следното изречение е нормативна: *Вие сте стоели навън, въпреки че ваяло силно*;

О) формата за множествено число на глагола *стоели* в горното изречение е некоректна;

П) липсата на запетаи в следното изречение не е грешка: *Иска да започне да учи*;

Р) липсата на член във второто прилагателно е коректна: *Гръцкият и румънски езици не са родствени на българския*;

С) формата за множествено число на съществителното *езици* в горното изречение е правилна;

Т) формата на глагола *не са родствени* в същото изречение е правилна;

У) една от формите за множествено число в следното изречение не съответства на нормата: *Двамата му сина си купиха два пъстроперести папагала*;

Ф) при съгласуване на учтивата форма за обръщение с глаголна форма, съдържаща минало свършено деятелно причастие, то е в единствено число;

Х) един от предлозите в изречението *Това е четвърто насилие на данъчен служител за последните две години* не е използван уместно;

Ц) притежателното местоимение в изречението *Родителите са обвинени в немарливост към собствените им деца* трябва да се подмени с възвратно;

Ч) думата *трезвени* в изречението *Държавата ни се нуждае от трезвени политици* е словообразователен дублет на *трезви*;

Ш) деепричастието в изречението *Отчитайки резултатите, се изработват възможно по-общи и свързани проектни теми* е неправилно употребено;

Щ) местоимението *нея* в изречението *Подай ми нея солничка* се нуждае от замяна с *оная*;

Ъ) изреченията *Поръча на жена си да се обади на леля си* и *Поръча на жена си да се обади на леля ѝ* са равнозначни по смисъл;

Ь) и двете изречения са некоректни: *На всеки се случва* и *На всекому се случва*;

Ю) изречението *Разбира се, в Лас Вегас се правят много големи заложби* е илюстрация на явлението паронимия;

Я) в изречението *Много хора са привърженици и борци за човешки права* има грешка.

ТЕСТ №2

Задача 1. Направете фонематична транскрипция на думите:

търпят	тюре	кея
деня	ще извоювам	бода
трополя	кръвта	стила

Задача 2. Поправете допуснатите правописни и пунктуационни грешки.

2.1. Нетленността е една от най-съваршенните чудеса свързана с църквата.

2.2. Той беше така да се каже, един внимателен човек, с финни, дори галантни маниери. По някога, когато ходеше насреща си слагаше папионка.

2.3. Деветнайсет годишния Петър живей в един Добружански градец, заедно с леля си в малка къщичка в махла близу до гората.

2.4. Митрополитът заедно с още няколко свещеника, облечени в златистосребристи раса започнаха да пеят. Един от тях пеел исото.

2.5. Една кола пътува от А до Б 3 ч. със скорос 80 км. в час. Изминалия път е повече от разстоянието, което изминава друга кола за 2 ч и 30 сек. Каква е скоростта на втората кола?

2.6. Все повтаряше, че не трябва да пиеме студена вода. Дадено казвам му, може да я заменим с чай, или с нещо по топло.

2.7. Образа на бай Ганьо е образ-синоним, който vyplащава безкруполността на българския ловак буржуа, който ревносно развява байряка на демокрацията. За това алековия герой е усмиван във всяка ситоация.

2.8. Уважаема госпожо Хажиева, бъдете спокойни. Крачката, която правите е единствено правилната, отивайки на това пътешествие.

2.9. Бях поискъл адреса му в Нови Пазар. Оказа се, че живее до възстановената къща на един учасник в Илинденскопреображенското вастание.

2.10. Поетът е духовно подтиснат от безперспективността на робската си участ, която поражда религиозномистични настроения.

2.11. Всяка година браконерите унищожават хиляди декара гори.

Задача 3. Поставете пропуснатите пунктуационни знаци.

А сега след току-що споменатите две картини пред нас се изправя третото велико произведение на Леонардо създадено в Милано. Това е неговата несравнима с нищо Тайна вечеря която е изписана върху източната стена в трапезарията на манастира Санта Мария дела Грацие. Легендата разказва че когато Леонардо направил първите ѝ скици върху бялата стена той седнал на една пейка и почнал да ги съзерцава с дни потънал в дълбок размисъл. Игуменът на манастира който не бил доволен от лентяйството на Леонардо се оплакал на Лудовико Мавъра че ги е изиграл и е взел парите им напразно. Херцогът извикал Леонардо и му предал оплакването на строгия игумен.

Ваша светлост усмихнал се Леонардо игуменът наистина има право но повярвайте ми никак не ще ми бъде лесно да намеря на земята образ подходящ за лицето на Христос а докато го измисля ще ми трябва много време.

Задача 4. Отбележете верните твърдения.

А) гласната под ударение на глаголната форма *пасàт* и на съществителното *пасàт* се чете като [a];

Б) глаголната форма *кълнàт* и причастието *кълнàт* имат еднакво произношение;

В) членуваното числително *дванайсетте* се пише по посочения начин;

Г) всички изброени заемки се пишат по посочения начин: *воал, коагулация, експлоадирам, плеяда, нелоялен, конфиденциален*;

Д) измежду така изписаните съчетания се намира вярното: помощник-фармацевт, помошник-фармацевт, помощник-фармацефт, помошник-фармацефт; помощник фармацевт, помошник фармацевт, помощник фармацевт, помошник фармацевт.

Е) измежду така записаните думи има две сгрешени: тенджера, менижър, бридж, джиро, джет, жокер, джихад;

Ж) в предложеното изречение има правописна грешка: *И аз не знам как се отзовах на това пусто място.*

З) всички ударения в следните думи са поставени вярно: *мравуняк, човещина, приветлив, Мадара*;

И) *солница* и *солнйца* са дублетни форми;

Й) в един от случаите записването е погрешно: *писател плагиат, завеждащ отделение, роман-епопея, гей общество, двадесет и три годишен, навръх Нова година, 80-литров, заместникдиректорски, маркототевски*;

К) адресът не е изписан правилно: *До господин Директора на Лабораторията за ядрени стратегии*;

Л) пунктуацията и в двете изречения е вярна: *Седна, като намести книгите по-близо до себе си и Седна сред книгите си като царица сред придворните си.*

М) когато цитатът, състоящ се от едно или повече самостоятелни изречения, е разделен от думи на автора, авторовите думи се отделят с тирета или запетаи;

Н) запетаята пред *че* в следното изречение не е нормативна: *Те пяли с въодушевление макар, че навън валило силно*;

О) формата за множествено число на глагола *пяли* в горното изречение е некоректна;

П) липсата на запетая в следното изречение не е грешка: *Ще запаля цигара само ако ме почерпиш*;

Р) наличието на член във второто прилагателно не е коректно: *Ресторантът предлага гозби от българската и чуждата кухня, който са любими за посетителите.*

С) съществителното *кухня* в горното изречение трябва да бъде в множествено число;

Т) формата на съюзната връзка *който* в същото изречение е неправилна;

У) всички форми за множествено число в следното изречение съответстват на нормата: *В един от двата камиона хвърли скришом трите петела, подвикна на двамата войници да се качват и бързо потегли в мрака*;

Ф) ако втората (третата) съставка на многокомпонентните географски имена е съществително нарицателно, тя се пише с малка буква;

Х) един от предлозите в изречението *Носеше в себе си ключа, въпреки че вратата за него отдавна не съществуваше* не е използван уместно;

Ц) в изречението *Вземаш си очилата и си обираш крушите веднага, набий си го в главата* възвратно-притежателното местоимение/частица *си* може да се замени или пропусне, без да се промени смисълът;

Ч) глаголната форма *води* в изречението *Сигурно тогава учителката ни води всяка седмица в гората, защото обичаше природата* трябва да смени времето си;

Ш) деепричастието в изречението *Пътувайки от север на юг, климатът става все по-мек* е неправилно употребено;

Щ) местоимението *никому* в изречението *На никому няма да дам – нито рецептата, нито продуктите* се нуждае от замяна с *никой*;

Ъ) в изречението *Нея информация я дадох на който трябва и двете местоимения са грешни*;

Ь) и трите изречения са коректни: *Деца, не бягайте из къщата / Деца, недейте бягайте из къщата / Деца, недейте бяга из къщата*;

Ю) в изреченията *В хилядолетното съществуване на българския книжовен език се открояват няколко периода. Най-широко разпространена е периодиката на проф. Л. Андрейчин* се наблюдава явлението паронимия;

Я) изречението *Музиката ще направи впечатление и ще се възприеме от младите хора* се нуждае от редактиране.

ТЕСТ №3

Задача 1. Направете фонематична транскрипция на думите:

виреят	влият	Юдея
пека	вълка	общество
дъска	гуляя	партньора

Задача 2. Поправете допуснатите правописни и пунктуационни грешки.

2.1. В курса по пиано става запознаване с клавиатурния чертеж с цел да се унагледят тоновото мислене. Изобретен от картон, този музикален отрязък е пред всеки курсис върху, който той "свири" и следи с поглед.

2.2. В организацията на извън класната дейност на учениците класния ръководител се откроява с важноста на неговата роля.

2.3. Формулирането на стратегиата се предшества от разработването на няколко алтернативни варианти разработени поне от два научни работника.

2.4. Спортът съдейства за двигателното и функционално развитие на личността особено в пуберитета при, който се извършват анатомофизиологични изменения. Успоредно с това се наложи ученика да бъде обект на сексоална просвета.

2.5. Чувствата, които ги вълнуват, посещавайки паметниците са големи. Като вземат под внимание изучаваната материя те отчитат

влиянieto на географските фактори върху историческото, културното и икономическо развитие на с. Мадара.

2.6. Сравняването на резултатите от националното изследване за теглото с направените в северо-западна Европа, показват, че най-важните фактори са онаследяването, седящият начин на живот и храненето.

2.7. След бурната проява на чувствата си, които постепенно затихнаха, децата възобновяваха дейността си по окрасата за Нова Година.

2.8. Сахрняването на материалните и духовни ценности създадени до днес, са немислими без наличие на труд. Днес обаче, учениците са привлечени от много саблазни: бинго-зали, покер-автомати, видеоигри и т. н.

2.9. Той от малък има възможност да се докосне и сближи с музиката на големите майстори.

2.10. През шейсетте години на деветнайсти век етимологичния правопис е окончателно стабилизиран в авторитетните теоритични препоръки на Н. Геров, М. Дринов и др.

2.11. Те се засякоха в мемоарите на Парламента.

2.12. Господин Александров, бил ли сте оведомен, че домакинята ще се пенсионира на есен?

2.13. При тях, както и при публикуването на текстове, чиито оригинал е на български език, съм се предържал максимално към духа и формата на авторовия стил.

Задача 3. Поставете пропуснатите пунктуационни знаци.

И в какво се заключава професоре вредата от цигарения дим?

Огромен брой хора занимаващи се със своята ежедневна работа се намират на границата на изчерпване на жизнената си енергия. Ако обърнем внимание на това какво ядат ще видим че те изобщо не употребяват храна способстваща за създаване на нервна енергия. Хората се стремят да удовлетворят своите нужди най-често

не с това което е нужно а с продукти съдържащи бяла рафинирана захар бонбони торти сладолед дъвки и т. н. Те могат да осигурят временен подем но това е изкуствена енергия която тялото много бързо изразходва създавайки по-голяма липса отколкото преди това. Колкото и да ви се иска сладко пощадете своите нерви и употребявайте вместо захар храна богата на витамин В. Но за съжаление цигареният дим го унищожавя. Това е главната вреда от него.

Част от интервю взето от директора на фондация Здраве

Задача 4. Отбележете верните твърдения.

А) три от формите са некоректни: изпели, изяли, отидах, дочаках, украса, украска;

Б) съществителното *бухал* и причастието *бухал* имат еднакво произношение;

В) членуването съществително *ориста* се пише по посочения начин;

Г) всички изброени заемки се пишат по посочения начин: аргонавт, астронавт, терапевт, гешевт, шрифт, чивт;

Д) измежду така изписаните съчетания се намира вярното: Особенности на повествованието в повестта "Немили-недраги"; Особенности на повествуването в повестта "Немили-недраги"; Особенности на повествованието в повестта "Немили-недраги"; Особенности на повествуването в повестта "Немили-недраги"; Особенности на повествуването в повестта "Немили-недраги";

Е) измежду така записаните думи има четири сгрешени: мачреванш, бизнесуслуги, дерби среща, докато, асистент-оператор, някой скици; недочувам, с. Капитан Андреево, криво-ляво, чичо-Стефановата кола, пет-членен, 12-годишен;

Ж) в предложеното изречение има грешка: *За да не събудя съмнения относно валидността на казаното, ще превода солидни аргументи;*

З) ударенията в три от изброените думи не са поставени вярно: *супермаркет, кàжи, стрóктура, адрès, вèзита, прогràма, регламèнт, мити́нг;*

И) *сдържан* и *сдържан* не са дублетни форми;

Й) в един от случаите записването е погрешно: *цар Борис Първи, Апостола на свободата, Никола Симов-Корутто, черешова задушница, Света Дева, Крали-Маркова сестра, Александър Дюма-син, Борджииите, свети Райко Шуменски, Антонис ван Дайк, вила "Вилекула", Лъвов мост;*

К) адресът е изписан с грешка:

До проф. д-р Робърт О'Брайън
Председател на Асоциацията на
държавите от Югоизточна Азия;

Л) пунктуацията и в двете изречения е вярна: *Войникът шибна конете и каруцата се понесе надолу, сякаш бягаше от някаква опасност и Пред очите ми, сякаш възкръсваха легендите на старите езически дни.*

М) когато преносното значение на една дума е общоизвестно, тя не се огражда с кавички;

Н) запетаята пред *и* в следното изречение е нормативна: *Само да допрочета вестника, и се заемам със задачите.*

О) крайната гласна на глагола *допрочета* и на съществителното *вестника* от горното изречение е [ъ];

П) липсата на две запетаи в следното изречение е грешка: *Питах се дали мисълта какво ще прави след една-две години го тревожи;*

Р) второто прилагателно в следното изречение не трябва да се членува: *Румънският и гръцкият туристи са леко пострадали.*

С) съществителното *туристи* в същото изречение е правилно да бъде в единствено число;

Т) съществителното *другар* в изречението *Иван беше по-доволен от разходката, отколкото другарят му* е правилно членувано

У) всички форми за множествено число в следното изречение съответстват на нормата: *Господине, не сте ли забелязали 34-мата уморени пътници, разположени в трите нови японски микробуси на фирмата?;*

Ф) прилагателното *символистичен* не може да се замени нито със *символичен*, нито със *символен* в изречението: *В голяма част от символистичната поезия господстват мъгливите и мрачни тонове и образи;*

Х) един от предлозите в изречението *Носеше в себе си ключа, въпреки че вратата за него отдавна не съществуваше* не е използван уместно;

Ц) в изречението *Из съда сновяха граждани, забързано минаваха адвокати с чанти, сподирени от клиентите им употребата на притежателното местоимение им* не води до двусмислица;

Ч) глаголната форма *се притекли* в изречението *И докато хората наоколо се притекли на помощ, престъпникът избягал* трябва да смени вида си;

Ш) деепричастието в изречението *Замисляйки се върху разказите, ме натъжава фактът, че душевността на хората се е променила коренно* е употребено неправилно;

Щ) в изречението *Сложих в пътната си чанта несесера и костюма и се обадих на който трябваше* местоименията не се нуждаят от замяна с други;

Ъ) в изречението *Трябва да изчислим за колко време колата е взела изминалия път* има две грешни глаголни форми;

Б) в едно от изреченията има грешка: *Такива били обичайте тук; Това е стар езически обичай; Обичайте природата;*

Ю) в изречението *Адвокатът поиска да представим натуралния акт на строителния техник, който е и нещо лице* се наблюдава явлението паронимия;

Я) изречението *Не купувайте хранителни продукти от наши и чуждестранни граждани със съмнителен произход* се нуждае от редактиране.

ОТГОВОРИ НА ТЕСТОВЕТЕ

Самопроверката се извършва по следната скала:

- за оценка Отличен 6 броят на точките варира от 106 до 120;
- за оценка Много добър 5 – от 90 до 105;
- за оценка Добър 4 – от 74 до 89;
- за оценка Среден 3 – от 66 до 73.
- под 66 т. оценката е Слаб 2.

На изпита към теста ще се прибави и *Задача 5*, която носи още 20 т. при отлично изпълнение на задачата. Условията в нея ще са от типа на: *Опишете употребите на главни букви според морфологичния принцип в българския правопис; Опишете случаите на полуслято и слято писане при прилагателните имена; Опишете случаите на употреба на пълната и кратката членна форма при имената от мъжки род в единствено число и под.* При оценяването на тест с такава задача се прилага следната скала:

- за оценка Отличен 6 броят на точките варира от 125 до 140;
- за оценка Много добър 5 – от 110 до 124;
- за оценка Добър 4 – от 95 до 109;
- за оценка Среден 3 – от 80 до 94.
- под 80 т. оценката е Слаб 2.

Тест №1

Задача 1 – носи общо 9 т. (всяка правилно транскрибирана дума – по 1 т.): [чай'ът], [сий'айъ], [т'ул'ен], [с'ън'ъ], [й'угой'сток], [скръп'та], [шт'ураф], [чин'ъ], [крад'ъ]

Задача 2 – носи общо 62 т.:

2.1 (6 т.): 17 май ... "Радецки" Ботев ... слязъл ... Козлодуйския

2.2. (6 т.): полунощ ... стихнали ... отдала ... сладостно ... упоени ... извоюваната

2.3. (8 т.): Магданозът ... растение, пренесено ... Западна Азия ... крайречни хралалаци

2.4. (8 т.): следващия ... сутрешния ... чувствах като изменник, на когото ... храброст

2.5. (7 т.): Бояджиева ... спокойна ... Онзи ... участвали ... подмината ... фиаско

2.6. (8 т.): центъра ... Вазовите Априлското въстание ... националноосвободителната ... Руско-турската ... Освобождението

2.7. (2 т.): проектантското ... Осми

2.8. (5 т.): момък като че ли ... излязъл ... Сивия вълк

2.9. (3 т.): Въпросът ... сегашните ... и комплициран

2.10. (2 т.): Като пресичаше ... тротоар

2.11. (3 т.): Инженерът се вглеждаше в програмата и я разучаваше ... компютъра

2.12. (3 т.): Първият ми фотоапарат, който беше от баща ми, беше черно-бял.

2.13. (1 т.): питомци

Задача 3 – носи общо 29 т.:

3.1. С многоточие, заградено в скоби – най-често ъглести скоби, се означава, че даден текст се предава със съкращение при издаване на исторически и архивни материали, научни съкращения и др. В началото на текста многоточието, заградено със скоби, показва, че преди първото изречение от текста има друга някаква част от същия текст, изпусната при възпроизвеждането. Когато многоточието, заградено в скоби, е написано само на нов ред, то сочи, че е изпуснат един или повече пасажки от текста, а когато е написано на същия ред, то показва, че е изпусната част от пасажка. Казаното важи и за употребата на многоточието, заградено в скоби вътре в текста.

3.2. – Бабо, защо са ти толкова големи очите? – За да те чувам по-добре, бабиното.

– За да те виждам по-добре, дете мое. – А зъбките ти, бабо, защо са толкова големи?

– А защо са ти толкова големи ушите? – Мия ги с паста за зъби, милото ми.

Текст от реклама

Задача 4 – носи общо 20 т. от подточките а, б, г, е, ж, з, й, м, н, о, п, т, у, х, ц, ш, щ, ъ, ю, я.

Тест №2

Задача 1 – носи общо 9 т. (всяка правилно транскрибирана дума – по 1 т.): [търп'ѣт], [ден'ѣ], [тропол'ѣ], [п'урѣ], [ште извой'увам], [крѣфтѣ], [кѣйѣ], [бодѣ], [стилѣ]

Задача 2 – носи общо 70 т.:

2.1 (6 т.): Нетленността ... едно ... най-съвършените чудеса, свързани

2.2. (7 т.): беше, ... човек с фини ... Понякога ... на среща, ... папийонка

2.3. (8 т.): Деветнайсетгодишният ... живее добруджански ... градец заедно ... махала близо

2.4. (5 т.): свещеници ... златисто-сребристи раса, ... пееше

2.5. (7 т.): 3 ч със скорост 80 км ... Изминатият ... разстоянието ... скоростта

2.6. (4 т.): прием ... Дадено, ... чай или ... по-топло

2.7. (16 т.): Образът ... Бай ... образ синоним ... възплава безскрупулността ... ловък буржоа ... ревностно ... байрака ... Затова Алековият ... осмиван ... ситуация

2.8. (6 т.): Хаджиева ... спокойна ... правите, ... единствено ... като отивате ... пътешествие

2.9. (6 т.): поискал ... пазар ... възстановената ... участник ... Илинденско-Преображенското въстание

2.10. (3 т.): потиснат ... безперспективността ... религиозно-мистични

2.11. (2 т.): браконьерите ... декари

Задача 3 – носи общо 21 т.:

А сега, след току-що споменатите две картини, пред нас се изправя третото велико произведение на Леонардо, създадено в Милано. Това е неговата несравнима с нищо "Тайна вечеря", която е изписана върху източната стена в трапезарията на манастира "Санта Мария дела Грацие". Легендата разказва, че когато Леонардо

направил първите ѝ скици върху бялата стена, той седнал на една пейка и почнал да ги съзерцава с дни, потънал в дълбок размисъл. Игуменът на манастира, който не бил доволен от лентайството на Леонардо, се оплакал на Лудовико Мавъра, че ги е изиграл и е взел парите им напразно. Херцогът извикал Леонардо и му предал оплакването на строгия игумен.

– Ваша светлост – усмихнал се Леонардо, – игуменът наистина има право, но повярвайте ми – никак не ще ми бъде лесно да намеря на земята образ, подходящ за лицето на Христос, а докато го измисля, ще ми трябва много време.

Задача 4 – носи общо 20 т. от подточките в, д, е, ж, з, й, л, м, н, о, п, т, у, ф, х, ч, ш, ъ, ю, я.

Тест №3

Задача 1 – носи общо 9 т. (всяка правилно транскрибирана дума – по 1 т.): [вирѐйът], [пекъ], [дъскà], [влийайъ], [вълкъ], [гул'айъ], [йудѐйа], [општествò], [партн'оръ]

Задача 2 – носи общо 65 т.:

2.1. (7 т.): пиано ... клавиатурния ... онагледил ... отрязък ... курсист, върху който той “свири” и който следи

2.2. (5 т.): извънкласната дейност ... класният ... важността ... своята

2.3. (7 т.): стратегията ... предшества ... варианта, ... двама ... работници

2.4. (8 т.): функционалното ... личността особено ... пубертета, при който ... анатомо-физиологични ... ученикът ... сексуална

2.5. (6 т.): Чувствата ... когато посещават паметниците, ... материя, ... географските ... икономическото

2.6. (6 т.): изследване ... Северозападна Европа показват ... унаследяването ... заседалият

2.7. (5 т.): чувствата ... възобновили дейността ... украсата ... година

2.8. (8 т.): Съхраняването ... материалните и духовните ценности, ... обаче учениците ... съблазни: бинго зали, покеравтомати

2.9. (3 т.): ... възможност да се докосне до музиката на големите майстори и сближи с нея.

2.10. (4 т.): шейсетте ... деветнайсети ... етимологичният ... теоретични

2.11. (1 т.): кулоарите

2.12. (3 т.): били ... пенсионира наесен

2.13. (2 т.): чийто ... придържал

Задача 3 – носи общо 26 т.:

– И в какво се заключава, професоре, вредата от цигарения дим?

– Огромно брой хора, занимаващи се със своята ежедневна работа, се намират на границата на изчерпване на жизнената си енергия. Ако обърнем внимание на това, какво ядат, ще видим, че те изобщо не употребяват храна, способстваща за създаване на нервна енергия. Хората се стремят да удовлетворят своите нужди най-често не с това, което е нужно, а с продукти, съдържащи бяла рафинирана захар: бонбони, торти, сладолед, дъвки и т. н. Те могат да осигурят временен подем, но това е изкуствена енергия, която тялото много бързо изразходва, създавайки по-голяма липса, отколкото преди това. Колкото и да ви се иска сладко, пощадете своите нерви и употребявайте вместо захар храна, богата на витамин В. Но за съжаление, цигареният дим го унищожава. Това е главната вреда от него.

Част от интервю, взето от директора на фондация “Здраве”

Задача 4 – носи общо 20 т. от подточките б, в, д, е, ж, и, й, м, н, о, п, с, ф, х, ч, ш, ъ, ъ, ю, я.

Съдържание

Правоговор. Правопис	5
1. Новобългарската азбука. Звукова стойност на буквите. Несъответствие между елементи на фонетичната и на графичната система	5
2. Отношение между правоговор и правопис. Основи на българския правопис	8
3. По-характерни отклонения от правоговора и правописа	15
3.1. Изговор и правопис на гласните. Книжовна и некнижовна редукция	15
3.2. Генерализирана винителна форма при съществителните имена от женски род	16
3.3. Променливо я	17
3.4. Изговор и правопис на гласни след ж, ч, ш, й	20
3.5. Изговор и правопис на гласни в контактна позиция. Йотация. Правопис на й	20
3.6. Правопис на съгласните. Отклонения от книжовния изговор на меките съгласни	23
3.7. Отклонения в ударението на някои думи и форми	25
4. Правопис на сложните думи. Слято, полуслято и разделно писане	36
4.1. Правопис на сложните съществителни имена	37
4.2. Правопис на сложни прилагателни имена	39
4.3. Правопис на някои наречия и съюзи	42
4.4. Сложни предлози	42
4.5. Правопис на частицата/представката не	43
5. Употреба на главни букви	47
5.1. Морфологичен принцип	47
5.2. Синтактичен принцип	52
5.3. Стилистична употреба на главни букви	53
6. Правописни дублети	56
Нормативност при някои граматични категории	61
1. Членуване на имената според тяхната морфологична принадлежност и синтактична функция	61
1.1. Употреба на пълна и кратка членна форма	62
1.2. Членуване в по-особени случаи	64
1.3. Някои правописни особености	65
2. Бройна форма. Особенности във формата за множествено	

число при съществителните имена	68
3. Употреба на някои местоимения	72
3.1. Въпросителни, относителни, неопределителни, отрицателни и обобщителни местоимения	72
3.2. Притежателни местоимения	73
3.3. Показателна функция на лични местоимения	74
3.4. Употреба на пълната и кратката форма на притежателните местоимения	74
3.5. Употреба на квазиеместоимения	75
4. Отклонения от нормативната употреба на глаголни форми	78
4.1. Некнижовна употреба на глаголни форми	78
4.2. Употреба на некнижовни глаголни форми	80
5. Езиково изразяване на учтивост	89
5.1. Граматическо изразяване	89
5.2. Лексикални средства за учтивост	91
6. Синтактични неправилности	94
6.1. Грешки в строежа на изречението	95
6.2. Грешки в съгласуването между частите на изречението	95
6.3. Словоредни слабости	96

Използване на лексикални и фразеологични единици	104
---	-----

Пунктуация	109
1. Точка	112
2. Удивителна	115
3. Въпросителна	117
4. Многоточие	119
5. Запетая	122
6. Тире	140
7. Двосточие	151
8. Скоби	156
9. Точка и запетая	161
10. Кавички	166

Използвани съкращения	174
Препоръчителна литература	176
Терминологичен речник	178
Тестове за самопроверка	180
Отговори на тестовете	193